1

ल०प्रा०श्री श्रीगणेशाय नमः॥ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंत इति भाष्योक्ते विघ्नविघातार्थं ग्रं
उ० थमध्ये कृतं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति। श्रोत्राहं तीति। श्रोत्रं श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनकर्तृत्वं। आर्हं तीयो
१ ग्यता तार्हिहितकर्मानुष्ठातृत्वं ताभ्यां विज्ञैः प्रसिद्धैरित्यर्थः। गुणैः। प्रशस्तगुणवद्भिः। महदिवं। अहन्यहनि
विजयतेतरामिति। वीति भिन्नं पदं। तिङश्चेति तरप्याम्। तिङंतोत्तरपदस्तु समासः छंदस्येव। उपसर्गाणां द्योत
कतया वीत्येतत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथं तरविति न शक्यं। पूर्वार्द्धे नास्य संगतिमाह। पूर्वार्द्धे इति। कथिताः
प्राधान्येनेत्यर्थः। तृतीयाध्यायेति। उणादीनाम प्युणादयो बहुलमिति सूत्रेण बोधितत्वात्तत्वं। पंचम इति। ल
इलिङिति चुक्तक्रमापेक्षयेदं। छंदोमात्रेति। तेन तद्रूपाणां मिहाप्रदर्शनान्न्यूनतेति परास्तं। वर्तमाने लट्।
पा० ८ कालादेर्द्योत्यत्वमाह। वर्तमानक्रियेत्यादि। वर्तमानकालक्रियेत्यर्थः। वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रि
याश्रयत्वं कालगतं बोध्यं। अटावितावितिः। अकारस्य विनेत्संज्ञा निवृत्तिसुपायाभावात्। टित्वं टेरेत्वार्थं। लः क
र्मणि। लइति उच्चारणार्थाकारेण जातो प्रथमांते केवचनांतं लस्येत्येतत्त्वरसात्। तिप्तसझि। सोत्रलाने
र्विभक्तिकानुकरणत्वाद्दाधासाध्यांतस्कीत्यादौ रुत्वं न। तिवादीनां पित्वगुणाप्येस्वराद्यर्थं च। आदेशः सा ह
परश्चेत्याद्युदात्तश्चेति च संबध्यत एव। अत एवैतत्सूत्रविधेयतादिविषये प्रत्ययः संज्ञा विनियुक्तमाद्युदात्तत्वमित्याद्युदात्तश्चे
तिसूत्रे भाष्यउक्तं। लइत्यादेशापेक्षया षष्ठीत्याह। लादेशा इति॥ सिजादयस्तु न ते विशिष्य सो देशो न विहितानलमा रामः
श्रादेशोनेति न ते आमंत्र्य ग्रहणां ... मम्याद्योत्पादयन्ति ... देशसंज्ञामुरुवसं ज्ञानवाधते सिचि १

०भ्रा०ष्टी०३०
२

संगता। किंच सामान्यविहितं णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मने पदेन बाध एवोचितः। एतच्च केषांचिदात्मनेनस्र
च्चितमिति। क्रीणीव्वव पतेइत्यादिप्रयोगाणां तेनैवं गतिरुक्ताक्री णीष्वात्मानमिति विनताकद्रूराह। तत्र प्रत्यु
पकारं विना दासान्मुत्तपसंभवात्प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वात्तु त्रसंविधानं गम्यते न तु सत्तदर्थः। एवं केशश्मश्रु
वपते इत्यादावपि स्वस्यासामर्थ्ये न सामर्थ्यीकर्तुः संविधानं गम्यते न तु सत्तदर्थः। एवमन्यत्राप्यूह्यमिति। स्वामि
दासौ पच्येते इत्यादौ स्वामिधर्मस्य दासे आरोपादात्मनेपदं दासधर्मस्य तु न स्वामिन्यारोपः। उक्तमेनिकृष्टधर्मारोप
स्य प्रयोजनं विना स्वरसतोऽप्रतीतेरिति न कदाचित्तत्र परस्मैपदमेतच्च मंजूषायां विस्तरेण निरूपितं। कमलव
नोद्घाटनं कुर्वते इत्यादौ तु सुगंधाघ्राणादिरूपविकासफलारोपः किरणे ष्विति न दोष इत्यन्यत्र निरूपि
तं। युष्मद्युपपदे। सामानाधिकरण्यमेकार्थबोधकत्वं तच्च प्रत्यासत्त्या लकारेणैवेत्याशयेनाह। तिङ्वाच्ये
ति। अत्र तिङ्ग्रहणं तस्थानिलकारेलाक्षणिकं। एतद्विधेयस्य तिङ एतद्वाक्येऽउद्देश्यत्वासंभवात्। उपोच्चा
रितं पदमुपपदं न तु कृत्रिमं तस्येहानुपयोगादप्राप्तेश्चस्थानम्प्रसंगस्तद्वतिस्थानिनीत्यर्थः। स च तदर्थाव
गतौ सत्यां वक्त्राप्रयोग एवेत्यभिप्रेत्याह। अप्रयुज्यमाने इति। अपेरर्थमाह प्रयुज्यमाने चेति। त्वम्दवति। त्व
त्वं सपद्यते इत्यादौ तु न त्वं शब्दस्य गौणत्वात्। त्वकेत्यइत्यादौ कालांतरहृष्टगुणस्यैव मदसमाशे प्रत्ययइति।
त्वत्कालो भवसीत्येव। ननु तिङ्वाच्यकारकवाचीत्वक्रत्वं शब्दो न स युष्मच्छब्दः। न च युष्मदोस्य युष्म
कृतीत्यर्थे सौत्रीलक्षणेतिवाच्यं। अतित्वं भवतीत्यादावपि मध्यमापत्तेः। स्यच्चेदभाष्ये इति चेन्न। युष्मादि
साधनेष्वेवं भविष्यतीति भाष्येणैव समाधानात् युष्मदर्थेन यत्र लातस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम रामः
इत्यर्थे न तत्क्ताभद्रूतिकेयटः। तवार्थापने समानाधिकरणे युष्मदर्थबोधकशब्दे उपपदे इत्यादिके २

सिद्धिः परस्मैपदे ष्विसादिलिंगात् । एकसंज्ञाधिकाराद् द्वात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्बाध्य बाधकभावः । शेषपदार्थज्ञाना
यात्मनेपदविधा पकान्याह । अनुदात्तङित इति । तदंताच्चेति । तेन पङ्क्तादात्मनेपदसिद्धिः । यङो देङिं त्वमादाय
तस्मिन्नावपि यङ्लुगंतसमुदायस्य तङ् निरूपितागतान्नाप तावुडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति केचित् । चक्षाद्यंते तु नमङ्
कप्लुत्वाभेद्वादयद्दसतो धात्तवद्लसस्यक्ष्या विपरिणतस्यानुवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टं । स्वरितञितः । कर्त्रभिप्राये तिते
कर्त्रभिप्रायं कर्मणपणएष्प्रभिप्रेतिर्गत्यर्थस्तदाह । कर्तृगामिनीति । क्रियाफलं च स्वस्यालोकतो वा यदुद्देशेन क्रि
याप्रवृत्तिरेवं ततद्देवनद्द्विणादिरूपं तच्च पच्यादौ भोजनादिलोकतो वगतं । यज्यादौ स्वर्गादिस्तु सावगतंक
ण्यामिफलकक्रियाव्यत्तेर्धातोरित्यर्थः । तदर्थं तद्द्योतकं चात्मनेपदमेव । यजमानस्य पाकयागादिसामग्रीसंघ
टनरूपं संविधानं यजमानो यजत इत्यादौ धात्वर्थः । नन्वेवं णिजापत्तिरिति वाच्यं । संविधानपूर्वकप्रेरणाया
एव णिजर्थत्वात् यत्र सति प्रयोजकत्वमुच्यते । नहि संविधानमात्रेण तथोच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत्प्रेर प यदे
ति न तावत्प्रयोजकत्व मुच्यत इति हेलाराजोक्तेः । भिक्षावासपतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तूष्णीमासीनो
यस्तत्समर्थान्याचरति सोपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात्तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः । त
त्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणं तत्र तत्र धात्वर्थः । तदुक्तं हेलाराजेन । यः स्वर्गादिफलार्थेभ्यः स्वाइतरं व्यापारयति स्वयं च
प्रतिविधाजमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिष्यत इति केषांचित्कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते
आत्मनेपदमिति हरिकारिका व्याख्यावसरेपि हेलभाजआह । णिच्प्रेरणवाचीत प्रयोजको हेतुरिति
सूत्रादतएव तदाश्रयप्रकर्तृ [illegible] विषयत्वाद्विकल्पोक्तिर्

त०प्रा०प्रो० ७०
२
वाक्येपि भवथ इत्येवं भवच्छब्देन युष्मदस्मदोः सहविवक्षायां पूर्वशेष एवेति मध्यमोत्तमावेव परस्य भवतः
शेषस्तु नानभिधानादिति कैयटः ॥ भू सत्तायां । सत्तेहात्माधारणसत्तायामित्यादेर्वर्त्ते तद इति शेषः ॥ पूर्वकथनं
महाभाष्ये । तत्स्मारकतया मांगलिकत्वात्सत्तार्थनिर्देशोऽप्येवं । सत्तारूपस्य परब्रह्मणः स्मरणात् । कर्मणः कर्त्रर्थी
नत्वेन पूर्वं कर्त्रर्थीन प्रत्ययानाह । कर्त्तरीति । धातोरिति पंचम्यंतस्य षष्ठ्यर्थकस्य सूत्रस्याधिकारसामर्थ्यादाह । धात्वधिकारेति ॥
३
कर्त्रर्थ इति । विकरणास्तु सति संभवे द्योतका इति भावः । अत्तीत्यादौ विकरणं विनापि तत्प्रतीतेः । वस्तुतस्तु तिबादय एव द्यो
तका एव । कारकार्थस्य क्रियायामेवाभेदेनान्वेति । गुणगुणिनोः क्रियातद्वतोरपि तादात्म्यांगीकारात् । अत एव कैय
टेन युष्मदर्थस्य यत्र त्वातेन सामानाधिकरण्यमित्युक्तं । अन्यथा
त्वेनेत्येव वदेत् इत्यन्यत्र निरूपितं ॥ ननु कर्त्तरीति व्यर्थं भावकर्मणोस्तु यकाबाधान्न दोषः । तद्विधौ हि भावकर्म
र्थे ८ णोरितिवर्त्तते इति चेन्न । दिवादिभ्य इत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात् । अन्यथापवादविप्रतिषेधे न भावकर्मणोरपि
…पएववा श्यन् स्यात् । यत्तु पुरस्तादपवादन्यायेन तु कविशिष्टस्यात द्विशिष्ट आदेश इत्यर्थः । अत एवातुजन्नित्यादौ ऽप
…थक इति दिष्टवद्वचनेनान्तरंगत्वादिति भावः कृते स्यान्निवृत्त्वेन परस्मैपदत्वादितो लोप एकदेशविकृतन्यायेन ङित्त्वात्प्राप्ते
…देक् । प्रल जुस धातोरित्यधिकारान्नेति भाष्ये स्पष्टं । जेर्जुसिरित्यत्र प्रक्रियालाघवाय विशिष्टैव स्थानित्वं बोध्यं । भवतीति
…यावयव अत्र श वकारालकारयोः पररूपे कृते ऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात् गुणः । वार्णादांगमितित्तु समानस्थानि तु
…स्येति । तेन कएवेति बोध्यं । अतो दीर्घो । यञि ङिति । भवतः । एहि मन्ये इति । ओदनं भो दृष्ट इति त्वमन्यसे इत्यर्थः । एवमग्रेपि
…ङ्क्तिते सा बोध्यं । सत्यमोदने परिहासशीलस्य पलकादेर्वाक्यमेतत् । अत्र मननापेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालत्वात्तैव मन रामः
…दोनदोषः नस्यानुवर्त्तमानतैव । परिहासपक्षे वाच्ये [illegible] हि मनुष्येनयास्यामीति । २
…सर्वे सर्वप क्षादेशाद् इति न्यायेन ७

मेणार्थः। समानाधिकरणे च तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तयोर्बोध्यं। सत्त्लिंगस्य चेतनाचेतनसाधारणस्य भवदर्थत्वात्।
युष्मदस्त्वालिंगं चेतनैकविषयत्वाद्भवत्शब्दप्रयोगे न मध्यमः संबोधनार्थोऽपि मध्यमे प्रतीयते। युष्मदस्त्वं सं-
बोधनेऽप्येव न प्रथमे इति तु न युक्तं। त्वं पचसीत्यादौ तदप्रतीतेः। क्रिया विनियोगफलकाभिमुखीकरणस्यै-
व संबोधनत्वात्। तदुक्तं हरिणा। प्रत्यक्कृत्वापरं भावश्चेत्युपाधी कर्तृकर्मणोः तयोः श्रुतिविशेषेण द्योतकौ
मध्यमोत्तमौ सदसद्वापि चैतन्यमेताभ्यामवगम्यते चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते इति। मध्यमोत्तमाभ्यां चै-
तन्ययुक्तौ कर्तृकर्मणी बोध्येते। प्रत्यक्त्वं यद्यप्यहंकारानास्पदचेतनत्वं। अपरत्वं तदहंकारास्पदचे-
तनत्वं तत्र कर्तृकर्मविशेषणतया तयोः प्रतीति लं टेवेति श्रुतिविशेषणेत्युक्तं। स्थानेतिग्रहणाद्इत्साध्यप्-
मसदिति। अनभिव्यक्तमित्यर्थ इति मंजूषायां विस्तरः। अतित्वं भवती सादावतिक्रमितुं प्राधान्यान्नमध्यम
इति बोध्यं। प्रहासे च। पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः। मन्योपपद इति बहुव्रीहिः। प्रकृतिभूतस्य मन्यतिकर्तृकर्तृ-
क एव प्रत्ययस्य ...तेः। समानाधिकरण इत्यनुवर्त्तते च। मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासेन प्रयोगे प्राप्ते इदं। अत्राद्ये वा-
क्ये समद्युपपदे इति। द्वितीये युष्मद्युपपदे इति च संबध्यते। उत्तमार्थस्यैकत्वविधानात्तत्समानाधिकरण
युष्मच्छब्दः एकवचनान्त एव। अस्मदि। ग्राद्युतपदरहितं पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते तदाह। तत्पाठाद्वृत्तमिति।
युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्ये तु परत्वादुत्तम एवाहं च त्वं च व्रजाव इति यथा देवदत्तश्च त्वं च से-
कशेषे युवां भवथ इति मध्यम एव युष्मदर्थस्य ... लाभावात्। एकशेषविषयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन वस्तु-
न्त्रार्थबोधात्। उपयुक्तासमभिव्याहृतस्योपयुक्तादन्यस्य शेषपदोपलक्षणं चेदसर्वं भाष्ये। एवं च तत्र

ल०श०शे०

उ० स्वंङस्यैवार्थवत्त्वं अभ्यासोनर्थक एव ध्वनितं दयतेरितिसूत्रे भाष्ये। नचात्र पक्षे सिद्धे चेत्यादौ सासदाद्यो रितिवत्वनिषे
४ धापत्तिः। सिचेरत्र तिङ्विहित इति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य पदत्वात्सदादित्वसोत्तरखंडद्वयसकारस त्वादिति वा
च्यं। तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सेव च प्रकृतिराद्यैव। आद्यिग्रहणं च कृतं समुदायपदत्वमेते नेति भाष्येण समाधाना
त्। यौ ततो विधानावधेः परौ तावेतौ सुप्तिङौ यतो विहितौ सा प्रकृतिराद्यैव। आगतं नामंते विवेक इति न्यायात्। द्विती
योच्चारणस्यैव विधेयत्वात्। आद्यात् आद्योच्चारणविषया। ननु द्वितीयोच्चारणे नमवधानमिसतः आद्यिग्रहण
५ मिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यात्रानुवर्तनात्। समुदायपदत्वमिति। उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्य
वहार इति तदर्थः कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनैवार्थबोधादभ्यासस्य नैरर्थक्यव्यवहारोपि। यत्तु द्वित्वे लि
टीत्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य सट्ठं द्वित्वे ततः समुदायात् लिटि तत्तिङ् यस्मात्तिङ्विधिस्तदादि तिङन्तस्यस
मुदायस्यैव पदत्वे समुदायो विहितः प्रयोगत्वात् द्वित्वस्य धातुबुद्धिविषय इति पक्षान्तरमुक्तं तत्त्वेकदेश्युक्तिः ग
णपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च तस्य धातुत्वोपपत्त्यभावात्। अतएव दयतेरितिसूत्रे ऽसतीति द्वित्वे
परस्य भूभावे रूपासिद्धिमाशंक्यार्द्धधातुके इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतं इदं प्रथमद्विर्वचनापवादः। अजा
देर्द्वितीयाभावे प्र थमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टं। य पदे शिवभ्दावेन तु न द्वितीयत्वं। प्रथमस्ये
द्युत्योभयसंज्ञायामेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः। धातोरिति किं। तदभावे लिटीत्यादिप्रथमैकाच एव विशेषणस्यात्।
ज२ एवं च यथान्वेत्यादावेवसान्न तु जागा रेत्यादावनभ्यासग्रहणमनर्थकं छंदसि वा वचनादिति भाष्यं। यङ
प२ ताल्सनिसन्नंताच्चिच्चिचङि वा लोके प्रयोगानभिधानादसाधव एवेति तदाशयः। सैतातिरूपारितिसूत्रेभा रामः ४

ऽत्र पुरुषव्यत्ययस्य प्रहासव्यंजकत्वं । परोक्षे लिट् । परोक्षत्वं च साक्षात्कृतमित्येतद्विषयता शालिङ्गाना विषयत्वं
भूतइति । अनद्यतने लङ् इति सतोऽनद्यतन इति स्वानुवर्त्तते तत्र भूतादीनां साक्षात्कृत्वातु विशेषणत्वात्तस्य भवात्मविशेषणं तु
र्थविशेषणं तेसाह । भूते । त्वादि । भूतत्वं वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वं । अतीतरात्रेर्यामेनागामिन्याः रंलइ
पूर्वयामेन च सहितः कालोऽद्यतनस्तद्भिन्नोनद्यतनः । लिड्डु । षष्ठ्याः सौत्रो लुक्तदाह । लिडादेशाइति । ए
कसंज्ञाधिकाराद न्यत्र सत्वेन संज्ञासमावेशः स्यादत आह । ए वेति । लङः शाकटायनस्यैवेतोनुवृत्तेरितिभावः
परस्मैपदानां । णलः सर्वादेशत्वं । ततः प्राक् णकारस्य लोपाभावेनानेकाल्त्वादितिकेचित् । तन्न । नानुबंध
कृतमनेकाल्त्वमिति निषेधात् । अनुबंधलयोपकृतमितितदर्थः । ध्वनि तं चेदं औरसइति सूत्रे भाष्ये इ
तिजसः शीति सत्रु निरूपितं । तस्मादणः अलितिप्रश्लेषेणानेकाल्त्वमिति सर्वादेशत्वसिद्धिः । प्रश्लेषसामर्थ्याद्दा
देशोन्तरमेवेकादेशप्रवृत्तिः । एवं डा औ इति प्रश्लेषात् डादेशः सर्वादेशः बोध्यः । लिंडस्वरार्थ । अनन्यार्थादिः प्रयो
गलात् द्विर्वचनस्य पर्याये णाभ्यावेतो दात्तत्वं स्यादित्यत्रे वभाष्ये स्पष्टं । भुवोवुक् । अचिश्नुधातुऽचीत्यनुवर्त्तते ।
नित्यत्वादिति । कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपगमादितिभावः । ओः सुपीत्यत ओरितितु नात्रानु
वर्त्तते फलाभावादस्वरितत्वाच्चेति बोध्यं । अधिकस्येति । व्याख्यानादस्याधिकारित्वमेवेति भावः । एकाजितितद्गुण
संविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रथमविशेषणं । अत एव जागर्त्ती द्वौ द्वित्वं तदाह । धात्ववयवस्येत्यादि । पच्यादौ इणः धातो
श्च प्रथमस्यैकाच्कत्व धात्ववयवानिश्र पदेशि वस्थावेन वोध्यानि । अजादेरिति कर्मधारयस्तदाह । आदिभू
तादि । एवं चादि ती प्रस्ये ... द्वितीयः प्रयोगेप दाव । अ
तएवाटिटदित्यादौ णित्वोपसिद्धिः । स्यष्टचादेशप्रत्यययोरितिसूत्रे स्यद्धिः प्रयोगत्वमुक्तं भाष्ये ऽत्रोत्त

ल॰ श॰ शे॰
७॰ सदनिलत्वज्ञापकमिति बोध्यं इदं चात्र एके तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तेनदंभेर्दंभितुरिति सिद्धं। उवङीति। एतदपि
५ कथ्यपेदायानित्यत्वाद्धु किं कृद्वेराभीयत्वाभावेन तत्रासिद्धत्वाभावात्तदप्राप्ता वुवङः प्राप्तिः। (अभासविकारेषु
बाध्यबाधकभावाभा वाद्धत्वाद्विशेषात्तयोरत्र समावेशो बोध्यः।) आर्द्धधातुकस्येट्नेड्. वसिकतीति प्रकृते ए
शो॰ ४ कपोजनिर्दिष्टानामेकोदेशोप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन नेति निवृत्तासिद्धेपुनरिट्ग्रहणं नेड्वशीति सूत्रे भाष्ये
प्रत्याख्यातं। आर्द्धधातुकस्येति किं। जुगुप्सति। सतासीत्यू॰। यद्यपिल्शब्दे नल्ङल्टोग्रहणं तथापीहय स धे
पासंख्यं वाच्यकृशब्दसाम्यात्। शबाद्यपवाद इति। अत्रार्द्धधातुके इत्यनुवर्त्तौ लोवस्यायांप्राप्तावपि पदीद्वंन व धे
स्यात्तदाशङ्क्यात् कृ तेलप्राप्तिरेवे सैताव तेभावः। लुटः प्रथ। एकार्थस्ये कार्य इत्याद्यान्तरतम्यान्निर्वाहः। ङित्वेति सर्वा
देशत्वंतु अनुबंधान्तरेणापिसुशकमितिभावः। चुगंत। बहुव्रीहिगर्भो द्वंद्वः। सार्वधातुकादिकं चैकोविशेषणम्
गावयवस्ये कइत्यर्थः। अतएवभिनत्तीत्या दौनगुणः। नन्वेवं भेत्तेत्यादावपि नस्यादत आह। येननेति। सू
णः। इकोगुणवृद्धीतिसूत्रे भाष्ये तु पुकिअंतोलघ्वीउपधातयोः समाहारद्वंद्वे इत्याश्रितं। सार्वधातुका
दिकं चांगविशेषणं तत्रैवोत्थिताकांक्षत्वात्तस्यांगावयवयुगंतलघूपधारूपेको गुण इत्यर्थ इति तदाशयः। दीर्घीवे
वीटां। इकोत्रागमएवव्याख्यानात्। तासस्त्योः। सः स्यार्द्धधातुक इत्यतोऽनुवृत्तसीति तद्वोधितसकारस्यप्रत्ययाद्यवय
वस्यैवसंभवेन फलितमाह। सादाविति। लुट्प्रथ इति। चरहितः पाणिनेः पाठ इति भाष्यस्वरसः। तत्र योगविभा लादि १
गः। लुङि लत्रक्रियाप्रार्थयामित्याद्यनुवर्त्तते ... इति। ... नियमे ... रामः ५

ष्यो दाहृतंसोवुधिष्यतइतितुह्लोदसमेवजुगुप्सिषतेइत्यादौ लट्येलङाणसेतिन्यायेन निर्वाहइतिबोध्यंहेइ
त्यनुवृत्तंषष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह। तयोरिति। हलादिःशेषः। अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतोभ्यासस्येत्यनुवृत्तेत
यद्यप्यभ्यासस्यादि हलशिष्यतइति वाक्यंआदि हलेवतएवग्रहणात्तत्रासत्याशेषग्रहसामर्थ्यलभे ऽ
भ्यासस्यान्येहलोलुप्यंतइतिवाक्येतादृशस्येवाभ्यासग्रहणंआवश्यकमितियापिलट्यानुसाराद्यायाद्विन्यायाश्रयेणाभ्यास
मात्रग्रहणंबोध्यं। यद्वासंहितापाठे ऽहलादिःशेषइतिछेदः अभ्यासस्याहलनभावोभवतियत्रादिःसत्तत्रशिष्यत
इत्यर्थोऽन्नदोषः। शेषोक्तेः अभ्यासस्यान्यस्यहलएवलोपइतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानेशेषशब्दस्यवृत्तेरित्या
शयेनाह। अन्येहलइति। ह्रस्वः। यद्यपिभवतेरइत्येवसिद्धेरस्यप्रकृतेनोपयोगस्तथापिपर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्य
भ्युपगमेनेदमत्रोक्तं। अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते। अचइतिचोपस्थितंतच्चव्यधिकरणमभ्यासावयवस्याचइत्यर्थः।
अतएवच्छोइत्यस्यात्वेलिटिद्वाशब्दस्यद्वित्वेतरंगत्वात्तुकिअनजंतस्यापिह्रस्वसिद्धिः। ह्रस्वोहिह्यांगत्वाद्बहि
रंगस्तेनतुगपेक्षयापरत्वाद्बुइत्यपास्तं। स्पष्टंचेदंदीर्घोकितइत्यत्रभाष्ये। एवमुरदत्यन्यतइत्यनयोरपिबोध्यं।
ख ७ वाणिदंगमितितुउभयोरादेशत्वेएवेतितद्भावः। भवतेरः। प्रयोगेदृष्टानांभूतानामनुकरणंश्तिप्। अतए ति ५
वास्तेर्भूभावेपिवभूवेत्येवतस्यार्द्धधातुकरणविधानेनलुग्विकरणत्वाभावात्न। शपोलुक्अभक्ष्वदनु
करणमित्यस्यानित्यत्वेनादादित्वानतिदेशात्न्बभूवोलिटीत्यतोलिटीत्यनुवर्त्तते तदाह। लिटीति। अ
सिद्धवत्। इदंसूत्रमनित्यं। अलसारस्त्रोपइतिसूत्रस्थात्तपरकरणात्। तथाहि। अस ऽ आताम् इतिस्थितेजवसने
तिसूत्रभाष्योक्तरीत्याभीयत्वविप्रतिषेधस्तत्वेनपरत्वादल्लोपेतस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्पुनःप्रसंगविज्ञानेनादित
द्यभेदाल्लट्येलङाणसेतिन्यायात् [illegible] तपरकरणंतद्धि आटोसिद्धत्वेव्यर्थं

ल०शा०प्रो० लं न। एतेनसेर्हि ङिच्लेः स्थेवास्थितिपरास्तम्। भवतादिति। लुगपेक्षया परत्वाद्धेत्ता तङ्। अंतरंगानपीति न्यायस्तु आ
उ० पकसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वान्न। मेनिः। अमोपवादोयं। सपिच्चेति। पस्याडागमः स इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति।
६ अन्यथा प्रक्रियालाघवाय हुनू एव विदध्यादिति भावः। भवानीति। लङ्वल्लोडवाप्यात् भमपीतश्चेति न। मोनइति वक्तव्ये मे
निरिति सूत्रणात्। एवं हेरपि वोध्यं। अनद्यतने। अयं वहुव्रीहिः। तेनाद्यत्यश्चा भुद्भह्यी सत्रप्रामिश्चे लुङेव। स
चोदात्त। अंतरंगत्वादिति। वादि भुक्ते भुनित्यत्वाद्विकरणे कौतु विकरणांतागस्याडागमः। लकारप्रश्ने वेणलावस्थाया
मेवाङिति षष्ठे भाष्ये पक्षांतरमुक्तं। नन्वत्र पदोऽकरोदित्यादौ उप्रत्ययाद्युदात्तत्वनिवंधनमनुदात्तत्वमटः स्यादुत्त
६ त्वत्वमभवदित्यादौ चरितार्थमिति चेन्न उदात्तपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यप्यर्थात् वलवतो दा दे
पि सति शिष्टस्वरस्य वाधनात्। पूर्वशास्त्रेण वलवतोपि परशास्त्रस्य वाधनवदधिकः कार इत्यप्यर्थस्तेन सूत्रेणा
परस्य वाध इति स्पष्टं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये। अत एव पदा यो न फलभेद इत्यलं। अभवदिति। नचात्रादेः परस्येत्या दे
र्लोपापत्तिः। अनुवृत्तेधातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात्। विधिनिमं। संप्रश्नः
संप्रधारणं विचारस्तद्वा कर्त्तव्यमिदं वेत्यादिरूपः। यासुट्। सीयुटोपवादः। प्रत्ययसंनियोगशिष्टतयांतरंगत्वात् प
रस्मैपदानांतसादीनामुदात्तत्वे कृते यासुडनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनं। नचाद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्योक्तरीत्या
परस्मैपदविषये लस्यैव यासुट्। धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वान्निर्दिश्यमानलस्यैवादेश इति नोक्तं फलमिति
वाच्यं। लस्य यासुड्यपि लस्य स्थाने प्राद्युदात्तस्तस्य भवतीत्येवमर्थाद्युत्पद्यमानस्यैवाद्युदात्तत्वात्तत्र यदागमइ
त्यस्यानुवादविषयाया अप्रवृत्त्या तेन यासुडुदात्तत्वस्य दौर्लभ्यात्। आगमाअनुदात्ता इत्येषोर्थः। शेषनिघा रामः
तम्र लकारएव। अनुदात्तपदमितिसूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वेन यावतः पदत्वं भावितावत्सं निहि दे

त्प्पर
कृप

सिद्धे ग्रोबग्रहणं म र्थभावकर्त्रोस्तुमुन् एवुलस्पोल्ल्टोवाधाभावायतत् । नच्च वासरूपविधिनात स्त्रि द्धिः तुमुन् एवुला
विति स्त्र एवुल् ग्रहणेनक्रियार्थायांक्रियायामुपपदेवासरूपविधिनाप्रसयांतराभाववज्ञापनस्यभाष्येउक्तत्वात्सर्वंचे
दंभाष्येस्पष्टं । ग्राशिषि । ग्राशीरिष्टप्राप्तीछा । ग्रनन्यार्थ ङि. त्वे ष्विति । तद्धलकत्वम् मानार्थानुवाद
एवङि. त्त्वेत्येतत् । ग्रर्थांतरकल्पनानिवृत्त्यर्थमितिभावः । परिभाषाणां चप्रापेणपदांप्राशांत्र्यांतरनिवृ
त्त्यर्थत्वं व्रीहिनवहंतीत्यादित्तिस्पष्टमेव । संप्रसारणं द्विति । ग्रादिना भुवई उभावः । संभवस्त्र योजने ति । इदंप्र
योजनंसर्वादेशत्वेएवनांत्यादेशत्वे ग्रसयत्वात् । मंथरमिति । संभवत्प्रयोजनतयास्वविषयाभावसंभावन
याङि. त्वमात्रदर्शनेनस्वविषयसंभावनयाचमंद प्रवृत्तिरित्यर्थः । समवलत्वादिति । मंदप्रवृत्तेर्वृतत्वमितिभा
वः । एतेन ठपुयपूः प्रवित्यादिष्वनन्यार्थपित्वे भुचरितार्थस्यानुदात्तोसुप्पितादिस्सजित्वरीत्यादौतुक् संपाद
नेनचरितार्थपित्वे ह्वरपिउक्तन्यायेनांतरंगेणप्रसपाद्युदात्तत्वेनवाधापत्तिरित्यपास्तं । तद्धदस्य पित्वसाम
र्थ्यसिद्धत्वाभावात् । वस्तुतस्तु तत्सामर्थ्यसिद्धस्यङि. त्त्वेस्यसात्राप्राप्तिरेवङि. त्त्वस्यसावकाशत्वात् । तातङि. विप्रति
षेधात्सर्वादेशइतिभाष्यस्यसावकाशङि. त्वेप्रवृत्तौपरिभाषात्वविरोधादप्रवृत्तौसर्वादेशः सिद्धइत्यर्थः । नचगु
णवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेसर्वादेशत्वं तत्त्वेचतदर्थत्वमित्यन्योन्याश्रयेणसर्वादेशत्वालाभेंत्यादेशत्वमेवस्यादि
तिवाच्यं । एरुरितिप्रकरणेतिह्योस्तादितिन्यासेनानयोरिवर्णस्यतादित्यर्थकेनांत्यादेशत्वसिद्धौङि. त्करण
स्यगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वबोधनद्वारासर्वादेशार्थत्वेनादोषात्स्पष्टंचेदंसर्वंभाष्यकैयटयोः । तुल्यानिकग्रा
पमांतरतम्मादनुदात्तग्रवृहिस्थानिकस्तदात्तग्रादेश्याह । नित्यंङि. तः ङिदत्तमस्येतिषष्ठीतत्पुरुषः । एतत्स्त्रेत्वोभ
वानीत्युत्तरमुच्चितः । सेर्ह्यपिच्च । ग्रपिग्रहणंपित्वेनानुदात्तसेःस्थानेजायमूहेरातरत मात्वात्तमप्यनुदात्त

संभवस्य योजनत येत्यादि न्यायेने त्यर्थः ८ सर्वादेश त्वे १२ गुण वृद्धिप्र तिषेधार्थ त्वं १२

र्थानुवा देना ध

ल॰श॰शे॰ उ॰ ७

तिस्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोस्तदाह। मध्येपवादेत्यादि। उस्यप। अपदान्तात्किं। काउस्राकोस्रा। न चात्रत्वाद्वाणिकत्वमुक्तः।
अपदान्तादित्येतत्सामर्थ्येनात्रपरिच्छेदकस्याप्यप्रवृत्तेः। अत एवानर्थकेऽप्रत्यये च भिंद्युरित्यादौ पररूपसिद्धिः।
अवर्णाद्युसो वप्यवेचीति सूत्रार्थस्तदाह। इतिप्राप्ते इति। पाशब्दाकारेणेतिभावः। नित्यत्वा दिति। एकदेशस्य पूर्वान्
तत्वेन ग्रहणादितिभावः। यास्त्वित्येतस्येति। वार्णादांगमित्यनपेक्ष्येदं। संधिरार्ष इति। आनेमुकसूत्रे भाष्येऽतोयाइति
मस्तपाठ एव दृश्यते। नन्वेवमपि भवत्यकारेणायुसः पररूपं दुर्वारं। यदागमा इति न्यायेनेयुस उस्त्वादितिचेन्न। भिंद्यु
रित्यसिध्यापत्त्या पर्वत्परिभाषाया एव यदागमा इत्यस्या अप्युस्विषयेऽप्रवृत्तेः। अन्यथागमसत्वे केवलेउस्त्वस्याप्य
भावेन तदसिद्धिः स्पष्टैव। क्ङितिच। इह चर्त्वेन गकारोपि निर्दिश्यते तेन जिष्णोः सिद्धिः स्यात्स्थुरित्यत्रेलोपस्तानार्यं कि
दित्याशयेनाह। णिदित्यादि। निमित्त इति। क्ङितीति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुत इत्यध्याहारेण सिद्धस्याध्यस्य समभिव्याहा
रन्यायेन निमित्तत्वं बुध्यत इति केचित्। वार्त्तिककृता तु तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं। भाष्यकृता क्ङितः किले लज्ञा
पकेन प्रत्याख्यातं गुणवृद्धि विशेषणत्वेपि क्ङिति अव्यवहिते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य ये प्राप्नुत इत्यर्थसंभवेन परिभाषाया
दुर्वारत्वादनुवादे परिभाषा नेति तु इको गुणवृद्धी अचश्चेति सूत्रद्वय विषयमेवेत्युक्तं भाष्ये तस्यानिबेधस्यानुपलं
भात्वाधिकरणसप्तमी संभवेउपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायेन यस्य च भावेनेतिसप्तम्यप्रवृत्तेस्सप्तु
त्तेसिद्धस्याध्यस्येति न्यायस्य परिभाषयाबाध एवोचितः। तन्निमित्तग्रहणेन सामर्थ्याज्ज्ञापकेन वा परिभाषाबा
धइति तूचितं। इक इति चस्वरूपपरमत्रानुवर्त्तते। अर्थाधिकारात्तदाह। इक्लक्षणाविति। इक्पदलक्षणाइत्यर्थः। रामः
ऽध्यास्तामिति। धातोर्विहितलादीनामित्यर्थेन परत्वादाद्युदात्तश्चेति सूत्रभाष्यरीत्यालस्य पाहुटि अन्तरंग ७

तानां सर्वेषां शेषनिघातेन पक्षप्राप्तस्य वक्ष्यमाणानामपि तेन निघातप्रवृत्तेः संनिहितत्वात्तु तत्समकालमेव निघात इत्यन्यत्र। अला
वीदित्यादौ सिचश्चित्वे तेन टङुदात्तत्वान्न निघातः इत्याद्युदात्तश्च इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं। अनेन यासुटो ङि
त्वेप्यवयवे चरितार्थं लिंगं समुदाये विशेषणमिति न्यायेन समुदाये ङित्वं बोध्यं। ङिलोके इति। अत्र यद्वक्तव्यं त
द्दिङ्क्ति सूत्रे उक्तं। सुटा यासुडेति। आत्मनेपदे चारितार्थ्ये पि परत्वात्वासो बाधो नेत्यर्थः। विषयभेदादिति। एवं च यो
गपद्यासंभवरूपविप्रतिषेधाभावान्न परत्वेन बाध इति भावः। एतेन धिषीष्टेत्यादौ सुटा सीयुटो येन नाप्राप्तिन्याये
न बाधः स्यादित्यपास्तं। तकारथकारयोः सुटः सत्वेन कार्यभेदादिति भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। नन्वस्ति च संभवो यदु
भयं स्यादिति वार्त्तिकमते स्यसमाधेर्वक्तुं शक्यत्वेपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यनये प्रथमद्विर्वचनस्य द्विती
यद्विर्वचनेन बाधवत्सुटापि सीयुटो बाधो दुर्वार इति चेत्सत्यं। यासुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वच
नेनात्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेनादोषादिति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्योते। अत एव जेजुसादिविष
पि यासुट्सिद्धिरन्यथा जुसा यासुटो बाधापत्तिरिति दिक्। लिङः सलोपो दादिभ्य इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते।
सकारद्वयस्यापीति। युगपत्सूत्रकृत्सालद्व्यभेदात्सुनः प्रवृत्ता वेति भावः। यलोप इति। न च तत्र कर्तव्ये गसंज्ञा सा
पेक्षस्येयो बहिरंगत्वात्तयाऽसिद्धत्वमिति वाच्यं। तस्यामंगशब्देन शब्दरूपस्य सत्सम्प्राद्यतोपात्तस्य निमित्त
स्य विग्रहणं न तु संज्ञापात्रार्थस्येत्यदोषात्। एवं चेयोऽपरानिमित्तकत्वेनांतरंगमिति बोध्यं। सार्वधातुकावयव
स्येति किमिति। रुदादिभ्य इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणमत्रानुवर्त्तते। ... दिसादौ दीर्घप्राप्त्या चिकी
र्षीदित्यादावत्तो लोपप्राप्त्या नर्थक्येनोभयोरपि बाधः स्यान्मध्येऽपवाद इति न्यायेन लोपमेव बाधेते

ल॰ शा॰ बो॰ उ॰ ८ पसर्गत्वात्त्व। एवं च लोड्ग्रहणमनर्थकमिति भाष्ये स्पष्टं। दुरःषत्वणत्वेति। दुरः कृतरेफांतस्याप्यत्रानुकरणत्त्व
स्याप्यर्थं निषेध इति निरूपितं। अंतःशब्दस्येति। हंतेरत्पूर्वस्येत्युत्तरमंतरदेश इति तु देशप्रतिषेधार्थमिति भावः।
अयनं चेत्युत्तरसूत्रमपि कत्व च इति सिद्धेः। देश इति प्रतिषेधार्थमेव। शेषे विभाषा। अकखादाविति छेदः। न
नुसंहिता। षकारात्तद्विवक्षाविवक्षाभ्यां रूपद्वयसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमत आह। संहितेति। अत्र एकपदशब्दे
नाखंडपदं। अत एव नित्या समास इति चरितार्थं। अत एवाग्रे ऽग्रे इत्यादौ पदद्वित्वे संहिता ऽनित्यैव। अखंडत्वं
च पदत्वाभावश्चदुत्तरखंडत्वं तेन राजीयतीत्यादौ न दोषः। अन्यथा तत्र शपैकादेशो ऽपि नस्यादिति बोध्यं। अर्थनि
देश इति। भूसत्तायामित्यादिभिरभियुक्तकृत इत्यर्थः। स च क्रियावाचित्वबोधार्थ इति भावः। पाणिनिस्तु कांश्चि
दर्थरहितान्पठति कांश्चिदर्थसहितान्। अत एव भ्वादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यं। कुतो ह्येतत् भूशब्दो धा
तुसंज्ञो भविष्यति। ननु भ्वेधि शब्द इति भाष्ये उक्तं चुटू इति सूत्रे यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति
उबुंदिर् निशामने स्कंदिर् गतिशोषणयोरिति तेन नेरितामिद्विधिरिति भाष्ये उक्तं। तथा नमो व रिव इति सू
त्रे भाष्ये उक्तं। कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोतीति। अर्थं खल्वप्याचार्यश्चित्रयति क्वचिदेकं क्व संज्ञा ११
चिन्नेति। उपलक्षणमिति। अनेकार्था अपि धातवो भवंतीति भाष्यमत्र मानं। तच्च प्रयोगानुसारेणैव। न त्व
मर्यादं भाष्यस्यापि शब्दादेवं च षिधु गतावित्ति सूत्रेण ताविस्तुपादानात्। षिध गत्यामित्यर्थनिर्देशो
पाणिनीय इति बोध्यं। द्योतका इति। अत एवानुभवत्यादेः सकर्मकत्वं। अत्रोपसर्गाः स्विद्युत्या नि पा राम:
तानां द्योतकत्वं वाचकत्वं चानुभवेति। [illegible] विद्वांसमयजाविवेतमर एं लजा ८

लाक्षापूर्वे याप्युत्स्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न दृतिः। माङि लुङ्। मास्विलादौ निषेधार्थको माशब्दो न न तु माङ् इति
न दोष इति केचित् तन्न। आङ् माङोश्चेति सूत्रस्थेन माङो विशेषणस्येह ग्रहणं किमर्थं प्रतिषेधार्थकसंप्रसपार्थं
प्रमाछत्रमित्यादौ माभूदिति भाष्ये एतदभावबोधनादिति परे। गामा विहेति। आख्यानादिति भावः। अत एव गापो
ग्रहणं इण पिबत्योर्ग्रहणमित्युक्तं भाष्ये। भूसुवोः। अत्र पिती समनुवृत्तावननुवृत्तौ वा फलदोषयोरभावेन तदनुक्तिः।
भवत्विति तेन कुलज्ञस्त्वेन। विद्यमानादिति। तच्च सर्वादेशत्वेनानपहृतत्वं। अत एवासीदित्यादौ न दोषः। भा
ष्यात्तु अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रपाठे लभ्यते तत्र स इति मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते। सांताद् इस्तेः। सांता
त्सिचश्चेत्यर्थः। लुक्यपि स्थानिवत्त्वेनाल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु नियमार्थं। विध्यर्थत्वे सांतादिति विशेषण अस्तेर्भू
सामर्थ्येन श्रूयमाणसांतपरं। अत एव वार्तिके कृतासकारसिच एव विशेषणमित्याशयेन भुव ईट् स्थानिवत्प्र
अस्त्युच्चा तिषेध उक्तः न तु सिज्लुकोपि तन्निषेध आरब्धः सिचस्स इति प्रश्लेषेऽपि सकारको निर्देश इत्यस्य भाष्यस्यासंगति
रणस्य १० स्तदुच्चारणाभावादिति भाष्यप्रदीपोद्योते विस्तरः इत्याहुः। इति प्राप्त इति। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तिः। आदंतवदेवेति। वि
परीत नियमस्तु न व्याख्यानात्। च्लिलुङि। अत्र प्रकृतसूत्रे भाष्ये च स्फुटमेतत्सर्वं। अटाटाविति। लुङादिषु यदु
क्तं तन्नेतिव्याख्यानादिति भावः। लिङ्निमित्ते। हेतुहेतुमद्भावादौ लादिना आशंसावचने लिङ् इत्यपि गृह्यते इ
त्यके। अतिपत्तिरनभिनिर्वृत्तिः। उदाहरणे सुवृष्टिभवन सुभिक्षभवनयोर्हेतुहेतुमतोर्भविष्यत्कालयोर
नभिनिर्वृत्तिरितो वाक्याद्गम्यते। प्रमाणांतराच्चतयोर तिपत्तिं वक्तावगत्य वाक्यं प्रयुंक्ते। आशिलोट्। उपसर्ग

त्यरसमुदायावयवा विशब्दनकारस्य णत्वमित्यर्थः। प्रहिमानीत्यादौ तु न दोषः। अनर्थकत्वात्। प्रादीनामनु

त०शा०प्रो० उ० ८ यापृश ब्देनचाकवहि।एवंप्रयोगः। अनुशब्दात्पश्चादेवेतिबोध्यं। कृञ्ग्रहणमिति। कृञ एवानुप्रयोगेऽनुप्रयो
गस्येत्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यस्यैष्टमेव। तेषांक्रियेति। एधञ्आदयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृञ्स्तत्वनुकूलव्या
पारवाची भवस्ती चसत्तानुकूलव्यापारवाचकौ। आमप्रकृतिसमभिव्याहारे चोक्तसादि कमामंतार्थ फलनिष्ठमेव।
एवं चैधांचक्रेइ त्यस्यैककर्तृकवृध्यनुकूलव्यापाराभिन्नपरोक्षानद्यतनभूतउत्पत्त्यनुकूलव्यापार इतिबोधः। सं
दाचे ५ पदस्त्विति। अभिविधौसंपदाचेतिसूत्रे पठितइत्यर्थः। अनन्वितार्थत्वादिति। संपदेर्हि सिद्धवस्तुनोयोग्यस्यां
तरापत्तिरूपार्थकत्वादितिभावः। द्रवंसंपादयतीत्यादौतुधातूनामनेकार्थत्वात्स्वस्वत्वाक्रांततताकरणमर्थः। केव
लपदेरपि अनुप्रयोगोनापाद्यः। उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवाचित्वेनतस्यापिविशेषवाचित्वात्। एतेन
कृसजातीयानांधातूनामेवप्रत्याहारेग्रहणंसंपदेर्विशिष्यसाध्यातुल्यत्विं लभिदमित्यपास्तं। अतजुणेति। आमंतस्या
त्मनेपदानर्हत्वात्तत्सयग्रहणंत्वेतिभावः। तृतीयातावृत्तिः। अनुप्रयोगस्येतिकर्मणिघञ्। पंचम्यर्थे षष्ठी। अत्र
कालनेपदभवनंलभ्यतेतदाह। पूर्ववदे वेति। पूर्ववाक्ये आम्प्रत्ययवदितितुइदंचकारेत्यादावकर्तृगामिक्रि
याफलेएतद्विहितात्मनेपदवारणाय। नतङिति। इदमुपलक्षणंकानचोपि। एकारोच्चारणमिति। प्यासःसेइत्य
त्रसमप्येवं। तिनङेत्यादि। टितआत्मनेपदानामित्यत्रभाष्येसष्टं। इदमेकदेश्युत्या। वस्तुतःपरत्वादेत्वेपुनःप्रसं
गविज्ञानेनङादिषुकृतेष्वुलद्यैलक्षणस्येतिन्यायेननैलामितिलुटःप्रथमस्येत्यत्रभाष्येसष्टं। कित्यादिति। रामः ८
किद्धत्यादित्यर्थः। द्विर्वचनेति। स्थान्यचः पूर्वत्वेन … भावादचःपरस्मिन्निल

इजादेर्गु
रुमतो विहि
ते लिटीति
वार्थान्न
दोषः इचो
गुरो रित्से
वान्छइ
लि पर्युदा
सादर्थाति
रस्यासंभ
वाच्च ७

सत्ता स्थिति जागरणं शयन क्रीडा रुचि दीप्त्यर्थं धातुगणं तम कर्मकमाहुरित्यभियुक्तोक्तेः। टित आत्मनेपदानां। आत्मनेपदशब्देनात्र प्रकृतास्तङ एव गृह्यंते तेना न स्यने तिभाष्येस्य र्थः। सार्वधातुकमपित्। अपि दिति पर्युदासः। न च अवे इत्यत्र परादिवद्भावेन शपि विटो रेका द शस्यापित्वान् ङित्वे गुणनापत्तिः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानि वत्वेना दोषात्। यत्तु पिदाद्ध धातुकयोरिति पवित्वाइदं त्यक्तुं शक्यमिति तन्न। म्छ्छ्इ त्यादौ म्जेर्क्ष्द्धेः क्ङिति चेति निषेधानापत्तेः। आसः से। तङ देशानां टेरेत्वं नेति ज्ञापना दे कारोच्चारणं। इजादेर्गु। धातोरेकाच इत्य तो धातो रिति कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटीति चानुवर्त्तते। इयेष त्यादौ तु नामूसन्निपातपरिभाषाविरोधात्। लिण्निमित्ता हि तस्य गुरुमत्ता। इजादेर्गुरुमत्त इत्यर्थ लाभे मतुप्ग्रहणं आदिग्रहणं च स्पष्टार्थं। मतुप्ग्रहणादौ पदे प्रोक गुरुमतो ग्रहणमिति तु न युक्तं। इखि ऊर्जी त्यादेरु छेर्आमनापत्तेः। तत्र हि नुम्तु गुत्तरं गुरुमत्ता। अन्छइ सस्यवेयर्थ्यापत्तेश्च। आदिग्रहणान्मुखेजादेरेव ग्रहणं ष्यपदे श्रिवद्भावेनेजादेरित्यपि न युक्तं। ईङ्गता विसादे र्यांचक्रे इतिमाधवायुदाहृतस्यासंगत्यापत्तेः। न च ऋच्छे र्लिटि गुण विधानसामर्थ्यादेव तत्ते आमभावे सि द्धे ऽन्छइ इति व्यर्थं। आम्वाधापेद्दापा तस्मिन्निति परिभाषावाधेनव्यवधाने पि गुण प्रवृत्त्या तत्सा र्थक्य भावेन तत्सामर्थ्या दितिसूत्रतात्पर्यं। ज्ञापकादित्ति। ननु भित्वाद सादचः परत्व सामर्थ्यादसंजात विरोधि त्वन्यायेन सर्वर्णंदीर्घवाधो स्त्विति चेन्न। प्रधानस वर्णस्तदीर्घवाधापेद्दापेत्स्य ज्ञावाधस्यौ चित्यात्। कञ्चा नतु ७
नु। कास्प्रत्ययादितिसूत्रादनुकृत्तमामिति पंचम्याविपरिणम्यते। लिटि परत उपस्थितिष्वसकृन्न आमंता द नुप्रयो ग इति सूत्रार्थस्तत्फलितमाह। आमंतात्परिभूपर इति आमंता दिति पंचम्यानिर्दि ष्टपरिभाष

अतएवासंयोगादिसत्रापिदित्यनुवृत्तिश्चरितार्थेतिदिक्। ऊरत्। चच्छृदतुरित्यादावभ्यासविकारेवाध्यबाधकभा
वाभावेनपूर्वंहलादिःशेषे ततोतरंगत्वात्तुकिऽरदत्वसिद्धयेआह। अभ्यासस्यऋवर्णस्येति। इदंचदीर्घोकित इति
सूत्रेभाष्येस्पष्टं। नन्वतेइत्यादौ तेनैवन्यायेनोरदत्वेकृतेहलादिःशेषइतिबोध्यं। प्रत्ययेकिमिति। अंगेनप्रत्य
यापेक्षः किमर्थमितिप्रश्नः। ववश्चेति। अन्यथो रदत्वस्यापरनिमित्तत्वात्। स्थानिवत्त्वाभावेननसंप्रसारण
इतिनिषेधानापत्तिरतएवासप्तमसमाप्तेरंगाधिकारउक्तोभगवता। नचप्रागभ्यासविकारेभ्योंगा धिकारेपिअ
भ्यासेनप्रत्ययाक्षेपोभविष्यतीतिवाच्यम्। अभ्याससंज्ञैकवाक्यतयालिटिपरेयेद्वेतयोःपूर्वस्यऋतोदित्यर्थला
भेपिअ लस्यपरनिमित्तत्वानुपपादनात्। किंचसन्यङोरित्यस्यषष्ठीत्वेनतद्विषयेसन्नंतस्ययेद्वेइत्यर्थेन
सर्वथापरनिमित्तत्वंदुरुपपादं। अंगसंज्ञैकवाक्यतयातुप्रत्ययइत्यस्याक्षेपान्नदोषः। अजर्घाश्चर्करीतीत्यादौ
यङ्लुगंतेनलुमतेतिनिषेधान्नित्यत्वेननदातिरितिभावः। वस्तुतस्तेनतदादोषाभावेपिअंगसंज्ञाद्वाराऽस्यपर अंगेन
निमित्तत्वंनियमतः परवुद्धेः पूर्वप्रवृत्तितापरनिमित्तत्वादेवंचर्करीत्यजघ्निइत्यादौदोषशंकैवनेतिदिक्। न
नूपदेशेनुदात्तस्यएकाच्त्वाव्यभिचारात्किंतेनेतिपृच्छति। एकाचइतिकिमिति। नन्ववधिवाव्यर्थं न्नतत
त्सामर्थ्यंनोपदेशमात्रेण क्वाचोग्रहणादितिवाच्यं। आद्युदात्तनिपातनेनसिद्धेरित्यभिमानात्। एकाज्ग्रहणे
नेति। तदर्थकेनाचइतिपदेनेत्यर्थः। अन्यथोपदेशेनेकाचामुदात्तत्वस्यैवसत्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः।
ननुवधावाद्युदात्तनिपातनेपिनसिध्यतिहलुपदेशेतस्यानुदात्तत्वादातेः। क्वचतत्सामर्थ्यंगौरवमतआह। अ रामः
च इत्येवेति। उपात्तविभक्त्यर्थस्यागेमानाभावेनतद्विवक्षेतिभावः। तदृतइति। समुदायेएकत्वदित्रिषोजक्त १०

नेनासिद्धेरिदमारब्धं। द्विर्वचनेचीत्यनयोःसामानाधिकरण्यासंभवाद्द्विर्वचनशब्देनतन्निमित्तंलक्ष्यतेऽतोची
त्यनेनसामानाधिकरण्यंतदाह। द्वित्वनिमित्तेचीति। प्रत्ययस्यतन्निमित्तकादेशस्यैवस्थानिवत्त्वंबोध्यं। ऊर्णु
नविषतीत्यादावपितद्भावभावितमात्रेणनिमित्तत्वाश्रयणाद्दस्तन्निमित्तत्वं। किंच। तद्रूपानुरोधेनसा
दात्समुदायघटकतयावाद्वित्वप्रयोजकत्वंनिमित्तत्वमिहेतिचक्रतुरित्यादिसिद्धिः। एवंचद्वित्वेजादिप्रत्ययस्य
निमित्तत्वेऽप्यत्वोपितत्वं। यण्इअचोनिमित्तत्वेऽजादिप्रत्ययस्यापि। सन्यङोरित्यसषष्ठ्यंतत्वेपिसनोद्वित्वप्रयो
जकत्वमस्ति। तत्रलोकेसमवायीकारणातिरिक्तेएवनिमित्तकारणत्वव्यवहारादरिरिषतीत्यादौनेसइकारस्य
वाद्वित्वमितिनगुणनिषेधः। इसोद्वित्वाश्रयत्वात्तदाहुः। नहिकार्यमनुभवन्कार्यीनिमित्ततयेनाश्रीयतइतितस्य सनः ७
समवायीकारणत्वादितितदाशयः। एतेनप्रापितरिवृतज्ञापकसिद्धंपरिभाषांतरमितिवदंतःपरास्ताः। भाष्यस्यानु
क्तोऽत्रव्याकरणेविकार्यिणोपश्लिष्टस्यैवनिमित्तत्वव्यवहाराच्च। नचारिरिषतीत्यादावित्तप्या। उपश्लेषस्यसमीपसंबंध
रूपस्यभेदनिबंधनत्वात्। अचिकिं। अधिजगे। गाङ्लिटीत्यत्रद्वित्वकारनिर्देशेनतावस्थायांगाङादेशस्यस
के ५ त्वात्। लिटिअर्ध्वधातुइत्यादीनांविषयसप्तमीत्वेपितद्भावभावित्वेनेहतद्बुद्धिभावभावितामात्रेणापितन्निर्वृत्तत्व मि ५
स्यवक्तुंशक्यत्वात्। अत्रसूत्रोपात्तलिड्बुद्धिभावएवनिमित्तमितज्ञनिमित्ताभावःसर्वत्रैवचात्रशास्त्रेबुद्धिकृत त ४
मेवनिमित्तत्वादि। इदमेवाचीतिईदृशनिमित्तत्वाश्रयणेलिंगं। आख्याकातत्त्वावधारणमपीत्याह। द्वित्वेक
र्तव्येइति। अचः किं। ईजाथे। तत्रहिद्वित्वनिमित्तत्वात्संप्रसारणस्यादेशोबुद्ध्यत्वाऽज्निमित्तकत्वात्। अत्र

तन्निषेधेद्वित्वेहलादिःशेषेउत्तरखंडेसंप्रसारणेपूर्वखंडेसंप्रसारणंनस्यात्। नसंप्रसारणइतिनिषेधात्।

कि२

सन्वभाष्ये निरालंबनस्याप्तेः। अजर्घाबेभिदीतीत्यादौ श्लमश्पनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन यङ्लु
गंतेगणांतरप्रयुक्तस्याप्राप्त्यान छांदसत्वादेवकार्यांतराणामपि छंदसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभावो बोध्यः। भा
षापांतु ताद्दृशानामभाव एव। ष्टितश्शबादिनिर्दे शास्तुलिङादिनिमित्तकभवतेरित्यादिस्थतन्निर्देशवन्ना
र्थसाधका इत्याहुः। इणः षीध्वं। षीध्वमिति षकारोच्चारणंतु बुवीध्वमित्यादावेकदेशविकृतन्यायेन सीध्वमः
सत्वेन ढत्ववारणाय। अंगात्किं। वेविषीध्वं। अस्य षीध्वमो न षकत्वेपि अपूर्वस्य रिभाषायाः अनित्यत्वज्ञाप
नायेदं। तेना निनस्म न्ग्रहणानीतितिसिध्वमितिकेचित्। केस्वेति। यद्यपिक्सजित्युक्तौ लाघवमस्ति तथापि के
सेवलाभार्थं प्रत्याहारग्रहणे क्लेशो दुर्ज्ञेयता चेति भावः। तदुक्तमतउत्सार्वधातुके भाष्ये। अनुप्रयोगेतु भुवास्त्सवा
धनं स्मरंति कर्तुर्व्विच नाम्न नीञ्भिण इति। पररूपापवाद इति। पररूपपदमेकादेशोपलक्षणं। आन्जे इत्यादौ
गुणस्येव प्राप्तेः। अभ्यासविकारेकारे वाध्यबाधकाभावाभावेन पूर्वोपस्थितहलादिः शेषोत्तरं दीर्घ इति भावः। अ
त्वलिटीति वर्त्तते। तेन ऋच्छधातोरश धातोश्च यङ्लुकि नायं दीर्घः। इति केचित्। आदिग्रहणं तदंतविधिनिरासा
र्थं। धिन्व। धा दो प्रत्ययइति। तेन पयोधावेतीति पयोधावनमित्यादौ न लोपः। अतएव भाष्ये सङ्गीसुत्तम स
श्रुतोप्याख्यानं न युक्त। तत्र सङोन्यस्य धादेः सांतादसंभवेन प्रत्यय इत्येवाध्याहृतं मूलकृता। यत्तु पदस्ये
त्यधिकारेण प्रत्यासत्त्या व्याख्यानेन चास्वङे कपदस्य योनि मित्तिनिमित्ति नोग्रहणमिति केपटेनोक्तं तत्व रामः
तिक्लिष्टं। ततो वचनमेव ज्ञापयइतिपरे। हृ एति। तासस्त्योर्लोपि इत्यतस्ता [illegible] सलोपे इति सः सीसतः स इति चालु ११

पलारोपेणेति भावः। सिद्धे इति। शब्दविशेषमनादृत्यार्थविशेषमुररीकरोतीत्यौवोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेः स्पष्टपादत्वादिति भावः।
सामर्थ्यादिति। उपदेशमात्रे यएकाज्झे वइसर्थं कल्पनये त्यर्थः। अनेकाच्त्वादिति। हनो वध इति सूत्रेऽस्यादंततायाभाष्येऽ
कलात्। अतएवा वधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिर्न। एवं चाद्युदात्तनिपातनं त स्यानिष्फलत्वमिति भावः। वस्तुतस्त्व
शेऽपितार्थबोधकत्वेतात्पर्यग्राहकाभावेनाजंतस्येत्यर्थवारणाय पर कपदस्यावश्यकत्वेऽपि अवच्छेदकावच्छेदेनान्वय
स्यो त्सर्गिकत्वेन लक्ष्यानुरोधे न च तस्यैवान्वयाद्दृष्टिमावृत्तिः स्पष्टा चेयमीति रूपदेशोऽत इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
तत्र हि यसो प्रतिषेधाभावाय हलादि ग्रहणकर्तव्यमिति भाष्यमुपादाय उपदेशग्रहणमनुभाष्या संबध्यते उपदेशे यो वान् हला
दिरिति। नन्वत्र सिरपुपदेशे हलादिरित्ति कैयटेनोक्तं। यदा यस्य साक्षादुपदेशः संभवति तस्य मुख्यत्वात्स एव ग्रह
णेन तु स्थान्युपदेश इति न दोषः। इयमपि रीति रूपदेशेऽत इति सूत्रे शेखरकृतो भारद्वाजस्येति सूत्रे च भाष्ये। परे त्वेका
ज्ग्रहणमावश्यकं वधिरेव। किंचोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं। अतएव जागरितवानित्यादावुपदेशेऽजंतत्वमादाय श्रुक
इति इट्निषेधो न। तत्रोपदेशानुवृत्तिश्च रस्तीएव मित्यादाविड्निषेधायेत्याकरे स्पष्टं। श्रियाद्यपेतिनास्त्येव भाष्यानु
क्तत्वात्। नन्वभाष्ये यङ्लोपे वेभिदितेत्यादाविट् प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादित्यर्थे सन्नीट् प्र
तिषेधो वक्तव्यो वेभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः यङ्लोप इत्यादिभाष्यं तु प्रक्र
मोपसंहारबलेन यङ्लुग्विषयं। किंच तत्सत्त्वे हि विषयत्वे यङ्लोपस्यानिवृत्तस्येव यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन
न्यूनतापत्तिरिति वाच्यं। इष्टविषये यङ्लुकोलोकेनभिधानेन छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च
तत्र दोषानुपन्यासेन दोषात् [illegible] जागर्ति मित्युत्तर

ल०शा०प्रो० उ० १२ विभाषा। अविदेरितिवक्तव्यमिहमाभूदिति दित्तः। तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यदुपाधे र्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः। अ
विकरणस्य विभाषा लुग्विकरणस्याय मितियस्य विभाषेति सूत्रे भाष्ये उक्तं। तौदादिकस्यापि सेट्त्वेऽ विदेरिति वा
र्त्तिके तद्ग्रहणमेव स्यात् एवं च यदुपाधे रित्याश्रयणेपि तदर्थं वार्त्तिकस्यावश्यकत्वेन तत्प्रसारव्याख्यानासंगतिः। ममतु
त्रयाणामप्यनुदात्तत्वेन वार्त्तिके लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति नदोषो अतएव ज्ञेषं परिसज्य दाराननंनी अलब्ध
वानित्यर्थे परिवेत्तेति त्यजंतः प्रयोगः संगच्छते। मतुके यटेन तत्रत्यं भाष्यमुपादाय वेत्तेरत्र विवक्षितो ताविद्लाभइ
त्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येव विन्न इति विद्यति विनत्तोस्तु अनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः सिद्ध इति तद नेन परास्तम्।
तौदादिकस्यापि सेट्त्वेऽ विदेरित्यनेन वेत्तेरेव ग्रहणे बीजाभावात्। नवेत्ति। तेन रक्तं तदस्मिन्नन्नं प्रायेत्योक्त
मितप्रतिपन्नाः। सुक्ष्म ध्वच्छोत्ते न नन्वे शिष्टे नेति निर्देशात्। नुन्नो मदनः। पुष्टो मंत्रो मंत्र अमित्यादिभाष्यप्र
वहारात्तु वसति क्षुधोरिट्। नुदविदो देत्राभ्यन्निनशोऽर्जीत्यादिगमकात्वत तवद्धातुन्नवद्वेति भाष्यप्रयोगात्व
तिभावः। अकर्मकेऽइति। देवदत्तो यज्ञदत्तस्यच्छेत्ते इत्यत्र सच्छीपूर्वके नाम्नव्देने च्छत्तिवेद्या। शपूर्वीः। हलादिरित्य
तः शोषइत्यनुवर्त्तते। अन्नादिरित्यनुवर्त्तते। तत्रशर्प्प इति रिक्तवर्णपेद्वया धात्वादिभूता इत्यर्थः। तेन वव्रश्चेत्यं
तवस्पन शोषः खशः किसत्रभ। शपूर्वीः किं। सत्रवी इत्युक्तोऽवादिषु परत्वयःशोषापपत्तेः। अशिष्येवेति। अ
प्रीः प्रातिपादकनाथ्य एवेति वाच्योर्थः। अर्थान्तिरे घोषादिति परस्मैपदमेव। अतएक। एकशब्दोऽसहायवाची
द्विवचनांतेन समासः। द्वयोरेव मध्यसंभवादित्याह। असंयुक्तेत्यादि। लिटीत्यादेशविशेषणं। एकदेशान्वये रामः
पिसोत्रत्वाह इतित्त्सदाह। लि[illegible]मित्तेति तन्निमित्ता दे[illegible]नमित्तं च प्रत्यासत्त्योपस्थितो लि १२

वर्तते।लोट इति।लोङा देशस्येत्सर्पि:।सलोपइति।लिङ:सलोप इसनेन।इटोत्।तकारउच्चारणमात्रफल
कोनविभक्ता विलस्योच्चारणमात्रफलके प्रवृत्तेरच्चघोरित्संज्ञोपपादि संज्ञयानिवर्तते।भवमिति।लक्ष्य
भेदात्पुनःप्रवृत्तिरितिभावः।युगपदेवोभयोःषत्वं। ढधयोरिति।मतभेदेनेतिशेषः।ढसेत्येवयुक्तं इतिमतेलि
त्सनेनतन्मतेभाष्यानुग्रहरूपस्ययुक्त्याभावरूपस्यवास्वरसबोधनात्।ऊदुदत्तेरिति।दीर्घोकारांतानां
मुदात्तत्वादेववक्तव्यांतंतप्येतिइडभावनिपातनमारब्धं।एकाचइति।तेनाजागृहीदिसादीनांव्यावृत्तिः।व्याक्लीति।
भाष्येलनुबंधरहितःपाठोदृश्यते।पच्चिति।डुपचेवप्रसिद्धत्वात्।रुजिर्दिवादिस्तुदादिश्च।वुध्यतीति।पद्यसिभाष्ये
श्यनानिर्देशो नास्तितथापिमाधवादिप्रामाण्यादुक्तः।दृप्यतिदृप्यतीति।अतएवशमुचादीनामितिसूत्रेभा
ष्येतृपितोदृपितइत्युदाहृतं।लुपतुदादिरेवनदिवादिराख्यानात्।शपपृथात्तोर्भ्वादेर्दिवादेश्चग्रहणं।श्लिष्य
तीति।श्यनानिर्देशः।श्लिषआलिंगनइतिसूत्रेभाष्यप्रामाण्यात्।तत्रहिश्लिषइतिविभक्तिर्विहितसपुषाद्यङ्
बाधकत्वमुक्तं।अनिट्इत्यनुवर्तनात्।दाहार्थस्यसेटोग्रहणाभावइतिकैयटः।स्ववेर्भाष्येनार्थपाठःस्ववस्ति
तिछायामितिसोपनिष्ठापात्र किलविधानात्।अतएवमूलेस्वपिनेक्तिः।पुष्येति।श्यनानिर्देशोमाध
भ०वि१२ वादिप्रामाण्यात्।वसतिर्वृद्धिः।वसिःप्रसारणीतिभाष्यात्।शाकृइति।चंद्रगोमिमतेन।वस्तुतोभाष्येलृदित्सा
ठाभावेनदिवादेरप्यनिट्त्वमेव।विद्यतिविनदितिविकरणनिर्देशस्यव्यावर्त्यव्यावर्त्तिरखंडनबाजेनद
श्यति।विंदतिरिति।भाष्येपीति।विंदतिविनत्तिविद्यतीतिपाठइतिभावः।संप्रत्युपलभ्यमानेविंदतिविद्य
तीतिपाठेपिविंदिग्रहणेनोभयोर्ग्रहणं विंदतीतिप्रयोगस्यविदेरनुकरणदिक्सत्वात्।अतएवयस

ल०शा०शे०
उ०

नंच। स्वप्नआलस्यंनिद्रागतावस्थाविशेषश्च। लघ्रास। गुणशब्दोत्रनादेङ्मात्रपरः शासिददिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः।

१३ अपदेशिवम्लावेनगुणत्वयवतुसंभवात्। अतोभाष्यानात्र्वलद्रणयागुण शब्देनभावितपरः सइतिबोध्यं। अ

पमित्यादि। आस्वादनमनुभवोरुचिश्च। धालादेः। अत्रसुप्धातुव्याकृतयेउपदेशेइत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वयाव

ङित्यादेरपितेनैवव्याकृतौ धातुग्रहणंस्पष्टार्थं। आदेरिति। लघत्तिव्याकृतयेषोपदे शफलंतुआसिष्वदत्इ

ति। उर्दमाने। मानंसुखं। चादास्वादने। उपधायांच॥ सिपिधातोरिसतोधातोरितिवो रुपधायाइसतोवो रि

कइतिहलिचेसतोहलीतिचानुवर्तते। धातोरित्यसाभावेपदाधिकारस्यसत्वेनपदोपधाभूतयोरित्यर्थे

ऊर्दनइत्यसिद्धिः। सूत्रंतुक्किवंत ऊर्दिसादौचरितार्थं। कुर्दखुर्द। गुदेतिष्वष्यधातुः। सेगिति। भाष्ये

विष्कृत्वातस्यक्कचित्त्वइतिदीर्घातस्यपाठदर्शनादुभयोरुपादानं। यद्यप्येकाचइत्यत्रत्यभाष्येनदृश्यते

तथापियङ्विधौसोसुच्यतेइतिभाष्योदाहरणात्सूरितं। सेगादिष पुंदासाह्वातज्ज्ञाभः। यद्यपिभाष्येष्वक्कति

र्नदृश्यते तथापिसुप्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनांप्रतिषेधइतिवार्तिकवलात्पठितः। ष्ठिवुस्तुनसत्वंपाठिकादिति

बोध्यं। नरपरेतिसूत्रेसृपिसृजिस्पृशिस्पृहीनामषोपदेशत्वेपिपूर्वपदादितिसूत्रेणप्राप्तषत्वनिषेधार्थं

ग्रहणंतत्रहिआदेशप्रत्यययोरिति नसंबध्यते। अतएवद्विषाहस्तमित्यादौछंदसितेनषत्वसिद्धिरिति

वृत्तौसिद्धं। पूर्वपदादितिच सूत्रेचछंदसीतिसंबध्यते। यद्यपिछंदसिदृष्टानुविधिस्तथापिछंदसान्य

निषेधवदिदमपिइतिबोध्यं। अपिकौटिल्ये। कौटिल्यंप्राप्त्यंवक्रतावा। ज्ञाघापामिति। अविद्यमा रामः

नगुणसंबंधज्ञापनं ... ने पदे। इटई टि। १३

ङे वेत्याशयेनाह। क्ङितिलिटीति। गमहनेत्यादितो यद्यपि क्ङितीत्यनुवर्त्तते तथापि लिटो ङित्त्वासंभवात् क्ङितीत्युक्तं। अ-
भ्यासलोप इति। द्विर्वचनविधिरत्र प्राप्ताप्राप्तविवेके न च लोपमात्रे विधेयता पर्यवसति। यद्वा समासे प्युद्देश्यविधेय-
तान्वयोस्तीति तात्पर्यं क्वचित्। लिटीति किं। पापच्यते। अभ्यासविकारे बाध्यबाधकाभावेन दीर्घात्पूर्वं
कृते वाभ्यासदीर्घे एत्वलोपाभ्यासौ प्राप्नुतः। किंच परत्वादेत्वाभ्यासलोपस्य दीर्घत्वेन बाधः सकृद्गति न्यायाच्च
पुनस्तो इति भाष्य उक्तं। शब्दान्तरप्राप्त्याच्च लोपो नित्यः। अभ्यासविकारेषु न बाध्यबाधकभाव इति तु ज्ञापकसासार्वत्रि-
कत्वान्नाश्रीयत इति तदाशयः। एतेन यत्रान्यतरस्मिन्कृते सर्वे न प्राप्नुवन्ति तत्सद्विषयः सन्याय इति केयटोक्तिरपास्तं।
दीर्घे कृते इ त्वस्याप्राप्त्याचीकरदिति गुणे यङ्लुकोरितिस्त्रोक्तत्वादु दाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः। पलि
वसेटि। सेटीत्येवा किं लिड्विषयत्वे लब्धे थल्ग्रहणस्य स्थार्थं। तेथिवेति। दध्वे इत्यादिषु दकारादित्वसत्त्वपी
त्यर्थः। एकेत्यादि किमिति। आहतुरित्यादौ हल्मध्ये इत्येतावतापि वारणसंभवादिति प्रश्नः। नन्वेवमणतुरित्य-
त्राभ्यासे चर्त्वस्यासिद्धत्वादेत्वस्यादिति वाच्यं। फलिभजिग्रहणेनेत्वेभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात्। स ५
अनादेरित्यादि ग्रहणं हलादिः शेषमादायस्त्वत्वस्यासंभववारणाय यस्य कार्यं। उत्सुवनमुत्सुंणमनं। इदितो
इदितिकर्मधारयेण धातोर्विशेषणं। तेनेदिदंतस्य धातोर्नुम्विधानाच्च द्विङित्यादौ न दोषः। धातो चे १
रिति। धातूपदेशावस्थायामनुमर्थं। तेन हुंडेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययसिद्धिः। अनुवर्त्तमानमंगस्येति।
तु १४ अंगलयोपस्येत्यर्थकं वोध्यं। तासेत्तु न दोषः। तासएव वकृश्यालात्। सिच्यपि न दोषः। सत्त्व एवव-
कुशक्यत्वादिति स्पष्टं भाष्ये। अंदंत इति। अवतामवतीत्यर्थः। अभिवादनेन तिस्त्यत्पूर्वं कमाशिषो वाच

अत्रप्रकरणे तत्तद्धातोरिव तदानुपूर्वीकस्य च ग्रहणं आख्यानात्। अत एवानुपसंदइत्यादावनुपर्यन्यभिम
इति अभ्यासस्य षत्वं। स्यादिष्विति नियमस्तु प्राक्सितादड्व्यभ्यासस्य षत्वं तदा स्यादिष्वेवेत्येवमिति नात्र तस्य
प्राप्तिः। सुपिरूतिसमा इति सूत्रे भाष्ये सर्वमिदं स्पष्टं। तत्र हि भाष्ये विसुष्वापेति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्नोति। न च
स्यादिष्विति नियमान्न भविष्यति। प्राक्सितसंज्ञा वन्नात्नियमः उत्तरस्य सुपिः। एवं तर्हि अनर्थकत्वान्न।
न चैवं विषुषुषुरिति न सिध्यतीति वाच्यं। सुपिभूतस्य द्विर्वचनादिपुक्तं। सुपिभूतस्येति प्रतीके यद्यपि कैय
टेन द्विः प्रयोजनस्य वसुपिद्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वमिति व्याख्यातं। तथापि दृश्यते द्विर्गीतिसूत्रस्थ
भाष्यविरोधात्समुदायस्य सुपित्वानुपप ते अस्मदुक्तव्याख्यानेनैव भाष्यतात्पर्यं द्विर्गीतिसूत्रस्थं भाष्यं
लङ्गेतनादिगणे स्फुटीकरिष्यते। जंगांविसेधतीति। विप्रतिषेध इत्यत्र सेधतेर्गतावितिनिषेधोन। तस्य
विरोधार्थत्वेन गत्यर्थत्वाभावात्। सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव। अनंतरस्येति न्यायेन
सेधतेर्गताविसनेनादेशप्रत्यययोरित्यस्य निषेधादिति केचित्। सिचो यङीत्यादिसाहचर्यात्सर्वं षत्वनि
षेधे उपसर्गादित्यस्य तु नात्र संबंधो विच्छिन्नत्वात् तेन गंगां सिसेधयि षेव। यद्यभिधानमस्तीत्यन्ये।
स्वरतिसूति। सू ती त्यत्र गुणाभावः सौत्रः। धूञ् सानुबंधकनिर्देशो धू विधूनन इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थः। इट्सनि
वेत्यनु वर्तमाने वाग्रहणं लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वित्यस्य निवृत्त्यर्थं। न च स्वरतिग्रहणसामर्थ्यादेव तन्न
वृत्तिः सिद्धा। ऋत इतीट विकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं। स्वरतिग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्य ज्ञापकत्वा राम:
दिति कैयटः। ऋकार इति। तत्र [illegible] अत्रांगतात्कारासंभ १५

संयोगांतस्येसतोलोपइतिरात्सस्येतिचानुवर्त्तते ।वदव्रज। हलंतादेवसिद्धेतोहलादेरिसस्यवाधनार्थं।अ
नयोर्ग्रहणं।तदंतविधिनैवसिद्धावंतग्रहणंस्पष्टार्थं।नन्वंतग्रहणसामर्थ्यान्नेटीतिनिषेधात्त्वानंतस्याचो
ग्रहणेसिद्धेहलंतग्रहणंव्यर्थमितिचेन्न।इतआरभ्यवृद्धिभाजएवसिचःपरत्वेनविशेष्यंतइत्यर्थज्ञा प
नार्थत्वात्।एवंचारीद्गीद्गिलादिसिद्धयेवर्णग्रहणंजातिग्रहणंयत्तदावश्यकं।अतएवलावस्थायाया
मजागमेपाह्नीदिलादावटोनवृद्धिः।विलोडनंक्षोभणं।उपसर्गात्सुनोति।अभिषावयतीतिण्यंतेपि
षत्वंभवत्येव।शब्दशक्तिस्वभावेनोपसर्गाणांप्रकृत्यर्थविशेषणतापरित्यागात्।तदुक्तंभाष्ये।सु
नोत्यादीनांषत्वेण्यंतस्योपसंख्यानमधिकत्वादभिषावयतीतिनवानुपपत्त्वात्।नचनात्रसु नोतिक्रि
यायोगः।किंतर्हि सावयतिंप्रतिसुनोतिंप्रतसत्क्रियायोगेनासावेवप्रेष्यतेसुनुअभीति।किंतर्हिउपसर्ग
विशिष्यानसौप्रेष्यते।अभिषुणुवितीति।अत्रवचनप्रत्याख्यानयोःसमफलत्वापनासावेवाभिसादिभा
ष्ये एचमदुक्तेरेवतात्पर्यंलभ्यते।निषेधेप्राप्तेइत्ति।इदमुपलक्षणं।अवष्टम्भातीत्यादावप्राप्तस्यविधा
नात्।सदिरप्र।अप्रतेःकिं।प्रतिस साद।ननुसदेरात्वंवनाविदूर्यमोर्व्यत्यभावादेवासंबंधःसिद्धोतआ
ह।किंचेति।अवष्टब्ध।आविदूर्यंसामीप्यं।अवष्टब्धागौः।निरुद्धोसतीत्समीपेअस्तीत्यर्थः।परिनिविभ्यः।
सितसयोषित्र्यकतिकोभास्वा नात्।स्यादित्व।प्राक्सितादित्यस्यसंबंधार्थंप्राक्सितादिलुत्तरंइदंपठितं।न
चाभ्यासस्यनैरर्थक्यात्तस्यषत्वाप्राप्त्याकथमस्यनियमार्थत्वमितिवाच्यं।द्विःप्रयोगत्वादभ्यासस्यकारस्यापिअ

र्थवत्सुनोत्यादिसंबंधादितिः।अर्थवत्सुनोत्याद्यवयवत्वमिवतात्संबंधअवयवत्वस्याप्यत्रषत्वेपर्याप्तत्वादो।

त०श०शे०३०
१५

पत्तिः। पद्वादिष्व्वेउपदेशाभावादेव तदप्रवृत्तिरित्याहुः। किं च त्वारिंभादिति। विभाषाचलारिंश स्रभृतादिति विकल्प
विधानादात्वाभावः। अप्रो पदेशत्वादिति। सेकः पर्युदासादन्ययोर्दे त्वाजंतत्वादित्वाभावादित्यर्थः। ऋदुपधेभ्यइ
ति। य द्यपि विभिदितुरित्यत्र किंतनित्यत पाणिनि ऋदुपधेतदनित्यं। गुणेसंयोगात्पर त्वात्तत्र परत्वाद्गुणेप्रा
प्तेइदं। कित्वावकाश ईजतुरित्यादिः गुणावकाश श्रेतत्तीत्यादिः। परे तु ऋदुपध विषयेतक्षदाणे पतुवक
तकित्वस्यानवकाशत्वमेव तदुक्तं भाष्ये उक्तं वाक्यस्यानवकाशकारत्वादपवादो गुणस्येति। यथा कस
स्य कित्वसामर्थ्यादलिट्यादित्या दौ गुणो वाध्यते तथेह ऋदुपधविषये तक्षदाणे पद्रवत्राणिता तिदेशसाम
र्थ्यादित्यर्थ इति कैयटः। नच परत्वाद्गुणस्येतद्विषयत्वं दाणेपद्रवएवनेतिवाच्यं। असंयोगादितिकित्व
स्येतद्विषयेनिषेधातिदेशकत्वेननि षेधाश्रवतीयांसइतिन्यायादत्र विषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः। नचसं
प्रसारणविधौकित्वस्यकृतार्थत्वात् दुर्बलेनानेनातिदेशेन प्राप्यमाणे गुणनिषेधो दुर्बलइति विधिरनेन
सर्वदैत इति परत्वप्रवृत्तिरस्त्वेवेतिवाच्यं। किंचति ग्रहणे तीत्यादावादेश प्राप्तसाङ्कित्वस्य संप्रसारणेनकृता
र्थतयातदनंतरप्राप्तगुणेनवाद्धुतरीत्याति देशमित्या दिस्तदुत्तरभाष्यग्रंथएकदेश्युक्तिरित्याहुः। उवोरवेति।
द्विर्वचनीति निषेधात्पूर्वं द्वित्वे उकारस्यवाणीदांगसवलीयस्त्वात्सवर्णदीर्घेवाधित्वागुणेकृतेउवङ्।
एतेनगुणस्यस्थानिवत्वेनातएणत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यपास्तम्। पूर्वस्यैव विधौस्थानिवत्वात्। उव
ङ्तुनस्थानिवत्वमसवर्णग्रहणसामर्थ्यात्। संनिपाते। आमिसतिधातोर्ण लुपरत्वमाधातःस्यादि रामः
तिभावः। वाणीदिति। [illegible] [illegible] [illegible] इये चेत्यादौ इयङाद्यर्थः। तत्र पूर्वं प्राप्तगुण १५

ने४ द्वि१

वात् हलादेरितिसामर्थ्यादंगस्याकारइतिवैयधिकरण्येनान्वयः। हलः परस्यांणावयवाकारस्येत्यर्थेन सिद्धेः। आदि
ग्रहणंस्पष्टार्थं। अचकासीत्यादौतुचकारेणातिप्रसंगः। सिचपरत्वेनाकारविशेषणात्। नन्वेवंलघोरितिव्यर्थं। अ
तक्षीदित्यत्रापि येननाव्यवधानन्यायेन नवारणसंभवादितिचेन्न। स्पष्टार्थत्वात्। अतइतितुअकुटीदित्या
दौवृद्धिवारणाय। नेर्गद। अत्राट्व्यवायेपीतिवर्त्तते। तेनाकारादिव्यवधानेपिणत्वं। यद्यपितत्रसूत्रेरेफषयो
र्निमित्तस्यनिमित्तिनश्चाडादिव्यवायआश्रितः तथापियत्रयन्निमित्तंनिमित्तीचतयोरड्डादिव्यवायेणत्वम
स्तिचात्रगदादेर्निमित्तत्वंनेर्निमित्तित्वमितिसर्पंभाष्यकैयटयोः। धात्वादेरित्यनुवर्त्तनादाह। धात्वादेरि
ति। अत्रोपदेशइत्यनुवृत्त्याणदिनामधातुव्यावृत्तिर्बोध्या। नाटीति। नटअवस्यंदनेचुरादिरेवव्याख्यानात्।
तेनण्वादिणोपदेशएव। आहुरिति। भाष्यविरोधोत्रारुचिः। उपसर्गात्पूर्वपदात्संज्ञायामित्यतः पूर्वपदादित्य
नुवृत्तौतदादिविप्रसमासएवस्यादतो समासेपीति। ननुपूर्वपदाधिकारस्यात्रनिवृत्तेर्व्याख्यानतएवसिद्ध
विदंव्यर्थं। नचासंज्ञायांपूर्वपदादितिनियमव्यावृत्तितणत्वप्रतिप्रसवायसमासासमासयोर्विशिष्यविधानं
र्थं। पूर्वपदादितिदृष्टोपसर्गादित्यस्यासिद्धानियमेनव्यावृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वात्। नचैतत्प्रकरणेप्रकरणमसिद्धं
न तुसूत्रेसूत्रेमित्यर्थेज्ञापकमितिवाच्यं। रषाभ्यामित्यत्रसमानपदेइत्यस्याखंडपदेइत्यर्थेपूर्वपदादित्यस्या
विध्यर्थत्वेनज्ञापकासंभवादितिचेन्नसर्वकार्यत्वात्। तस्मात्। तच्छब्देनातआदेरितिकृतदीर्घः परामृश्यतेउप
स्थितत्वात्तदाह। दीर्घीभूतादिति। अत्रापिलिटीतिवर्त्तते। दंदशूकस्यक्रियात्वात्तदाह। दंदशूकक्रियायामिति।
दंदशूकोविलोशयः। नदर्शेदेपाहति। तत्क्रियायामित्यर्थः। आदिर्निः। भिकारीयतीत्यादौनेदंतेव्यामनभि
धानात्। यत्तूपदेशइत्यनुवृत्तेस्तत्रनदोषइतितन्न। अस्वरितत्वात्। केचित्तदनुवृत्तौआदिग्रहणंवैयर्थ्या

धा दे
घ्यो ११

ल॰ग्रा॰शे॰उ॰ इतिवक्तव्यं। तेनसंचस्करिवेत्यादिसिद्धमितिस्पष्टंभाष्ये। ततश्चतुर्णामिति। नियमाद्विधिर्बलवानितिभावः। उपदेशे
१६ जंतइति। उपदेश इत्युत्तरसूत्रादिहापकृष्यतइतिऋतोभारद्वाजस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। एवंचधेड्दृदृधिधेत्यादि
सिद्धये ऽजग्रहणमावश्यकं। अन्यथाउपदेशेएजंतानामात्वविधानेनाकृग्रहणमेवकुर्यात्। तासौनित्यानिट्इति।
तासौसतस्तत्रनित्यानिट्इत्यर्थः। यस्तासावस्तिनित्यानिड्ढेतिभाष्योक्तेरितिभावः। तास्वदितिस ममंताद्वृत्तिःतथा
तासौनेट्तथाथल्यपीत्यर्थः। नित्यानिटः किं। दुधाविथ। अयंस्वरतीतिसूत्रेण तासौविकल्पितेनेट्। अतोसथ
16 लिनित्यमिट्। नित्यपदाभावेभारद्वाजनियमेन विकल्पःस्यादितिवृत्तिः। तासावितिकिं। यस्त्वादेशेजघसिथेत्यादौ
नित्यएवेट्यथास्यादिति। उपदेशेत्व। उपदेशेकिं। कर्षा। चकर्षिथ। अत्वतःकिं। भेत्ता। बिभेदिथ। तपरःकिं। राद्धा। रराधिथ।
तासोक्किं। जिघ्नदात्ति। जग्रहिथ। नित्यानिटःकिं। आनंजिथेतिभाष्यं। चकमिथेत्यपिप्रत्युदाहरणं। स्नुक्रमोरितिनि
यमेनात्मनेपदपरतासाविड्भावेपिपरस्मैपदेतत्सत्वात्। ऋतोभार। अचस्तास्वदित्येवसिद्धेनियमार्थमित्याह।
ऋदंतादेवेति। नचऋदंते विकल्पेननिषेधार्थमितिवाच्यं। अ चस्तास्वदितिसामान्यसूत्रप्रवृत्तयनेनभा
रद्वाजातिरिक्तैरप्यूहदंते निषेधस्ये वांगीकारेणस्मृत्यंतरानुसंधानद्वाराविकल्पस्यवक्तुमशक्यत्वात्। हृजादिषु
परत्वान्नित्यत्वाच्चगुणेरपरत्वेऋदंतत्वाभावेप्युपदेशग्रहणपकर्षाप्राप्तिः। नेयमकल्पितार्थमाह। तेनान्य
स्येति। अत्रापिभारद्वाजस्येतिसंबध्यते। अन्यस्येत्यस्यऋकारांतभिन्नस्यतासावनिटःउपदेशेजंतस्यात्वतश्चेत्य
र्थः। एतेनपपिथेत्यादावजंतसन्निपातेनजातइट्सन्निपातपरिभाषयाअलोपनिमित्तंनस्यादित्यस्तं। उपदेशेइ
त्युक्तेस्तदाह। अजंतइत्यादि। अस्योपदेशइत्यादिः। ईट्वक्। तासौनित्यानिट्। ननुस्तुद्रुस्रुश्रुवांपलिभारद्वाजनि रामः
यमादिट्स्यात्। क्रादिसूत्रस्यक्लादिग्रहणेननुत्वेनमाप्राप्तिन्यायेनक्रादेनियमप्रापितस्येववाधोचित्या १६

कथोर्द्विर्वचनेचीति निषेधे हि लोत्तरं प्राप्तेगुणःच्छी वाधि – त्वांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे । द्वैय र्थ्यसिद्धमेवेसन्य
त्रविस्तरः। परत्वाच्चेति । असप – र काल प्राप्तिकत्वादि सर्थः। एवं चाभ्यास विकारे वा ध्यवाधकभावाभावेन ह्रस्व
हलादिःशेषयोर्युगपत्प्रवृत्तौ ततः परत्वात्त्वो दीर्घ इत्यंतरंगत्वाद्दीर्घस्यादिति न वाच्यमितिभावः। आनोदित्त्वा
मिति । इदं कुंचधातुविषयं । कुंचौ त्वानिदितामिति न प्रवर्त्तते । परे अघ्येतिसूत्रस्थभाष्य प्रामाण्येनासंबो
पधत्वान्नकारजावनुस्वारपंचमौ विति तु प्रायिकं तदाह । कुञ्च्यादिति । नकाररहितः पाठस्वपपाठः। इतिमतेत्विति । इदमेव
युक्तं फलसभाष्यानुक्तत्वात् । अजेर्व्य । अत्रवालिटीत्यतो वेत्यनुवर्त्तते । तेनव्यवस्थित विभाषा । तेन घञपक्यप्सुन । ल्युटि
वा वलादावार्द्धधातुके वा । अन्यत्र नित्यमेव । घञपोरितिनवक्तव्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं चेत हि कल्पसामर्थ्यात् द्वौधा
तोरज्यर्थ सार्वधातुके एव प्रयोगोनार्द्धधातुक इति बोध्यं । स्वरतीर्घ ति । पूर्वत्रासिद्धीयइति निषेधस्याप्ययं नियम
इतिभावः। चतुर्णामिति । कृत्वादिनाचतुर्णां विनिगमनाविरहे एतेषां सर्वेषां नियमार्थत्वमेव तदुत्तरे वांतु विध्य
र्थत्व संभवान्नतदर्थत्वं । प्रकृत्याश्रयः। एकाचउपदेशइतिकादिषु विषुप्राप्तः। प्रत्ययाश्रयः अयुकः किती तिक
धातौ प्राप्तः। प्रत्ययाश्रयस्य नियमेक ग्रहणमेवमानं । यावानीति । ननु वा शब्दादन्यतर प्रापितइत्यर्थः। तेन विधूइत्य
तु ५२ स्यासिद्धेर्थत्वेत्यकमेव । यदि तु नेड्वशी तिप्रक्रमान्नप्रापितस्यैव नियमः स्यात्तदोपदेशेत्वत इति सूत्रे नित्यानि
ट इत्यस्याजिर्व्यात्वेइत्यर्थपरभाष्यासंगतिः। तत्र नित्यानिट इत्यस्याभावेजोत्यत्तो भारद्वाजस्येतिविकल्पः स्यात्त
त्त्वेपूदित्वप्रयुक्तः विक ल्पस्यैवसत्वेनतदसंगतिः मम तु क्रादि नियमान्नित्यमिडितिभावः। क्रादिष्वप्रेदितिनि
षेधस्तर्हि लिट्येवेति विपरीत नियमस्तु न । कृत्यमपि कर्तव्यादि त्वस्य विरोधात् । अत्रसूत्रे कृसोसुट्

ल०श०प्रौ०३०
१७

रे। ऐ एकादेशस्याप्यंतोदात्तत्वे तमित्यस्यानुपदेशात्सार्वधातुकत्वेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं। सना
द्यंता। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणनिषेधादंतग्रहणं यस्मात्सविहितस्तदादेरित्यंशस्तु प्रवर्त्तत एव तेनदेवद
त्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवदत्तादेः समुदायस्य न। एतत्साध्यधातुसंज्ञकघटकोनां सूत्र्यादीनां समुदायानां च क्रियावा
चकत्वं तु स्वभावाद्वोध्यं। स्पष्टं चेदं सुपआत्मनइति सूत्रेनमोवरिवइति सूत्रे च भाष्ये। विवक्षायामिति। विषयसप्तमीति भा
वः। पुरस्तुमीत्वे हि। आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारांतमिति गोपायितेत्यादावलोपोनस्यात्। गोपायेतिच्वेसिध्येत्। न ५
पूर्वं ति निरवापत्तेः। कास्त्वयंतेभ्यश्चेति। धातुभ्य इति शेषः। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। एतच्च हरदत्तग्रं
थे स्पष्टं। परे तु कासीतिसप्तम्यंतं तत्र घटितसूत्रे इत्यर्थः। भाष्ये कासग्रहणं च कासउपसंख्यानमित्युपक्रमस्वारस्या
त्। अत एव भाष्ये तन्न कर्त्तव्यमिति नोक्तं। अत एवाचारे वगल्भेति वार्त्तिके धातुभिरेव सिद्धिमाशंक्याव गल्भां च
क्रइत्यादौ कास्प्रत्ययादाममंत्रे इति आम्प्रयास्यात्। इत्युक्तं भाष्ये तत्राकारस्यानुवंधत्वेनैकाच्त्वात्न चौत पूर्वीकाने
र्ष्विवगल्भाद्यनुक्रमणं नकार्यं चानुवंधानासंदप्यामीत्यवगल्भत्वीवहोडेति भाष्योत्त्यातदर्थंतस्य चारितार्थ्येनभो
तहूर्वीकानेकाच आमित्यर्थमानाभावात्। अनुवंधासंगश्च सर्वप्रातिपदिके भ्यइत्यनेन क्विपि अवगल्भतीत्यादि
वारणायावश्यकः। कृतेत्वस्मिन्नतेभ्यः क्विप् येननाप्राप्तिन्यायेनास्यतत्वाधकत्वात्। सर्वग्रहणं त्ववगल्भेति वार्त्ति
कापेक्षया वहुविषयत्ववोधनायेत्याहुः। अत्रेदं वोध्यं। प्रत्ययग्रहणायनयवादिनोप्येकाच्भ्य आचारक्विपोनभि
धानमावश्यकं अन्यथारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यात्। इतिहरदत्तोदाहृतानिसर्सोच्चकोविलादीनि चिंत्यान्ये राम:
वेति। अतोलोपः। आर्द्धधातुके किं। कत्तस्स। [illegible] कोः। [illegible]पुरञ्जूरं। अस्य दीर्घपाठः। १७

दिप्राशयेनाह नचेति।समाधत्ते योगद्वयेति।अयंभावः थल्पनिटो नित्समित्यस्यानुवृत्यातत्सदसंबं धवान्यद्
णिल्निषेधःस भारद्वाजमतेऽप्यकारांतस्यैवेति नियमेनक्रादिनियमस्य नायंनिषेधइति।एतेनभारद्वाजनियमो सूत्रे २
पेननाप्राप्तिन्यायेनाचस्तास्वदित्यस्यैववाधकइतिजघानिथेत्यादाविण्नस्यादित्यपास्तं ध्वनितंचेदमत्रैवभाष्ये।किंच
पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यादपिस्वादिनिषेधेनानंतरस्यापिभारद्वाजनियमस्यवाधइतिनेड्वशीत्यत्रव
ब९ स्वेकाज्ञादित्यत्रचभाष्ये स्पष्टं।सिचिवृद्धिः।वृद्धिश्रुत्योपस्थितमिकइति।प्रगस्य समानाधिकरणं विशेषणमित्या
ह।इगंतांगस्येति।तत्फलंत्वकोषीदित्यादौव्यंजनस्यवृद्ध्यभावः।नचनेटीतिनिषेधः।त त्रहलंतस्येत्यनुवृत्यातद्वि
षये चपरत्वाद्धलंतलक्षणायावृद्ध्याअसावृद्धेर्विधेनयेननाप्राप्तिन्यायाभावेनास्यास्तेननिषेधेनावाधात्।
अन्यावसरन्यायस्तुनास्त्येव।नंतःपाद मितिपाठेपिएङःतीत्यनुवर्त्य एङोतियद्युत्वाप्नोतितत्सानिषेधइत्यर्थस्य
भाष्येउक्तत्वेनफलाभावात्।कूजनेइति।अपैषीदित्यादितिभावः।ह्म्यंतक्षण।इङादौ किं।अधासीत्। ईयत्तुरिति।इका
रोत्रह्रस्वः।हिलेकते एरनेकाचइतियण्सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्वार्णादांगमितिपरिभाषयायणितिवोध्यं।केचित्विसा
रूपोदाहरंतोस्यंतमरूचिग्रहस्तमितिकेचित्।कुडिवैकल्पमविवेकः।तुड।तोडनंविदारणं हिंसनंच।वलयोश्रेति।अ
त्रैकोदुःस्पष्टःसच शिक्षादौ प्रसिद्धः।लिङ्सिचौ।इकोझल्।हलंताच्चेतिअसंयोगादित्यतः किदितिचानुवर्तते।
आत्मनेपदेष्विति किं।अद्राक्षीत्।अत्रहि किन्त्वेमनस्यात्।अधीभेदादिति।फ्रवीदन्यार्थइतिभावः।तृफ तृ।गु
ला३ णशब्देनभावितार्कारवत्वाद्धिरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चयथायथमप्राप्ते विधिरयं।तदीजलिति।
पूर्वसवर्णप्रवृत्तिफलत्वावृत्तोवीजलित्यर्थः।अथ विशेषानिर्देशादाह।स्वार्थइति।धातोरेकाचइत्यतो धातोरित्य
धिकारादस्माद्धातुकत्वं।अयीकारांतः।तत्फलंतुगोपायितामित्यादौगोपायिस्यधातुस्वरेणांतोदात्तत्वेशदका

ल०श०शे०उ० स्तस्य लोप इत्यर्थ इति एकाचो द्वे इति सूत्रभाष्याल्लभ्यते। तत्र हि स्थाने द्विर्वचने ग्राटिटादित्यादौ णिलोपो न स्यादित्यापा
१८ दितं। एवं च यङि प्रत्ययस्य निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्य चांशत्वरूपत्वाभावाल्लोपाप्राप्तस्यैक
देशपुक्तिवश्यकत्वात्। वचनसामर्थ्यादिति। परत्वाद्गुणादीनां णिलोपबाधकत्वेऽङादावपि गुणेन बाधसिद्धिरिति भावः।
तेन कारणादिसिद्धिः। परत्वेवमनेकवचनकल्पनया तत्तत्सामर्थ्येन तत्तद्बाधकल्पनापेक्षया पूर्वविप्रतिषे
धकल्पनाया एवानिटीत्यस्यौचित्यमित्याहुः। णौ चङि। णिनागस्याव्यवहितपरत्वं चङः तत्सामर्थ्याद्व्यवहि
तपरत्वं तत्फलितमाह। चङ्परे णाविति। णाविति किं। चङ्परो यथा या ह्रस्वभाविन्या अप्रसंभवेन स्यान्नवैयर्थ्या
पत्तेः। न च तत् इ अ इ इति ऊकारस्य संभवः। तत्राप्यन्तरङ्गत्वाद्धात्वादयो कृतयोस्तदसंभवात्। न च ह्रस्वो वृद्धेरप
वादः ह्रस्वप्रकृतिकालेऽवृद्धेर्निष्पन्नत्वेन तस्य तद्बाधकत्वासंभवात्। पदसंस्कारपक्षेऽपि निमित्तनिमित्तिभावा
पन्नशास्त्रकार्याणां क्रमेण णौ वृद्ध्यानेन धातुसंज्ञा तिङुत्पत्ति चङुत्पत्ति समय एव वृद्धावो निष्पन्नत्वज्ञानेन
चङुत्तरकालिकह्रस्वेन तद्बाधायोगात्। न च सामर्थ्यान्न चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधाया इत्यर्थोऽभिविष्यतीति वाच्यं।
तदपेक्षया सकलबोधवोधकत्वेन णाविति स्यैव लघुत्वात्। चङि किं। कारयति। उपधाया इति किं। अचकांक्ष
त्। प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकांक्षत्वात् णाविति अङ्गस्यैव विशेषणं नाचङ् इति बोध्यं। तदुक्तं शर्पूर्वाः इति सूत्रे कैयटे।
शब्दनित्यत्वे पिउपायानामवश्यापाश्रयणीयोऽन्तरङ्गबहिरङ्गभाव इति। नित्यः शब्दो वाक्यपदरूपस्तदन्वाख्याने पी
लर्थः। अवश्येपेति। अन्यथा व्याख्यानविलय इति तदर्थः। बहुव्रीहिरिति। परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। तद्विषयो
ध्यं चणिरेव न लघु। अङ्गस्येत्यावर्त्य णिसंज्ञानिमित्तमिति व्याख्यानादत एव श्रिप्रभृतीनां न सन्त्वं तदाह। अङ्ग रामः
संज्ञेत्यादि। तत्परं यच्छ्यिति। सन्निधानाच्चङ्परे णौ ... भावः। अत एवेह कस्मा १८

प्रक्रियालाघवार्थः। अन्येतु ह्रस्वमेव पठंति। स्तुताविसेवेति। पद्यपिच्छ्यकू निर्देशो यथा संख्यानिरूत्यर्थ इत्यपि वक्तुं श
क्यं तथापि संप्रदायानुरो   धा   देवमुक्तं। स्तुतावनुबंधस्येति। आर्द्धे   धातुकविषये आयादीनां वैकल्पिकत्वेन तद
भा वे चारितार्थ्यमिति भावः। चंदं सेट् इति। अनुनासि   कस्येति दीर्घस्तु न। क्विप्साहचर्ये ण ति ङ भिन्नस्येव झलादि
ग्रहणात्। कामयत इति। अनिगलदाण लान्नोपधा वृद्धि निषेधः। अयाम। लोपापवाद इति। णिलोपापवाद इत्यर्थः।
वस्तुतो यनुवादोयं। तदनुवादवलान्च णिलोपबाधः। ध्वनितं चेदं प्रकृत सूत्रे भाष्ये इति उणादय इति सूत्रे
निरूपयिष्यामः। ननु परत्वादियङादिषु णिलोपो न स्यादत आह। एपल्लोपाविति। क्तिजंतमिति। क्तिन् तु दुर्लभोप्र
प्प७ सपादिस नेन बाधात्। एवं ज्ञीप्सतील्पवकाशइड्भावे इकोऽझलि तिकित्वात्। प तु पुनः प्रसंग आश्रीयते स्यानि
वद्भावेन च णित्वं तदा णिलोपांशो वार्तिकमनावश्यकं। अत एव सप्तम शेषे एपुतात् णौ परत्वाद्वृद्धिः। कृतौ कृता
यालोपस्तन्नाग्लोप्यंगमिति भाष्ये उक्तं। तन्न। अग इति प्रत्याहार ग्रहण सामर्थ्ये नाकृतायां वृद्धौ लोप इत्यर्थस्य
णौ चङी ति सूत्र भाष्ये वीं वदिलुपक्रमेव सिद्धांतितत्वे   नाएपल्लोपाविति पूर्व विप्रतिषेध पर भाष्य विरोधेन च प
रत्वाद्वृद्धिरित्यत्र सभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात्। किंच वृद्धौ णिलोपोपि दुर्लभः। णेरभावात्। नच स्थानिवद्भावः। वृ
सा१२ द्धिस्थानी कारूपालवृत्तिधर्मे   णिलाश्रयलोपस्यालिविधित्वेन तत्र स्थानिवत्वाप्रवृत्तेः स्पष्टा चेयं रीतिर्भोभ
गोइति सूत्र भाष्ये। एपतात् णववीं वद्दिसादाविव दीर्घत्व ह्रस्वत्व सिद्धये णौ णिच्युपसंख्यानमेव कार्यं। सन्वल्लघुनि
णौ णिच्युपसंख्यानमिति वचनाभावेन सिध्यति। णिचाव्यवहितात्वाद ग्लोपित्वाच्चेत्येव सिद्धान्तस्तु तिरत्र भाष्यं
त्वेकदेशयुक्तिः। एवमतो लोप इति सूत्रे एपल्लोपाविति पूर्व विप्रतिषेधमुत्थानवक्तव्यः। एवं विधिमुक्तत्वेस्या
निवद्भा   वाणित्वेन लोपो विभाति। नैवं घाकादय   आदेशो   णोलोपः   शिद्भिस्तुतं भाष्ये तदप्येकदेशयुक्तिरे
स्म२ व। भोभगो इतिसूत्रस्थन्यायसिद्ध भाष्य विरोधात्। किंच णेरानि टीत्यस्य एपतांगस्यानिदि   ष्ठमा   नो यो

प्रयोगत्वात् द्विर्वचनस्याधीविषतीत्यादौ सन्यस्त्वमभ्यासस्य। यङो लोपस्यस्थानिवत्त्वात्पिपविषते इत्यादौ न दोषः। ध्व
नितं चेदस्तोतीति एकोरितिसूत्रे भाष्ये तत्र हि अभ्यासादिस्यस नियोभ्यासस्तस्माद्याप्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात्।
यङि योभ्यासस्तस्याद्याप्राप्तिस्तत्र नियमो माभूत्। सोसुप्यतेः सनूसोषुपिषते धातोश्च या प्राप्तिस्तस्याश्च नियमो
माभूत्। अधीविषतीति प्रयोजनमुक्तं। संज्ञायाः। कार्यैति। तस्य द्वौ हि पूर्वोभ्यास इत्यस्यैकाच इत्यनुवृत्तसहितस्य
कार्यदेशे सन्निधानं। अंगं च तत्र सन्निहितं। तत्रांगस्येति कर्मणि षष्ठी। कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्। एकाच इ
ति चेत् न समानाधिकरणं। एवं चांगसंज्ञकैकाच्कर्मके ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वो भ्याससंज्ञकस्तस्य च सन्वदित्य
र्थ इत्येकाद्वे वप्रवृत्तिरेतदर्थमेवांगस्येत्याकृत्तिरिति भावः। इदं चाजजागरदित्यादौ सन्वद्भावाद्वाया दानपरभाव्यवि
रुद्धमित्यरुचेराह। वस्तुत इत्यादि। अत्र पक्षे अंगस्येत्युपरंजकतया कथं चिन्नेयं। अतोर्दीर्घ इति। स्यादित्यपक्षे अते।
सन्वत्त्वं तत्र नोपयुज्यते। अपीपयतावितिः। अर्थः शब्दात् णिचि प्रकृते एपुगिति भावः। वस्तुत आपुगागम इति भा
ष्योक्तपक्षान्तरे एकफलभेदाय लुङ्यस्यानभिधानमेवोचितं। भूतं तु कल्या चिन्ताप्याये नेत्यदिक्। नस्यादिति। न
स्यादेवेत्यर्थः। व्यवस्थयेति। अपवेत्याद्यर्वाचीनोक्तपक्षेणेत्यर्थः। कैयटेनैवेति। तन्निष्कर्षश्चोक्तः। अगिता गि
मिति। कमिप्रभृतीनामित्यर्थः। येविभाषा जनसनेतिसूत्रे जनग्रहणेन यथा जुहोत्यादेर्देवाद्यर्ग्रहणं तथा
सन्ग्रहणेनापि सनतेः सनोतेश्चापि ग्रहणं। अत एव सनोतेरनुनासिकलोपार्थत्वं विभ्रान्तिषेधेनेति वात्तिकव्या
ख्यावसरे आत्वे सनोतेर्ग्रहणस्यकोवकाशः सनिचये विभाषा। अनुनासिकावकाशो न्येजनादयपइत्युक्तं भाष्ये।
अन्यथा न्ययोर्जनखनो द्वयोरेव सत्वेन जनादयइति बहुवचनासंगतिः स्यात्। ममत्वेनं सनमादाय तदुपप रामः
त्तिः स्पष्टैव। एतेन भाष्ये सनोतेरिसुत्यास्पनतन्त्रगृहणं … बिरमपास्तं। न चाड्डो पीति निन्निर्देशे उकारो च्चार १९

नभवति। अजजागरत्। लघुनि चङ्परइत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परे इति भाष्यसंमतेः। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य ल-
घुतदभ्यासस्याव्यवहित इत्यर्थः। एवं चाचचकासदित्यादौ नैव सन्वत्त्वं। अयं दिदित्यादौ च नैव दीर्घत्वं। अरीरद्-
नवदित्यत्र च भवत्येव सन्वत्त्वं। अचिक्षमयदचिदाणदित्यत्र तस्य दृष्टत्वेन नेनचेत्वबाधप्रयेन संयोगव्यव-
धाने प्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः। अंगस्येति। अवयवषष्ठ्येषा। असफलं चेदं। तत्परलघुपराभ्यासस्येत्येव सिद्धेः।
माधवानुरोधेन मूलकृतोक्तं। तन्मते फलं त्वग्रे स्फुटं। णाविति। चङ्परइत्यस्यानुवृत्तेरितिभावः। अपदेति। चङ्-
परइत्यस्यांगविशेषणत्वे गलस्य प्रत्ययनिमित्तत्वेन चुणि रूपविशेष्यलाभ इति भावः। अयं पक्षो उक्तो भाष्यवि-
रुद्धः। अयं दिदत्यादौ दीर्घापत्तिश्च त्र पद्धे। चङ्परे णौ यदंगमौ दिदित्ति तदीयो भ्यासश्च उ मादाप णि लो-
पस्यस्थानिवत्वेन णिमादायवालघुपरइति बोध्यं। ननु मीमादीनां तु लोपः। आज्ञोत्समीमयत् इत्सिद्धं तु सनियाद्दृश न-
भ्यासरूपं दृष्टंताद्दृशस्यैवात्रातिदेशो न तु कार्यस्य। न च मीमादीनां सन्यभ्यासरूपमस्ति। लोपश्च रूपमित्युक्तोणान्य-
त्वात्सिद्धमिति भाष्य उक्तं। तत्र कैयटः। मीमादीनामंगानामभ्यासलोपो विहितोयत्वभ्यासो एपतानां। अन्ये तु अङ्परे
णौ यदंगं तदभ्यासस्य सन्वत्त्वं। णौ मीमादीन्येवांगानि तस्मादंगान्यत्वादित्यस्यायमर्थः। येषामंगानां मच इत्यादेर्वि-
धीयते तस्यात्र ग्रहणं लोपो न त्वित्यादिरहितानाममीमयदित्यादौ धातोः सन्वत्वाभावादभ्यासस्यैव ह्यनेन सन्वत्व-
मिति। एवं च कैयटेनाप्ययं पक्षो उक्तो इति चेन्न। अंगस्याभ्यासइ सत्रांगं किं निरूपितं ग्राह्यं। चङ्गि रूपितं णिनि-
रूपितं वा तत्रोपस्थितत्वात्प्राधान्याच्च णिनिरूपितमेव गृह्यत इत्येवं पर तया पूर्वभाष्याविरोधेन तस्य योजयितुं शक्य-
त्वात्। अन्यथा एकस्यैव प्रयोगस्य तत्र व्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरापत्तौ न वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्च इ-
ति दिक्। सन्यतः। अत [illegible] इति दीर्घो। कित इति सू-
त्रे भाष्ये स्पष्टं। अत एव चिक्षाद [illegible] षतीत्यादौ अंतरंगत्वा तुक्यपि इत्व सिद्धिः। सन्पराभ्यासस्येत्यर्थः। दिः

त०शा०शे० उ० २०

ऽअचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्यपवर्गइति स्पष्टं भाष्ये। इण्णोकापमिति। प्रत्ययइतितु नानभिधानादिति कैयटः। क
थमुदयतीति। शानच्साद्रिति प्रश्नः। अनित्यमिति। इदं भाष्येन दृश्यते इटकिटेसत्र प्रश्ने नाभाववादिनां मते त्वयं प्र
योगोसाधुरेवेतिबोध्यं। उंदे। क्लेदने। पुनः प्रसंगेति। द्वित्वे कृते पि सावकाश इत्यभिमानः। लिटीति विषयसप्त
मीतिपरे। दीपजन। बुधेति। बुध्यतेरेवग्रहणं। तस्यैवात्मनेपदित्वात्। चिणो लुक्। अकारितरामित्यादौ त
स्यान्न लुक् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन पूर्वचिणो लुक् उत्तरचिणो लुक्यसिद्धत्वात्। अतो त्रांतस्य। क्वचिन्माधवे
तो ल्लेत्तस्येति पाठो दृश्यते। आगंतुनाकारेण निर्देशः। संचोचइति। नेत्रसंकोचइत्यर्थः। तत्रैवऋचुरप्रयोगा
त्। गतिचातुर्यं। अव्वीयंबोध्यं। छ्रु। छ्रुगतिः कपटगतिः। हूर्छनं। कौटिल्यं। सन्लिटोरिति। सन्लिटोरिति
सप्तमी। अभ्यासविशेषणं चेतिभावः। सन्लिट् परो योभ्यासइति वक्तुमुचितं। उप्रत्ययश्चेति। सन्नियोगशिष्टत्वेनो
भयोरुपदेशकालस्यैकत्वादार्द्धधातुकोपदेशकाले ऽदंतत्वादतो लोपइतिभावः। तस्य स्थानिवद्भावादिति। एतेन
वस्य लोपएवविधीयतामिति परास्तं। धिन्वतीत्यादौ वस्य स्थानिवत्त्वेनार्द्धधातुकत्वादित्वनुकारस्यसार्द्धधातु
क[illegible]त्वस्यात्धर्मत्वेनानन्तविधाविति निषेधात्स्यच्चाचेयंरीतिर्भग्नोइति सूत्रे भाष्ये अचः परस्मिन्निति
सूत्रभाष्ये त्वभ्युपेत्यस्थानिवत्त्वं पंचमीसमासेन परिहृतमेकदेशिनेतिबोध्यं। प्रत्ययोकारइति। असंयोग
पूर्वादित्यनेनावध्यवधिमतोःसाजात्यादुकारएवविशिष्यतइतिभावः। असंयोगपूर्वो यउकारस्तदंतोयः
प्रत्ययइतिवक्तुमुचितं। अभवीदभवीदिति। यात्विकोणुणेति सूत्रे भाष्ये। तोत्रेतिसूत्रे वकारप्रश्लेषमु
क्त्वोमाभवान्वीदित्यत्रदोषमाशंक्य हन्ततेत्रा विभयोर्नेलुत्तरत्र निषेधएवलभ्यतइतितन्न। म
ध्येपवादन्यायेनास्य निषेधस्यातो [illegible] तो गुणदयानुरोधा द्वाधसा रामः
२०

णे नयगादवेवास्सप्रवृत्तिर्नतुयासुडादादितिवाच्यं।अत्र ङ्गिश्राशामयङ्स्याशामिसत्रयाणि ये विभाषेसात्वंप्रा तन्नि
प्तोतीत्यचःपरस्मिन्नितिस्त्रे ग्रहणेमस्यभाष्यविरोधापत्तेः।तस्मादकारोत्रादृष्टार्थएव।क्रामलिति।उक्त्रामेत्यत्र पिर
हिलुकि दीर्घोभवत्येव।क्रमइतिस्त्रेनुवृत्तांगस्यपरस्मै पदपरशिन्निरूपितस्यैवग्रहणेनहेलुक्यपितांगस्य
कार्याभावेननलुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः।प्रत्यासत्तिन्यायेनलुमतालुप्तेयदंगंतस्यकार्ये एवनिषेधाप्रवृत्तेः।स्नुक्रमो।
स्नुक्रमोरितिप्रथमार्थेषष्ठी।आत्मनेपदनिमित्तइतिप्रसज्यप्रतिषेधः।स्नुक्रमीयत्रात्मनेपदनिमित्तात्तेन
भवतस्तत्रप्रत्यासत्याभ्यांपरस्यार्द्धधातुकस्येडित्यर्थः।उदात्तत्वादिटिसिद्धे नियमोयो यंतदाह।अत्रैवेति।
प्रस्नुतइत्यादौतुश्रयुकःकितीतिनिषेधएवपुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यात्।निमित्तत्वंचात्रफलोपहि
तंनयोग्यतामात्रं।तेनप्रस्नावित्वादाविड्भवत्येव।स्नुक्रमोरनात्मनेइतितुनस्त्रितं।तत्रहिपरस्मैपदे
इडित्यर्थे विक्रमिविष्यतीत्यसिद्धिः।स्वेनमवधानात्।आत्मनेपदेनेडित्यर्थे तुविचिक्रंसिष्यतेइत्यसि
द्धिरतोनिमित्तोपादानमितिदिक्।ततःपरेषामिति।पद्यपीटःषीध्वमवयववात्तस्यततःपरत्वंदुरुपपादं।त
थापिश्रुतिकृतानंतर्यमात्रेणशास्त्रप्रवृत्तिर्वोध्या।अन्येतुइटःपरस्यैवाधस्येत्यर्थः।षीकारमवधानेतुसा
मर्थ्यात्प्रवृत्तिरित्याहुः।अत्रांगादितिनिवृत्तं।अतएवोपदिदीयिध्वेइत्यत्रविकल्पः।अन्यथाधुटःपरादित्वा
न्नस्यात्।इयंचप्राप्तविभाषालुङ्उपिधेध्वेतिसलोपेइवर्णांतमंगंध्वमिजातमितीणःषीध्वमित्यस्यप्राप्तेः।
परस्योपसर्गस्येति।श्रुतत्वाद्यत्त्वविशुपसर्गविशेषणं।अतएवनिलयतेप्लायतेपल्ययतेइत्यादौसर्वत्रल
त्वसिद्धिः।रेफविशेषणत्वेतुप्लायतेनिलयतेइत्यत्रश्रुतिकृताव्यवधानेरत्वस्यादितिभावः।प्लायतइति।

आत्त्वलादेरित्यनु वृत्तविशेषणीभूतवलपदार्थस्य तकारेण विशेषणात्तकाररूपवलादेरिति वाच्योऽर्थः । एवं
सेसिच्चीत्यादावपि बोध्यं सप्तमी तु प्रथमार्थे एवेत्यलं । उष विद । इयमप्राप्तविभाषा । प्रत्ययांताद्धात्वंतराणीति न
वेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । के पद्यादय इति । श्लिष आलिंगन इति सूत्रे स्यादिति बोध्यं । अत्रैव पाठ इति । न च धा
तुसंज्ञार्थः पाठः । घुतादिसूत्रे वं पाठेनैव सिद्धेऽत्र पाठस्य ज्ञापकत्वात् । एतेनायं घुतादिष्वेव पाठ्यः । सुषादिसूत्रे घसादीति
पाठ्यं । ऌदित्वं चेन कार्यमित्यपास्तं । पाठस्याङ् संपादकतया चारितार्थ्ये न ह्यापि परस्मैपदे प्रयोगानापत्तेः ।
ऌदित्करणमिति । यद्यपि घस्लादेशेनैवाद्यसदिति सिद्धं । तथाप्यघासीदिति प्रयोगवारणार्थमस्य ऌदि
त्वं बोध्यं । आशिषीति । इदमुपलक्षणं । पक्षि चिणोविषये च प्रयोगाभावस्य । परे तु लिट्यन्यतरस्यामित्येतत्सा
मर्थ्यात् क्ङिति अस्तु प्रयोगो न्यत्र तु भवत्येव । जघस्थेति वारणे न च तत्सार्थक्यं जघस्थेत्यस्य घ्लेहि असार्व
त्रिकत्वबोधनेपि न कष्टमपि सार्थक्यं । अतएवोपदेशेत्वत इति सूत्रे घसेः प्रतिषेधो वक्तव्यो जघसिथेति वा
र्त्तिकं तासौ नित्यानिट्त्वाभावात्स्वरसारख्यातं भाष्ये । अन्यथाऽस्य निषेधार्थं वार्त्तिकं स्यादिति तत्स्वरसाख्यानासंग
तिः । अत्र च प्रत्यये घस्लादेशविधानं लदइत्येतद्रूपवारणार्थमित्याहुः । अशावीदशावीदिति । यद्यपीको गुणेति
सूत्रेऽतोल्लेत्यत्र वकारप्रश्लेषः उक्तस्तथापि पू वृपदत्वात्तस्य सिद्धांते प्रश्लेषमानाभावेनात्र विभाषा
वृद्धिरिति भावः । महरूजायां । अयं दानेइति दाम्वानीति सूत्रे भाष्यं । द्युति स्वाप्योः । प्रत्ययस्तांगाभ्यासयोरेकनि
मित्तत्वमेवास्य प्रवृत्त्यादुद्योतिपिषतीत्यादौ संप्रसारणाभावः । अदिद्युतदित्यत्र तु द्युद्युच्च इश्रेति समाहारद्वंद्वा
श्रय णेन न दोषः । इकारेणोपस्थितद्युतेरेवेकारांतस्य ग्रहणं । इकारश्रवणि चरणवस्थापि साहचर्या

मान्यच्चिंतायाएवांगीकारात्। हस्ताताद्विबयेतुसामर्थ्याद्दिकल्पस्यैवनिषेधात्। अतएवसूत्रभाष्ययोर्न विरोधः।
इकइतिसूत्रस्यभाष्येपूर्वपद्यु क्तिरितिपरेइतिदिक्। दीङ्। औङ्आदयःपंचाप्याः। ईङ्गति। दानेक्षितिपाठांतरं।
परिभाषणमन्यतभाषणं। ओ द्यइति। अतएववृह ङ्ङ भौ पद्यातिनीसादिसंगछते। जादेति। लोपेकृत्वासिद्ध
त्वंन। लोपविधानसामर्थ्यात्। शालइत्यु। अनिट्चेरिति। धातुविशेषणत्वेतुगुहूइससेट्लादघुदादिसादे
नसो नस्यात्। पाद्विकेडभावमादाय। निट्त्वेतु निसमेवस्यात्स्वल्पारंभवादिसूत्रमतेइदमनिट्इति विशेष
णंदेवक्सस्यनोदितइतिइट्। नचगुहादेरलघूवस्थायांगुणःस्यात्। इगुपधत्वाभावेपिक्सविधानंभूतपूर्व
गत्याचरितार्थमितिवाच्यं। क्सस्यकित्वसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेः। नचककाराभावेतृणादिष्वनातुरर्थिकोसेण
णसाविसादोक्सस्यान्चोतितिलोपापत्तिः। तत्रोत्तरसूत्रेस्यात्मनेपदग्रहणपक्षेणदोषात्तदाह। अजादौ
तङीति। अतएवककारेकृते पिदृशेक्सेतादृदशाविसादोनलोपः। उत्तरसूत्रेपुच्छादेशक्सस्यैवग्रहणेना
र्थाधिकारानुरोधात्। अत्रतस्यैवग्रहणेनतङीतिनिष्फलानिर्मूलंचेत्यन्ये। अप्रघ्नातामिति। लोपाभावेआ
सूर्दे एमादरस्ततोन्यदसूर्दे एमितितदर्थः। तीषस। इषेस्तकारेद्ध्युपन्नसयात्प्रतिबंधइतिवार्ति
कादत्रेषग्रहणेनेछतीसासारेवग्रहणं। अत्रसूत्रेधातुपाठेच्चेषुइसुदिसाठेनार्थः। तादेरिति। न
नुतादेरित्यर्थोदुर्लभः। वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्ये विशेष्यविशेषणयोरुभयोःसप्तम्युच्चारण
एवयस्मिन्विधिस्तादिसप्तमीतेः अत्रतादेः इसिः गुदिसादौसादेः पदस्यातिनार्थइतित्विन्न। पूर्वसू

र्भेहूलस्यप्रत्यारव्यानंभाष्योक्तंसंगछते।किंचवहिर्भूतशब्दनिमित्तकस्यैववहिरंगत्वमितिपरत्वेनापित
द्वाधोनेनेतिदिक्।उइतिछेदइति।स्पष्टंचेदंप्रत्याहारान्हिकेभाष्ये।तच्चेति।कृयेतिपदमित्यर्थः।सूत्रमि
त्यन्ये।आवृत्तिफलंवाक्यभेदः।वृदिति।वृतेःकर्त्तरिक्विप्।वितश्च इतिप्रतिदेशोयंफलंतुविड्विदादिभ
इसङ्।तत्रयेतुम्वादिस्थाएवानूद्यंतेस्वतंत्रंवाप्रठ्यते तेषांशवेव।नचतस्यैवेति।एवंचविघट्टयतीत्यादौ
भिवंनस्यादितिभावः।नान्येमितइति।अनुकरणसामर्थ्ये नेतद्बाधकल्पनापेक्षा।स्यात्तत्रकल्पनस्ये
वोन्चित्यादितिभावः।न चपिलार्थमयंचुरादेरनुवादः।तत्रैवघटिबितिपठितुंयुक्तत्वात्।एवा
इत्यर्थः।नचाभ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभावेनेदमसंगतमजीगणदित्यादौहलादिःशेषापवाद
ज्ञाप्यार्थप्रयोजनभाष्येउपन्यासाच्छोपस्थापितत्वविकारग्रहणेनग्रहणादेवं चतस्यैवसंप्रसार
णापत्तिरितिवाच्यं।लिट्यभ्यासस्येत्यत्रोभयेषांग्रहणेनसामान्यतएवअभ्यासलोपाभ्याससंप्रसारणवि
धयेतन्न्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापितेनादोषात्।संप्रसारणंतदाश्रयंचबलवदितित्युभयेषांग्रहणंवैयर्थ्यापत्ता
लिट्यभ्यासेतिसूत्रेभाष्यएवप्रत्याख्यातमितितदुपन्यासःकेषांचिदयुक्तएवेतिदिक्।मित्त्वसामर्थ्या
दिति।अप्रसंजाततविरोधन्यायेनेतिभावः।अदीजौति।एयंतात्क्वेणितशब्दस्यलुक्।दौ जंदौजमिति।
एयंतादाभीक्ष्ण्येणमुलक्रियासमभिव्याहारेद्वित्वं।एतत्सर्वं दधादिवद्विवोध्यं।मिता थ इति।वि
त्यस्याधुपलक्षणं।गुरो मितादिभावइतिकार्येत्।मिता थःअ

दितिकश्यनुसारिणः। अत्र मानाभावाद्युतेर्णपि तात्त्वङि संप्रसारणं न भवत्येवेति भाष्यानुसारिणः। स्वापिर्णिनाम
धातुर्ध्रु तिसाहचर्यात्। न चाभ्यासस्यापि प्रकृतिभूत द्युतिस्वाप्योः प्रत्याससाभ्यासनिमित्तप्रत्यये तयोः संप्रसारण
मित्यर्थे नोक्तदोषप्राप्तिः स्पष्टा चेयं रीतिर्हि। संप्रसारणमितिसूत्रे भाष्ये इक्संगाधिकारपाठो व्यर्थ इति वाच्यं। अ
भ्यासस्य संप्रसारणलाभानापत्तेः। अभ्यासस्येत्यनुवृत्त्यर्थं तत्र पाठाच्च। अशोकवनिकान्यायाच्च। एतेनाभ्यासा
दिप्रत्ययस्य प्रकृत्याकांक्षायामुपात्त धातोरेव ग्रहणे नाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूत द्युतेः संप्रसारणमि
त्यर्थे नेनांगाधिकारे एतत्सूत्रपाठे फलमित्यपास्तं। किंचाभ्यासस्योत्तरत्र प्रत्ययापेक्षत्वे पि ज्ञाने तदपेक्षा
लाभावेन शास्त्रे तदादेपेक्षमानाभावोत एवाभिषिचनीयियतीत्यत्र स्यादिष्वितिवत्वं भवत्येवेतिदिक्।
घुड्भ्यो लुङि। बहुवचनादाद्यर्थावगतिः। अव्ययर्थे लुङीति सप्तमी तदाह। द्युतादिभ्य इति। कः स्यसनोरिति। प्रति
प्रसवविधिरयं। अंतरंगमपीति। सकारादिविशेषणे हलादालपदनिमित्तत्वाच्च निषेधस्य बहिरंगत्व
मित्यभिमानः। चतुर्णा ग्रहणसामर्थ्यादिति। तेन हि सर्वे पुप्रसेकव्यापारो ध्वन्यते। अन्यथा न कृतः इ
व५. त्येतावतैव सिद्धो तद्ध यर्थ्यं स्पष्टमेव। कृपिव्यावृत्तिस्तु न फलं तासि चेति च कारेण साद्यार्द्धधातुतस्या विनि के ५
षेधस्य सत्वात्कलरणे न द्युतादेरिव वृत्तादेरपि समाप्तिर्बोधयितुं शक्या। अत एव वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रं संग
च्छते। न वृद्भ्य इति वचनं तु येन नाप्राप्तिन्यायेनार्द्धधातुकलक्षणे नेड्बाधे चरितार्थं। कृपेस्तु तासि चेति
सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विकल्पो नेति भावः। वस्तुतस्तु अतुर्भ्य इति बहुवचनं निषेधस्यावलीयास इति न्यायेना

तरंगाणामपि बाधसिद्धिः। वृत्तादिभ्यो यद्यतन्नेतन्नाति वचनव्यत्ययास सर्वेणि निषेधाच्च। अत एव चतु

र्थे एवमिलमिति तत्र फलाभाव एवमन्यत्राप्यनेकार्थत्वानिर्णयाभावे। किंच भ्वे धस्यध्वे ति धातुपाठस्य भ्वादिसूत्र
भाष्योक्ते रर्थस्वल्पप्या-चार्य श्रिनयति क्वचिदर्थानादिशति। क्वचिन्नेति नमो वरिवइतिस्त्रभाष्योक्तेश्च
त्राद्यार्थनिर्देशस्य पाणिनीयत्वमेवेत्यत्र नहृढतरंमानं॥ एवं चतन्नियमकथापि निर्मूला। अतिप्रसंगपरि
हारस्त्वनभिधानात् प्रयुक्तानामन्वाख्यानाच्च। किंच ज्वरादिभ्यः प्रागग्रेवापाठेन किंचिद्गौरवं लाघवं वा। एवं चत
त्रानुवादमात्रे॥ परस्मैपदकल्पनापि निर्मूलेत्याहुः। ननु विशेषानालिंगितसामान्यस्याभावेन क्रियासामा
न्यस्याभावेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तमत आह। अनेकार्थत्वादिति। निपातत इति। तत्र णिप्रकृतिधा
तोरवग्रह णिनघत्रं तस्य व्याख्यानात्स्वेत्तिरसाहचर्याच्चेति भावः। धातुपाठे ह्रस्वोच्चारणे तु दीर्घणिच्चो
रभावे चरितार्थं। नन्वत्र पाठवैयर्थ्यमत आह। मिलं लिति। निपातनं च चिणमुलव्यतिरिक्तविषये चरितार्थं
तदभावे येन वृद्धिः। फले विशेषाभावेन तद्दीर्घेणवाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः। तन्त्रस्यस्य तदभावे पितास्यादि
तिभावः। उदित्करणसामर्थ्यादिति। तदनुवादे तनादेरुदित्वेन पुनरत्र तत्करणमर्थमिति भावः। विशिष्या
र्थानोच्यत इत्युक्त्या नियमस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्वैयर्थ्यमिति भावः। अत एव पूर्वपठितवनोनानुवादः उक्त
रीत्यार्थनियमासंभवेन तत्र येन पाठस्य वैयर्थ्यापत्त्या तदनुवादासंभवात्। उदित्वफलं तु णिजभावे। परे तु
पूर्वपाठः संभक्तौ शब्दे च वनोतीति रूपव्यावृत्त्यर्थः। अन्यथा नेनैव वनतीत्यादि सिध्यात् तत्रापि तद्वैय
र्थ्यं तदवस्थमेव तनादौ वनुयाचन इति पाठः। अत्र तु वनशब्दे वनषणसंभक्ताविति। उदित्वमस्तु तानाम
दिकस्यैवात्रानुवाद इत्यर्थबोधनाय। तेन पूर्वपठितस्य [illegible] पो दित्वेन पूर्वपठित

त्मनेपदार्थमेति। चेन बिल्वमपि ऊपलक्षणमिति पाठे तु दाजिवत्। उल्लाघ्यानुबंध इति। सत्तानुबंध इत्यर्थः।
उकारेकार उदात्त उच्चारणार्थः। अनुवादत्वेलाघवेनान्यएवेति नोक्तमिति भावः। अत्र गणेन्यत्र पठितानां स
तिसंभवे ऽनुवाद एवेति श्रूतं पाक इति सूत्रे भाष्ये कैयटेन च ध्वनितं। तत्र हि आश्रयोऽभावो। निपात्यत इति
भाष्यमुपादाय आपाक इत्यदादौ श्रेपाक इति भ्वादौ घटादिषु मिलार्थे श्रापाक इति पठ्यते इति कैयटः। अत
एव भाष्ये आश्रयिश्रायीनामिति नोक्तं। ष्टागि तिस्वरतेरग्रे इत्यर्थः। बिलं त्रयोदशानामेवानुदात्तत्वं न्ये
षामप्यस्त्विति भावः। परस्मैपदमिति। न चैतदर्थं पाठस्य चारितार्थ्येन कथमर्थविशेषनियमलाभ इति वा
च्यम्। घटादिषु पाठेन तस्य मुक्तकार्यस्यावश्यकत्वेन विजातीयार्थपाठेन च तस्यापि लाभात्। ए
वं च मित्वं परस्मैपदे वेष्टन एवेति बोध्यं। अहिडि। अहीडिति। चिण्णमुलोरिति दीर्घः। एतदर्थं तत्र ह्रस्व एव न
विकल्पितः परं तु ह्रस्वविकल्पेनैव सिद्धे चिण्णमुलोरित्यत्र दीर्घग्रहणं मर्थं मित्साश्रयं यथाश्रयंतालि चिण्णमो
सादौ णिलोपस्य स्थानिवत्वात् ह्रस्वो न स्यात् दीर्घग्रहणे तु स्थानिवत्वनिषेधान्न दोष इति कमेर्णि ङिति सू
त्रे भाष्ये उक्तं। तदनुपपन्नं प्रकृतोदाहरणार्थं दीर्घविधानस्यावश्यकत्वेन शंकोत्तरयोरुभयोरपि निर्दल
त्वापत्तेस्तस्मादत्रासांप्रदायिकः पाठः कैयटादयस्तु चिंत्या एव। ऊकाल इति इति सूत्रे भाष्ये तत्त्वनितमि
ति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं। द्विर्वचनादीनि नवकृत्या निवरेयलोपस्वरवर्जमिति नपदांतसूत्रे भाष्ये
वर्ज्यकौ टौ दीर्घो अमलनालीयः। किंच यत्वमपि तत्र लदा... सुप्तानुबंधोसा इत्यसमर्तं। अनुर्वत्वे
बाधकाभावात्। अयं विशेष इत्यत्रापि न मानं किंच सर्वे धामनेकार्थत्वे न मानं एवं चोपात्ता

सर्थः फणोः आगेवेति। पोव्यत्तीरं फाणायनसुयुक्तामसुपदाङ्गुबेरित्यादिष्वौतप्रयोगेत्रानुकूलइतिबोध्यं।
तत्रहीति। बलविधावित्सर्थः टलद्वले वैक्लव्यं भयादिजनितोद्वेगः तद्व्यापार इति। वंधुलानुकूलोव्यापार
इत्यर्थः। अर्धकर्षीदिति एदित्वा न्नुछ्छ्द्धिः। सुधाकर इति। अस्यैवमर्थसहितस्य पाणिनापाठे प्रमा
णभावइत्यत्रा रुचिः। तद्वाब्यादाविति। वेमुरित्यादयस्त्वसाधवएवेतिभावः। मर्षणं क्षमासा चापराधेसत्यपि
कोपानाविष्करणं। ढलोपइति। वहुव्रीहिः पदोनिमित्तत्वेनाश्रयणादेवकुत्वादीनामसिद्धत्वं न। यद्वा। श
द्वाधिकारात्सप्तमीतत्पुरुषत्वेन ढलोपइतिविषयसप्तमी। तन्नक्तप्रत्ययंविनातद्विषयज्ञानाभावाद् टइत्यादौ
तन्नक्तेसंप्रसारणेत्वयोः प्राप्तौ परत्वादोत्वे पूर्वरूपत्वे च कते लद्मेलद्वस्येतिन्यायेनपु नरोलाप्रत्यस्याऽप्रवर्ण
स्येतिप्रत्याख्यातभाष्ये। रलोपस्यत्वसंभवान्नि ष्कृतिः। सोढः। नरपरेसतोनेतिवर्त्तते। सोढः। किं। परिषहते। सिवा
दीना। सिवुसहसुट्स्तुस्व जः सिवादयः। विशीर्णतायामर्थमिति। विशरणइत्यर्थः। ननुशातनंतदनुकूलव्यापार एवं च
अन्यविशरणमर्थमितिभावः। शादेः शितः। शदेस्तज्ञानोसत्तेः पूर्वं शितासंभवाच्छितइत्यस्यशिद्विषयेलक्ष
कत्वंत इतिन्यायेनास्यस्त्रत्वस्य वैयर्थ्यापत्तिरितिभावः। बोधितेति। बुध्यतेरेवानिट्त्वमितिभावः। दृदिति।
बुदिति। इरइत्वेपीदित्वाभावान्ननुम्। रुंधेइत्यादौ [illegible] रामः
[illegible] दतुभवत्येवस्व रिति २५

स्यानुदित्वेन निष्ठायांरूपद्वयंतवापीष्टमेवेत्याहुः। विकल्पोवक्ष्यतइति। ग्लास्नावनुवमांचेत्यनेनेतिभावः।
त्र्यादिरिति। दिवादेरित्यपिवोध्यं। ताच्छीलिकप्रकरणंतेस्य दिवादितायाअपिभाष्यसंमतत्वात्। आपृत
त्वेहणत्तिदीर्यतइतिवा। इतिमतेइति। इदमेवयुक्तमितिभाति एवमन्यत्रापिवोध्यं। अत्रपठिष्यमाणानामन्य
त्रपठितानामपिनाम्नेकार्य्यत्वमिसन्ये पाकादन्यत्रेत्याद्यपिचिंसमर्थ्यांतिरेकत्रैमानाभावात्। परिभाषाप्यामि
ति। विरोधेनित्यत्वादुभयोरप्य प्रवृत्तेरितिभावः। मारणेत्यादि। मारणेसपूर्वकस्येवप्रयोगइतिगुरुचका
रेउक्तं। कपमिथि। माधवान्यमतेग्राह्योपस्तत्ध्वनयन्नाहमाधवेति। अत्रमाधवमतंज्यायः। कंप नेच
लिरिति। कंपनेर्थेचलधातुरित्यर्थः। एवमन्यत्रापि। स्वार्थेणिजभावेइति। आधृषाद्वेतिवैकल्पिकत्वादि
त्यर्थः। स्वार्थेणिचिलिति। नान्येमितइत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः। जिह्वामिति। तांज्ञापयतीत्यर्थः। जिह्वयेति।
तयाज्ञापयतीत्यर्थः। लडयतिशत्रुमिति। गालयतीत्यर्थः। दथीतिउन्मथ्नातिविलोड्यतीत्यर्थः। दैवादि
कस्येति। अस्येवानुवादइत्यर्थ वोधनार्थमीदित्वमितिभावः। घञंतादिति। णौटिलोपेसतितस्यस्था
निवत्वान्नमितांह्रस्वइतिभावः। कत्तिकादितिभाष्येतुनदृश्यतेइतिभावः। प्राप्तेइति। वनः पूर्वपाठाद्घमोमं
तत्वादितिभावः। अ त्रेवनोत्तानादिकस्यापिग्रहणमित्यन्ये। यमोय। परिवेषणंभोजनानुकूलःपात्रे
न्नस्थापनादिरूपोव्यापारइतिवोध्यं। नियवच्छब्दादिति। नचमतुपूलोपेटेरित्यस्याप्राप्तौवृद्धौयु
क्वा १२ गापत्तिः। नियमवदित्यर्थकापूर्ग्राघञंतनियमशब्दादित्यर्थेनादोषात्। उपेद्धमिति। नियमयनित्या
देःसामंजस्येनात्रमतेऽप्रवृत्तेर्यो... ...अ्रसंभवादिति। प्राप्तिविनानिषेधासंभवादि

ल०श०
प्रौ०उ० जंतत्वाभावेनोदीचामाङ्इतिनिर्देशस्यनानुबंधकामनेजंतमित्यस्यज्ञापकतासुस्था ङकारलोपेस्येजंतस
२५ त्वेनधातुसंज्ञादिकार्यं र्थं तावत्तोप्युपदेशेतासर्याञ्चोपदिश्यमानेजंतसत्वेनभवत्येवात्वं। धातोरित्यनु
वृत्तौतु अनुबंधलोपोत्तरंतद्धिनिर्मुक्तस्येवधातुतायानधातुलोपस्तत्रेभाष्येउक्तत्वेनोदीचांमाङ इत्या
दावात्वानौ। ज्ञितिःधातोरित्येतत्संबंधंविनापितदंतविधिरत्रेतिप्रणिजोरितिसूत्रेशेषेविभाष्येध्वनितंतत
त्रहि। अवयपमात्वार्थंधातुग्रहणंकर्तव्यमिहमाभूत्। गोभ्यामिति। उपदेशेएजंतस्यचेदात्वमिष्यतेउ
द्देशोरुढिशब्दानातथाजोनमिविष्यतीत्युक्तं। नन्वडूरेप्रभृतीनामुपदेशेएजंतत्वादात्वंमाभूत्तयेधातो
रित्यवयपकेशितिनेत्युक्तत्याशित्परत्वयोगपस्येवैजंतस्यग्रहणेनादोषात्। एवंचोपदेशेइत्यस्यवर्ण
धा०८ ग्रहणेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिज्ञापकतापिचिंत्येतिदिक्। ननुशितीति। शितीतिकर्मधा
रयोत्सप्तमीएवेत्तिरस्तत्राणंप्रत्ययेव्यवप्रवृत्तेस्तत्साहचर्यादित्रशितीतिशितिप्रत्ययेइत्येतद्वाक्यैक
देशः। एवंचतदादिविधावित्वंज्ञकशकारादौनेत्यर्थस्तेनजग्लेइत्यस्यसिद्धिः। विषयसप्तमीचेयं। तेनग्ला
यतीत्यादौघावायुत्सत्तेःप्रागपिनात्वमित्युक्तं। आतोलोपः। दीङोयुडित्यतोचिक्ङितीति। तदाह। अजाद्योरिति।
इत्रागएवान्यासंभवात्। जग्लेइत्यादौत्वजादिकुित्वादेवसिद्धं। इट्। आर्धधातुकत्वंतदवयवत्वाद्बोध्यं।
क्ङितीचेदोनविशेषणमित्यग्रहणसामर्थ्यात्। दारुपाइति। प्रयोगेइतिशेषः। प्रयोगस्यदाधात्वपाणि
मेवसूत्रेऽनुकरणंतत्प्रयोगस्थानामेवसूत्रेनुकरणमित्यर्थस्सतङाोदेशानोटेरेत्वेनेत्यर्थेऽग्रा
नर्पीतिवत्तमेआनेमुरिति [illegible] चनात्त्वं। यद्यपिला रामः
२५

त्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्। प्रत्येकं इरो रित्वमितिपक्षे पिनतुम्भकर्मधारयेणं त्वे दित्तएवतद्विधानात्। अनिदितामि
त्यस्यापीत्संज्ञेकारांतभिन्नानामित्यर्थ इतिन लोपो भवत्येवेतिबोध्यं। ऊदुपधायाः। उपधाया उत्तरार्थं प्रकृते
त्वोः सुपीत्यतो रित्यनुवृत्यापि सिद्धं। गोद इति विषया [illegible]र्थं तदाह। गुणहेताविति। तेन जुगुहतुरित्यादि सिद्धं।
दत्येतङीति। व। एणिग्रहणं चास्मिन्विधिरित्तिन्पापाश्च दत्यादौ तङीत्यर्थः। अंतलोप इति। अतएवाद्यु दा
तामित्यादावातोङितइतियादेशोन। ऋदृशोऽङि गुणः। एकाच इति निषेधेइदं। रिङ् शय। अयङ्पीत्यतो पीति अक
सार्वेतिचानुवृत्तं लिङः एव विशेषणं शेषे संभवात्यकिवेयर्थ्यात्तदाह। पादाविति। इडागमेनासिद्धो ग्राह्ये ४
एकोच्चारणं निर्दिष्टमानपरिभाषया सिद्धे ऊकारोच्चारणंस्पष्टार्थं। उश्च। इकोझलित्यतो झल्
ग्रहणं लिङ्सिचाविति सूत्रं चानुवर्ततेतदाह। ऋवर्णा दिति। ह्रस्वादङ्गात्। अंगग्रहणं। अंगसंज्ञानिमि
त्तस्य लोपार्थं। तत्रैवपूर्वापरसाहचर्यात्सिजेवतदाह। सिच इति। तेनास्तं द्विष्यामित्यादौ न। पद्यपि ह्रस्वा
त्सिच इत्येवसिद्धं। अत्र लाविष्टामित्यादौ तु न दोषः। आगमे कृते तत्सहितस्यैवप्रत्ययत्ववत्सिचत्वमिति
स्वावयवेन पौर्वापर्याभावात्तथापि पदलाघवाभावादेवमुक्तं। आदेच उपदेशे। उपदेश इति वक्ष्यर्थे सप्त
मीतेनैजंतस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः। कर्मव्युत्पन्नोपदेशपदेनाद्योच्चारणविषयउच्यते तेनग्लौ कित्ते
त्यादौ न दोषः। समुदायस्योपदिश्यमानत्वं तु न तदवयवस्य तद्धुपदेशेतास्यभावात्। उपदेशे किं। गोभ्यां।
उद्देश शास्त्र प्रातिपदिकानां नोपदेशः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्धुजेइत्यादीनामुपदिश्यमानैजंतत्वमि
तिनवाच्यं। तादृशास्त्रप्रायेण धातुरेवस्यतो धातोरित्युक्तं। नेङ्दौङ्कारस्य परस्य ङसत्वे नतस्य

जाग्रो वी तिगुण विधानस्तु जाग्ण्धातावेवगुणोत्तरं च्छभाववोधकं। ग्रतएव कधात्वादौ भावकर्मणोः पर
लाङ्गुणेऽ पदेशग्रहणं च्चिएवल्लेकारिष्यत इत्यादौ च्छिरितिभावः। ग्रुकः। एकाचः किं। जागरितः। गिदिति।
चेलें नायंग्रश्लिष्यते तेन भू स्नुः सिद्धः स्यास्नुः सिद्धये हि स्नुर्गि दिति दिक्। परत्वादिति। स्वरतीति
विकल्पमध्ये पवादन्यायान्नास्य वाधक इतिभावः। ऋच्छत्यृ। ऋधातोरिति। वहुवचननिर्देशात् ऋकारोपिग्र
श्लिष्यते। ऋवर्णं तधातुमात्रस्य तु न ग्रहणं। ऋत श्चसंयोगादेरित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः। ग्रन्यथा ऋग्रतु सिति
स्थिते ह्लिलेऽरदत्वे भ्यासलोपे ग्रत ग्रादेरिति दीर्घेऽऽतरत्वं ऽ ग्रापयणं वा घिलापरत्वाद्गुणे तु रितिस्या
दितिभावः। इङ्लतिं। इट्यहणं स्पष्टार्थं। ग्रत्तीसुभ योर्ग्रहणं व्याख्यानात्। च्छु। च्छधातो घितघमच्छाणा
म्योन्यत्र न प्रयोग इति तज्ज्वलत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ग्रुवः स्थ च। ग्रुवः स्वादिपाठः कृत्तो न कृत इति चिंत्यं यत्तु य
ङ्लुकि प्राणोतीति रूपार्थमिति। तन्न। शवादेः शः श्यनादेर्यइति भाष्यो क्तापद्यांतरं स्नोः स्यानिवत्वेन
शप्त्वात्तस्य यङ्लुकि सन्नियोग शिष्टन्यायेनादेशनिवृत्तावुत्तरूपस्य दुर्लभत्वात्तस्मात्सद्यांतरेप्यस
साहचर्यात् यङ्लुक्यप्रवृत्तिरङ्गीकरीतं चेत्सदादौ पाठ एवोचिता हुः। हुश्नुवोः। एरनेकाच इत्यतोसंयोगपू
र्वस्येत्यनुवृत्तयोः सुपीत्यतो नुवृत्तस्योरित्यस्य विशेषणं न तु प्रत्ययस्य। तेन ग्राप्नुवंतीत्यत्र यणेन। ग्रचिश्नु
इत्यतो चीत्यनुवर्तते। हुश्नुवोरिति किं। ग्रभुवत्। न चानेकाच इत्यनुवृत्याट ग्राभीया सिद्धत्वेन
नदोषइति वाच्यं। तत्रत्यारम्भाने दोषवारणायसत्वात्। स्पष्टाचेयंरीतिर्धिन्विकृण्वोरिश्चेतिसू
त्रेभाष्ये। तत्र हि वलोपेन सिद्धेरकार विधानं तत्रो पेस्थानि गुणाभावाय। नन्वेव

दाणि कत्वात् दोदेङ् घेटां कृतात्वानां न प्राप्नोतीति तथापि गामादाग्रहणेष्व विशेष इति परिभाषया न दोषः।
अस्यां च दैपः पित्वं ज्ञापकं तच्च दाविति निर्देशस्यापि ग्रहणाय धाकृपा इति प्रयोगवाहुल्येन वहु वचनं प्र
निधारयतीत्यादा वनर्थकत्वात्तत्वेनैवाघुनिरूपितोपसर्ग लाभाबाच्चनणत्वप्राणिदापयतीत्यादौ यदाग
माइतिन्यायेन न दोषः। रेफस्याकारागमो न दाइत्यस्य। दासा हच्चयोत्स्थाग्रहणे न घेटो पिग्रहणं। अतएव
दोदत्। घोरित्यत्र दधतिर्हि विधानसत्वात् धेटं निवृत्त्यर्थं दाग्रहणं चरितार्थं। एत्तिं डि। घुमास्थेत्यादिवर्त्तते क्ङि
तीति च। विभाषाधेट्। णिश्रीत्यतः कर्त्तरीति चङीति वर्त्तते। विभाषाघ्रा। गातिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति लुगि
ति च वर्त्तते। यमरम। अनयोः सगिड् विधानमपसीदित्यादौ वृद्धेरभावाय। अयंसिष्मामित्याद्यर्थं च। आतो
प्यधासिष्मामित्यादौ फलं। वान्यस्या। अन्यस्येति स्थाधातोः परत्वाद्धेतद्धि कल्पवारणाय। क्ङिति लिङीति। प्र
धपि क्ङितीत्यनुवर्त्ते तेतस्यार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेर्वै धिलिङि नप्रवृत्तिरिति क्ङितीत्यनुवृत्तौ फलाभाव इति भा
वः। एवं मेलिङीत्यत्रापि बोध्यं। पिवादेश इति। सन्निपातलक्षण परिभाषया गुणाभाव इति भाष्योक्तप्रयोगत
रपरिभाषारंभेण गुरूफलांतरं चनास्या इति निरूपितं पुष्पसूत्रकरणे। छाणेति। अत्र सपादसप्ताध्यायीस्थका
र्यप्रवृत्तियोग्यतायां षुत्वाप्रवृत्त्या सत्वेप्यस्येव श्रवणं बोध्यं। प्रतिष्ठतो रेवगतिरर्थः। अत्रा द्वस्त्वादिकर्म्मणि
ति भूवादि सूत्रे भाष्ये तिष्ठ म्नूत्रपत्ते इत्यादावृद्धिदेशासंयोगोपितिष्ठतेरर्थ इति समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितं।
ऋतश्च। तपरत्वस्पष्टार्थं। अरे वसिद्धे गुणग्रहणं ऋच्छत्यृतामित्यस्येन्लक्षणत्वेन क्ङितिचेति निषे
धाय। कसोः कित्वसामर्थ्यान्निषेधाधिकस्यापि तस्य गुणस्यापि निषेधं ऋकारात्। उपधां वृद्धिरिति।

आ घुदात्तश्रे
तिस्यकभाष्ये
तेन पिवतीत्या
दौ
गुणाभावश्च
घुदात्तत्वं च
सिद्धं। एवं
चहलं तद्धे

ल०श०शे०उ०
२७

तुनलुमतेति निषेधान्नस्यात्। गुपिप्रभृतय इति। गुपूतिजूमान्बधाः इत्यर्थः। किमिदिन्ना इति। यएवं विङ्क
न्विचिसत। सादिप्रयोगा स परस्मैपदीति भावः। यद्यपि भाष्ये गुपूतिज्कित्मानां अनुदात्ते तइत्युक्तं।
तथापि अनुक्रमदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेदिति कैयटः। यद्यपि वधिनौ क्तोदानशानौ
चस्वरिता वितिनोक्तं। तथापि विकल्पनुसारादेवमुक्तं। गुपादिष्वनुबंधकरणमिति भाष्ये ध्वनितोऽप्ययमर्
थः। अन्यथा गुपादिष्वनुदात्तत्वमित्येव वदेत्। परेतु यथाश्रुतभाष्यस्वरसात् कितिरनुदात्ते दधिः प
सर्ध रस्मैपदी विचिकि ती ति तु छांदसमित्याहुः। अर्थांतरत्वेननुबंधका इति। अतएव गुपादिष्वनुबंध
करणसामर्थ्यात् सन्नंतादात्मनेपदमिति भाष्योक्तं संगच्छते। अल्पप्रयासनोभिधानस्वभावात् अर्थ
विशेषएव साधुत्वेनार्थांतरे सनभावे आत्मनेपदार्थे तत्स्वचारितार्थ्ये न सामर्थ्योक्तिरसंगता स्यादि
ति भावः। चुरादय इति। एतच्च व्यत्यनुरोधेन। परेतु। दाधर्ते ति सूत्रे तेति क्तेइ ति किं निपात्यते यङ्लु
ङंतादात्मनेपदमिति भाष्या न्यादौ शपू विकरणमाप्यते। अन्यथा णिजंता द्यङ् णिलोपयोरपि नि
पात्यता स्यादेते नभ्वादौ गोपनाद्यर्थेषु गुपादेरनुदात्तया ठोस र्थ इत्यपास्तं। गुपादिष्वनुबंध
करणसामर्थ्यादित्यस्य सन्नंक्तिर्भू तेष्वर्थविशेषविशिष्टेष्विसर्थः। भाष्यादयप्रामाण्यात् तद्विशिष्टे
ष्वपि अनुदात्तपाठः। पाणिनिरिति ज्ञाय तइत्याहुः। कृत्स्नमेवेदमिति। परेत्वत्र न भाष्यानुग्रहः। अत रामः
एवानुविपरिभ्य इति सूत्रे इवात्र भगवता पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः। २७

लोपेपि न धातुलोप इति निषेधसिद्धिः। प्रत्याख्यापतेस पोणः। तस्मिन्नाख्याते गुणः स्यादेवेत्युक्तं। अनसोर
दितित परत्ववत्तदनित्यत्वबोधनेन चारितार्थ्याच्च। भाष्ये यङ्लुको भाषायामपि प्रयोग इत्यर्थज्ञापकत्वो
क्तिस्त्वेकदेशिन एव। अत एव किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं वे मिदीति चेच्छि दीतीयेतत्सिद्धं भवति भाषा
यामपीत्यग्रे भाष्येऽक्तं। अन्यथा ज्ञापिते व्यस्य साधकत्वायोवर्णं तेभ्योपि यङ्लुक् आवश्यकत्वेनेत्यतदिति
भाष्यासंगतिरि स्यादि सिद्धं भवति एवं सिद्धं भवतीति वक्तव्यं स्यात्। किमेतस्येत्यादिप्रश्नस्यापि अनुपपत्तेश्च।
लोऽवर्णान्तप्रकृतिकप्रयोगादर्शनमेवास्य प्रश्नस्य बीजं तत्र तत्प्रयोगादर्शने नोत्तरमेकदेश्युक्तिरित्यपि
बोध्यं। यङोचिच्चेति सूत्रे बहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन चलभ्यस्यानैमित्तिक। यङ्लुको बाहुलकेनैव य
थाप्रयोगं लोपिलाभे न ज्ञापकानुपयोगाच्चेति सुधियो विभावयन्तु। इजादेशस्यैवेति। व्याख्यानादिति भावः।
स्पष्टं चेदं गाङ्लिटीति सूत्रभाष्ये। फ लेतु न भेद इति। गाङ्अङ्ग्यातौ वर्णापरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वानो
ङित इतीयोदेशः स्यादिति भेदस्तु न। तस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः। वृत्तिरिति। इदमुपलक्षणं भाष्यस्यापि। प्रा
न्त्वर्थः। अभ्यासस्य विकार। अभ्यासः सवर्णमेव। व्याख्यानात् तदाह। इकारस्येति। वस्तुतस्तादृशनिर्देशो
ऽप्यर्थः। अभ्यासविकारेष्वसमावेशस्यैव वक्तव्यतया इत्वोत्तरं दीर्घस्य सुलभत्वात्। स्पष्टं चेदं गुणो यङ्
लुकोरित्यत्र भाष्ये। गुपेर्निन्दायामिति। गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिरनेकार्थत्वाद्धातूनां बोध्या। जिज्ञासाया
मिति। तत्प्रयोज्ये विचार इत्यर्थः। अत एव मानेर्विचार इति वृत्तिग्रन्थेन न विरोधः। सन्नन्तस्येति। अत ए
वसन्यङ्चङ् श्वितिमङ्स्त्रीत। अत एव यङ्प्रत्ययलोपे न यङन्तत्वात् द्वित्वं सिध्यति। परस्मैभा

शासिद्धयमभ्यन्तरगृह्यते। आशिषिलिङ्गीसादिनिर्देशात्। अवात्तामिति। सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्सः सीतितलोसिज्
लोपः। इकार इति। इत्संज्ञकत्वेतुनुम्स्यादित्यभिमानः। परेतु। वपिरित्यादौस्यानिवत्त्वेनभाव्यात्तिदेशिकंधातु
लं॰॰ हीत्वाद्यतुनिर्देशेइकः सत्वेननुमित्याहुः। उवापेति। लिटिवयोयइतियस्यनिवेधाद्वस्यसंप्रसारणं।
अत्रश्रव्युदिसाहचर्यात्परस्मैपदिनोर्वयग्रहणंनल यवयेतिदंङकपठितस्यात्मनेपदिनः। ऊवतुरिति।
वकारेकृतेतस्यसंप्रसारणंतुन। उश्रेयेवसिद्धेवादेशविधानसामर्थ्यात्। उपदेशेरजंत त्वादत्वान्व
पतिनिषेधमाशंक्याह। वयेस्तासाविति। यस्तासावस्तिनित्यानिट्चेतिभाष्योक्तेः। नहितासौसततास्यानि
उः ७ वन्दावसहस्त्रेणाप्यतिदेशुमशक्येतिभावः। वेञः। अत्रकितीतिनानुवर्त्ततेतदाह। ववाविति। सामर्थ्यादिति।
तत्सामर्थ्यात्सुनविधानंतेनविध्यंतराणांबाध इतिभावः। इदमेवसामान्यतोज्ञापयत्तिअभ्यासलोपाभ्या
ससंप्रसारण विषयेभ्यासविकारेवाध्यबाधकभावोनेतिनप्रवर्त्ततइतीतिबोध्यं। तेनच्योलिटीत्यस्या
पिपलोपंवाधित्वाप्रवृत्तिः। संप्रसा रणंत दाश्रयंचकार्यं बलवदितितुभयेषाग्रहणंवैयर्थ्यापत्ताभा
ष्यप्रत्याख्यातमितिदिक्। इङस्यतइति। अन्यथान्तरंगत्वाभारद्वाजस्येतिविकल्पःस्यादितिभावः। वीपादिति।
संप्रसारणेकृतेसावर्ण्येतिदीर्घः। अभस्तस्यच। ननुहित्वेभस्तसंज्ञायामुत्तरखंडस्यसंप्रसारणेभासस्य
नसंप्रसारणइतिनिषेधःस्यादतआह। अभस्ताभविषतइति। नचाजिह्वायायिवतीत्यादावप्सिं
प्रसारणापत्तिः। अभस्तीभविष्यतोद्वे ॰इत्यस्याभस्तप्रकृतिः। तस्य हेम इत्यर्थेनादोषात्। रामः
अत्रहिवपजंतःसन्नंतोवा [illegible] जाम्यांतुलंगीगे॰ववसौवाचौद्वित्वसहितप्रकृ २८
तौ।

तस्माद्दि पूर्वस्यास्यतिश्च प्रयोगो वा स खलो वा प्रयोग इत्याहुः। भाष्योदाहरणादिति। अन्यमते एके तिसृ त्वें
तंसदेः परस्य लिटीति ... सूत्रे इति बोध्यं। भाष्यमिति। संप्रसारणञ्चेत्यादिसूत्रे वृत्तिशेषः। मतांतरे त्वि
ति इदमेवसारमिति वक्ष्यते। अत्रारुन्विवीजंतुत्रे पादिके तरंगे वहिरांगपरिभाषापा भाष्यनये प्रवृत्तिरिति।
तस्मादत्रापि पदेन त्वंभवसे वातएवाभिविवेणाविवत्तिअभिषुणु इति भाष्यप्रयोगाः संगच्छंते। इवगमि। अत्र मं
डूकप्लुत्याचीति वर्त्तते तस्य च शितीति विशेषणं। तेन जस्यूपेशितीत्यर्थादिष्मात्तीष्यसोनीति प्रसंगः। एवं चा
त्र सूत्रे तुदादौ चोदितागमनार्थत्वं? तिबोध्यं। इकानिर्देशे पिसोत्र लाक्लोपधालोपः। गमेरिट्। अत्र परस्मै
पदमात्मने पदाभावे लाक्षणिकं। नक्षप्रदइतिवत्। अत एव त्वं चिसं जिगमिषितेत्यत्र इट्सिद्धिः। अनुदात्त
स्य च। आदेच उपदेश इत्यतस्तु जिहेशोरित्यतो ज त्वमकितीति चानुवर्त्तते। धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभा
षयासन्निधापितस्य प्रत्ययस्य वा झलीति विशेषणं। अनुनासिकलोप इति। स च दंश्वाच पारार्थके एव। तनु
त्रवमदंशनमित्यमरस्वरसात्। आधुनिकलात इति। सर्वधातुष्वयं निर्देशस्य पाणिनीयत्वाभावादि
त्यर्थः। यज। देवपूजेहदेवतो दृष्टोनदृश्यत्यागः। लिट्यभ्या। वचिस्वपियजादीनांतिसृत्रेपापात्तयोरुभयेषाग्र
हणे ग्रहणमित्याह। वच्यादीनामिति। वृत्विस्वपि। इकानिर्देशोसोत्र भसंप्रसारणं। आदिशब्दो वचिस्व
पिभ्यांन संबध्यते स्वपिग्रहणात्। चुरादौ संप्रसारणं योगपवच्यादेरभावाच्च। यजादिः स्वापसांतः पर
त्वात्संप्रसारणे कृते सकृत्प्रवृत्ति न्यायेन द्वित्वाप्राप्तेराह। पुनरिति। विकिरणमिति। क्युप्रत्ययः। अत एव
ववपिः प्रकिरणार्थ इति सन्ध्यङ्गारेत्यत्र भाष्ये। ग्रासिवासे। अदेशप्रत्यये तत्वाभावादप्राप्तेविधिरयं।

सोत्रइति। कमेर्णिङिति साहचर्यात्तांतदकानिर्दिष्टेनतु इकारांतः। ङःपूप्रत्यये। कृत्सार्वेति दीर्घेणसिद्धेइय
ङ्कारेणेति। एकेइति। ऋतीयत्तेस्यात्घ्णयोरितिकोशाद्दर्थद्वयमपि। तत्रघृणयोरिसस्प्रजुगुप्साकर
णयोरित्यर्थः। जेसमिङिति। अन्यथाभारद्वाजनियमाद्विकल्पः स्यादितिभावः। हुकृलभ्यो। तादेहीसादेतु
निर्दिश्यमानस्यव्यवहितत्वादिट्सहितस्यचानिर्दिश्यमानत्वात्। अत्तादित्वत्रछित्वासत्वात्तातङिस्थाने
वत्वेनपुनर्थित्वंतुनसक्कृतावितिन्यायात्। युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानंतर्याभावात्रूपासंभवस्यस
त्त्वेनपरत्वप्रवृत्तेः। तादृशासंभवएवचविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीस्यानिबन्धादस्तुकार्यप्रवृत्त्युत्तरं
नप्रवृत्तिकालेइतियुगपदसंभवःस्पष्टएवेतिदिक्। अदःसर्वेषां। अङ्गार्ग्येत्यतोऽडीतिवर्तते। प्राप्येहतीति।
निर्गदितिणत्वं। लुप्तषष्ठीकमिति। असमस्तंसौत्रत्वाल्लुप्तविभक्तीकमित्यर्थः। तेनमुचादेदोनदोषः। अनु
दात्तोपदेशाइति। अनुनासिकांताइतिशेषः। उपदेशेतिकिं। पत्तिःत्तिनि निवेनाद्युदात्तत्वेपिनदोषः। ज
घनिषेत्यादौ णिनपरत्वाभावादाह। अभ्यासाच्चेति। इदंचाभ्यासांगनिमित्तप्रत्ययैक्यएवेतिनजिह
ननीषितीत्यादौन। आदंतइति। तेनवंधादित्यादौनवृद्धिः। अलिदांतेति। घालइतिक्यः। लुप्तेतिवालुक्।
नार्थनाथइति। अन्येदित्वत्राघातकेत्वेनचारितार्थ्याज्ज्ञत्वात्तस्यज्ञापकत्वं। भाष्यानुक्तेज्ञापकत्वमत
इदमाधवानुरोधेन। स्वोपान्तित्याद्युसाध्येवेतिबोध्यं। असिद्धवदत्राभइति। तेन सुप्तत्वेननिवृत्ते
प्रत्ययत्रभवःसोत्रकीयइत्यन्धत्वापोयथा दितिइत्यलंकिंचुद्धत्वानावेव नरणत्वप्रकरणं

तिरित्युच्यते। अ   त एव बहूः संप्रसारणमिति सन्चङ्परे णौ संप्रसारणविधायकं चरितार्थं तत्र ह्वाय
पतेरभ्यस्तप्रकृतित्वात्स्य   श्चेदं भाष्ये। यत्तु कैयटेऽभ्यस्ताद्विवृतप्रलपेनं तरस्य ह्वयतेर्ग्रहणेन नात्र
दोष इत्युक्तं। तत्तु द्युतिस्वाप्योरिति सूत्रोक्तरीत्याऽसंगतमिति स्पष्टमेव। जुहुवतुरिति। ह्वाअतुस् इत्यत्राल्लो
पो यद्यपानेमिति कर्तव्ये नान्तरंगत्वं संप्रसारणदीर्घपरिभाषया अनिमित्तत्वात्परेणैनान्तरंगत्वात्पूर्वरूपे कृते
तो द्वित्वे उवङ्। उवङि पूर्वरूपस्यानुत्पत्या निवृत्तं। उवर्णान्तधातोरुवङ्विधानेनाकारात्पूर्वकृतिधर्मीव
छिन्नो देशापेक्षत्वाभावात्। अकारैकादेशस्याकारात्परत्वेन तन्निमित्तकत्वाभावाच्च। प्रत्यासत्याचः परत्वे
व ७ नित्यत्रादेशस्यानपेक्षापरत्ववन्निमित्तकस्यैव ग्रहणात्। अच्छवदतीति। अच्छगत्यर्थवदेष्विति
गतित्वं। विभाषाश्वेः। उभयत्र विभाषेयं। शुशावेति। अत्र नित्यत्वात्संप्रसारणे तरंगत्वात्पूर्वरूपे कथ्या
वावितिभावः। नन्वेतदभावे लिट्यभ्यासस्येति दुर्वारं। तथा च शिश्वाये त्यसिद्धिरत आह। श्वयतेलि
टीति। वाचनिकमेवेदं। एतत्सामर्थ्यात् श्वयतेरभ्यासविषयलक्षणानुपपत्तिरवेतिभावः। यत्वनेनप
रत्वान्नुस्य बाध इति तन्न। अभ्यसपरत्वेन द्विर्वचनात्पूर्वं प्राप्त्या लिट्यभ्यासस्येत्यस्य च द्वित्वोत्तरं प्राप्त्या युगपत्प्रा
प्त्यभावेन विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः। तदभावपक्षे तेन बाधस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। परत्वमिति। आर्द्धधातु
को पदेशे ऽदंतत्वाभावान्नातो लोपः। अश्वपीति। नन्वेतरंगत्वाज्जुणे इगंतत्वाभावाद्यद्यपि प्राप्त्यन्यादेशेयां
तत्वादेव हलंतलक्षणाया निषेधे सिद्धे किं हल्ते   त्यचाणि अग्रहणेनेतिचेन्न। सिद्धिच्छेदेयेनना प्राप्ति
न्यायेनांतरंगापवादत्वादिति। ॥ ॥ इति [illegible] ॥ ॥ ॥ ॥

ल०प्रा०शे० उ० ३० वं १

णहादिडलाच्छः। यत्रं सिद्धमेसर्पः। द्वित्वस्य लन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव। अत्र द्वित्व शब्देन षाष्ठमाष्टमिकं चाविशे
षात्। लिंगादिति। अप्यानितेरित्यनेन कृतणत्वस्य द्वित्वे प्राणिणदिसादेः सिद्धावुभाहीतिसूत्रं व्यर्थं स्यादेवं च णत्व
विधावस्यान्तरस्थानमितिभावः। विभाषोर्णोः। गाङ्कुटादिभ्यइत्यतो ङिदिति विज इडित्यतोइडितिचानुवर्त्तते।
तत्रेडागमएववि... इडित्यत्र तस्यो पवसंभवेनार्थो विकारात्। आतः प्रोर्णुवोत्यत्र नायं विकल्पः। अन्यथापरम
पिसार्वधातुकमपिदितिवाधित्वा निषेधाश्रवलीयांसइदमेवस्यादितिदिक्। गुणोपृक्ते। नाभ्यस्ततःपिति साद्य
नुवर्त्तते उतो वृद्धिरित्यतो हलीतिच। ऊर्णोतेर्विभाषा। सिचिवृद्धिरितिसूत्रेनेटीतिचवर्त्तते निषेधवि
कल्पविधिविकल्पस्यफलितत्वान्नेतिनिवृत्तेर्वाह। वृद्धिर्वेति। ब्रुवःपंचानां। आद्यंब्रुवइतिपंचम्यंतं द्वि
तीयंषष्ठ्यंतं। विदोलटोवेत्यतोलटोवेतिवर्त्तते। चर्त्वमितिमहाप्राणदेशप्रकरणदाहस्तइतिवोक्तं हला
दःपितइति। नाभ्यस्तस्येत्यतः पितीत्याद्यनुवर्त्तते। सार्वधातुकस्येत्यपिबोध्यं तेनउक्तार्थेत्यत्रन। अपृक्तइ
तितुनानुवर्त्तते। ब्रवीतित्यसिध्यापत्तिः। वक्तीत्यिङिति। प्रयोगस्यानुकरणेस्वतंत्रस्य च विनिगमना
विरहादनुकरणमितिभावः। दीधीरणः। अत्रलोपइत्यतोप्यासस्येतियथोलिटीतिचानुवर्त्तते। कितीति न्या ११
किं। दयाय। नच परत्वादीर्घेभ्यासविकारेवाध्यवाधकभावाभावेनपुनःप्रसंगविज्ञानेनवेयङित्यप
सिद्धिरितिवाच्यं। अभ्यासविकारेवाध्यवाधकभावेनपरत्वात्प्रवृत्तो इयङुत्तरंदीर्घनिषेधस्यापत्तेः।
ईयतुरिति। ननुइदप्रतुसितिस्थितेभ्यासदीर्घेप्राप्तेपिस्थानिवत्वेनसवर्णदीर्घविधानसामर्थ्या राम:
त्पुनर्यणभावेदप्रतुरितिप्राप्नोति। अनंतरस्येतिन्यायेनतुसामर्थ्येनयणएववाधो नतुदीर्घ ३०

नेत्तरं वोध्यं। तेन पर्यायेण नमिसत्र कृसन्चइत्ति। एखं न। अस्यतिवक्ति। अस्यतेः पुषादित्वात्सिद्धे तङ्ग्यर्थग्रह
णं वक्तीति वच्मादेशस्वतंत्र्योरुभयोरपि ग्रहणं। ख्यातीति प्रयोगस्था [illegible] ख्यानामनुकरणं दाध्येतिवत्। वेचि
त्यार्थ इति। छ्वेइत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः स इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरिति वे चित्रं। इशे छ्वे इङ्भावार्थयोगवि
भाग इति न युक्तं। भाष्यविरोधात्। ईङ्जनोस्र्ध्वे चेति भाष्यसंमत्तः पाठः। आङः शासु। अयं धातुर्वेदी
ङः अनंतरमिति जक्षित्यादिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। नमोवाकमिति। वचेर्घञि वाकः। नम इति वचनमित्यर्थः।
नमस्कार इति यावत्। प्रशास्महे कु[illegible]र्महे इत्यर्थः। धातूनामेकार्थत्वात्। शिति। अयं दंशादिरपि। शीङो रुट्। जो
तइत्यतो झइति अदभ्यस्तादिति चवर्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह। अत इति। झस्यैव रुडित्वदादेशो दुर्ल
भः। उतो वृद्धिः। अचीत्येतद्ग्रहीतं नाभ्यस्तस्येति सूत्रमनुवर्तते तदाह। पितीति। भाष्येपिच्चेति। इदं च हलः
मइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। सार्वधातुकमपिदित्यावृत्त्यैवेदं लभ्यते। ननु पूर्ववाक्ये चङित्वमपि दुर्लभमत आह।
विशेषेणेति। ब्रूयादिति। आर्द्धधातुकत्वान्न वृद्धिः। स्मरंतीति। अव्यवहितत्तिङ्दविधानमन्यत्र वीजं शाम्यमो बहुलं
छंदसीति विकरणलुकि वेदे उदाहरणं। ऊर्णोति। उतो वृद्धिरित्य[illegible]नुवर्तते। आम्नोति। ऊर्णोतेर्नुवद्भावेनेजा
देरित्यनेकाच्त्वइति चामोभावस्यातिदेशादिति भावः। नं ब्रः। अजादेरिति कर्मधारयात्पंचमी तदाह। अचः पराइति।
आदिभूतादचः पराइत्यर्थः। ननूत्तरखंडेपि श्रवणं स्यादत आह। नुशब्दस्येति। णत्वस्यासिद्धतया नुवद्भावेन
द्विकरणस्य हुध्यायां गास्त्वप्रवृत्तिस्तदीयपद्धतीयप्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानान्नोत्तरखंडे णश्रवणं पूर्वो
च्चारणेन व्यवधाना [illegible] पूर्वत्रासिद्धीयमिति। पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे भवामित्यर्थः।

नेधिके वा प्रवृत्तिरित्याशंक्यनेदमदस्तोरित्तिज्ञापकात्समाहितं। तत्तुल्यन्यायादत्रापि दीर्घविशिष्टभांतत्वलौकि
कन्यायेनोपसर्गत्वाभावात् उपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादित्तिबोध्यं। लक्ष्यानुसारा
केचिन्नोपानाश्रयणमिन दोषइत्यन्ये। परेतु वृत्तिघटितशास्त्रस्येहापारोपबोधकत्वेन तस्य च वृत्तांश
विषयस्यापि युगपत्संभवेन लौकिकन्यायेनोक्तेन नास्यासिद्धिः। किंच तत्रातादिवत्वेपि व्यपवर्गाभावेनोपसर्ग
त्वासरत्वस्याप्यभावे नाभीयादित्यादिसिद्धिः। नचोपसर्गस्येति सूत्रे उपतिपरस्योपसर्गस्येत्यर्थे ज्ञायतइत्यादावेका
देशोव्यपवर्गाभावादयतानितिलत्वं नस्यादित्याशंक्यातादिवद्भावेनव्यपवर्गइतिभाष्यासंगतिः तस्मात्पूर्वपरांता
दिवद्भावेऽर्थसमाजग्रस्तः सइतिवाच्यं। तद्वद्भावेपिवास्तवभेदाभावेनपत्तिपरत्वस्यानुपपादनेन तस्यैकदेशु
त्तित्वात्तेनउद्दिश्निर्देशेनवान्यत्वातदारोपबोधनं शक्यं कर्तुं तस्मादेकदेशिनोक्तेत सिन्नपि परैकदेशि
त्वेभेत्यस्तमितिसूत्रे ईर्सतिन्निलादौनुमप्रतिषेधएकादेशेकृतेऽपवर्गाभावाद्धारितः। किंचाभीयादित्या
दावाणीदंगमितिन्यायेन हस्वेकृतेलत्वेलवाणस्येतिन्यायेनपुनर्हस्वाप्राप्तेर्वास्यनिषेधस्योपयो
गः। इदमुपसर्गादस्यतीतिसूत्रेकैयटस्पष्टं। यत्तुमाश्रयस्वादत्रतन्मायाप्रावृत्तेरितिनोक्तं तत्तु दयायेत्याद्य
सिध्याऽसिंगतमितिस्पष्टमेव। यदपिप्राह्यतेइत्यत्रैकादेशेकृतेऽपवर्गाभावान्नह्रस्वइतितत्सूत्रेभाष्येउक्तं। तस्यां
तादिवद्भावेपिउपसर्गत्वाभावादित्यर्थः। साप्येकदेशयुक्तिरेव। वार्णपरिभाषयासिद्धेः। आउह्यतेओह्यतेसमो
ह्यतेइतेतद्धारणायात्रचाणइत्यनुवर्त्तते इत्यनुवर्त्तते इतिभाष्यमप्येकदेशयुक्तिरेव। आङोप्युपसर्गत्वेनत्ते

सेतिचेन्न। पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वेन पणि दीर्घाप्रवृत्तेः। आपन्निति यथा। आभीयासिद्धत्वादात्
तदसिद्धत्वप्रसक्त्या नेतुलावस्थायामङ्गवकार्तव्यः। आङ्जादीनामिति वचकार्थी। आट् अत्रेति सूत्रमेव अत्रेतिका
र्यो। तेन रैज्यत इत्यादौ न दोषः। वृद्धिविधौ धातोरित्यपकर्षे णास्वपोहस्तीत्यादौ न वृद्धिः। अतो गुण इत्युत्तरं ना
ट इति कर्तव्यं। तेन टीदिसादौ न पररूपं। अपुनगिलादौ वेदे तु छांदसो दीर्घः। आयन्नित्यत्र चांतरंगत्वा
वायादेशः। वृद्धौ कृतायामिति णेय णितितु न। तत्र एरित्यपकर्षे णाने कारूपस्येणोय णित्यपीत इत्वासिद्धवत्सूत्रे
नमाङ्योग इति सूत्रे पोभिर्भ्यस्य च। इत्या याइति। प्रसिद्धत्वादस्यैवात्र ग्रहणमिति भावः। उभयत इति। पूर्वपरश
ब्दाभ्यामंतादिषु वर्णाभ्यां च विरोधस्य स्फुटः। स्फुटिकत्वाद्धि रुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसंभवः। पर्यायद्वयोरेकः प्रेप्सुणाभ्यां
युगपच्छिन्नदेशकाकार्ये प्रेरितो विरोधाभावे कस्यापि कार्यं न करोति तद्वदिति भावः। एतद्धि यथे स्थानिवत्वं
तु न। आनुमानिके स्थान्यादेशभावे विशिष्टस्य स्थानिलेपित्रलेकतयोः स्थानित्वे मानाभावात्। अत्रेतस्तु वर्णयोरे
वेति वाच्यं। स्पष्टा चेयं रीतिरं ससर्गादस्य पूर्वो रित्यस्य प्रोह्यत इत्यादौ गुणे कृते प्रवृत्तिवारणपरभाष्ये। न च
अंतस्यैकदेशविकृतन्याये नोपसर्गत्वादीकारस्य परादिवन्द्वावे नेणत्वादुस्त्वो दुर्वारः। स्पष्टा चेयं रीतिरुद
के केवले इति सूत्रपदांतोदात्तत्वप्रयोजनं गुङ्गेदकमिति भाष्यमुपादायांतादिवच्चेति के पदे इति वाच्यं। येन वि
धिरिति सूत्रे भाष्ये सर्वके इत्यत्र जसः शी कथं। न च यष्या गगगाप्रविष्टन द्याःगे गाग्रहणेन ग्रहणं तथा
तदेतः प्रविष्टाकस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहणमिति वाच्यं। यथा परिच्छिन्नपरिमाणे पर्वीन्वचकानाद्यादिद्रोण
दिशब्दानान्यूनाधिकयोर्मिष्यमितात्यास्तत्रियुण्यते ... संज्ञाया विना शास्त्रमापारं नन्पू

ल०श०शे०उ० ३२

उणा२

तत्रैव भाष्ये एवमुपक्रम्य नैतत्सारमित्युक्तिः। निर्देशान्नेति। अनेन हि निर्देशेन पूर्वं धातुः साधनेनेत्युन्यायेना
प्यतेउपसर्गार्थे नतु पूर्वं योगः इति न पूर्वं योगादेवानुभूयते निविशत इत्यादौ कर्मलकारात्मनेपदयोः सिद्धिः
निर्विश इत्यादेर्नेः परत्वयोगपादित्यादिक्रमेणार्थात्पूर्वमेव तिङ्संघ चानुरूपेत्यादेरिवसंपूर्वत्वयोगपाद्य
चेरित्यादिक्रमेणार्थः। अत एव न तत्र धातूपसर्गयोः समासः तिङि अनिङिति निषेधात्। ध्वनितं चेदमुपप
दमतिङिति सूत्रे भाष्ये गोसंप्रदाय इत्यादावपि संयोगस्य विशिष्टात् धातोः कर्मण्युपपदे ण इति ततः संज्ञाद्वयो
गेन तिसमासे उपपदसमासो बोध्यः। सा ध्वत्वेन प्रतीते पूर्वं धासनसंबंधस्य। सिं अत एव उक्तं कार्यमपि
कार्यमेवांतरंगत्वात्। एवंच तिङ्सत्यनंतरमपि संबंधे वार्णादांगमितिन्यायेन शुण्डादौ क्रियते यत्। घञ्त्वु
टादयोपि उपसर्गार्थविशिष्टे से धुत्वमिति पादनायपूर्वे तदर्थसंबंधोंतरंगत्वात्सदह्नपनिमित्तसमासात्पूर्व
मेव। एवंभावार्थ तिङोपि ध्वनितंचेदं सुट्कात्पूर्वोगतिर्गताबुपपदमतिङित्यादिभाष्ये च। भिन्नपदे वाच्यार्की
रक। वो धकपदसंबंधस्तु उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगोत्तरमेव। अत एवाद्युः। ऊढोऽप्रयोढे सन्नपूर्वमंत
रंगत्वाद्गुणे पररूपमिति संप्रसारणंचेति सूत्रे भाष्ये। पत्वादिपड़िति। आडे पेत्यपेत्यादिः। अन्वदति। लाव उ११
स्थायाम इति तिपदो तरंगत्वाद्धृद्धावे तद्रूपासिद्धिः। कथंचिद्वाणीदांगमित्याश्रय णोऽनेकाच्त्वाद्यमणपत्तिः। न
चाटोसिद्धत्वान्नयणा। अत्रपदेऽसिद्धवत्वत्रेत्यभाष्ये प्रत्याख्यानात्। नचैरनेकाचइतिवोगविभज्यइण
याणइत्यनुवर्त्याडादिसहितानेकाचश्चेद्यणतर्हि वर्णांते एङ्वेतिनियमान्नदोय इति वाच्यं। शाब्दमर्याद
याहत्वाभावात्। उक्तरीत्याडादिसहितानेकाचि रोगणः प्रयाभावात्। भासे त्वसिद्धवत्वत्र प्रत्याख्या रामः ३२

नन्वाप्येवं पूर्वं ह्रस्वस्यैव प्रवृत्तेः। अत एवांतादिवत्सूत्रे ऽभ्यासोहां वार्यं नदीनपुंसकोपसर्ग नह्रस्वत्वानित्यत्वे प्राप्ते
प्रोह्यते ऽवाञ्जे त्याद्युदाहृत्यनवावहिरणलक्षणत्वात्। अत एव ह्रस्वत्वं वहिरंगणत्वे विधयाइत्युक्तं। न च हुहेर्हुत्व
त्वनांतरंगमुपसर्जीसं बंधोत्तरमेव प्रवृत्ते र्वर्णाश्रयत्वादेकादेशएवांतरंग इतिवाच्यं। तदपवादत्वाणिपरिभाषा
पाश्रयणेनोपलक्षणत्। एवं चोभयतङ्त्वादेरणरहणानुवृत्तेऽक्रेकदेशपुक्तित्वंस्यष्टमेवोक्तं विंचाहेरिवे
णमभ्यासादिष्टटाणपताभीयादित्वादेरनभिधानं सूचितं। पदमंतादिवत्त्वे तिसूत्रे प्रादित्वे त्वादेवैकादेशा
दुत्तरपदप्रकृतस्वरो विप्रतिषेधेन। स चावश्यं विप्रतिषेधाश्रयितव्यः। नह्येकादेशोऽत्तरपदं परं भवतीति
सपवर्गाभावापिप्रायेणसिद्धांतिनोक्तं। ननु चांतादिवद्भावे न परस्मिन् पूर्वपदेपेकदेशिनाप्ति किं तेऽभयतश्रा
श्रयणेनांतादिवदित्युक्तं। सोप्येकदेशपुक्तिरेव। एवं न पदांतस्य त्रस्यैगोस्त्रियोरितिसूत्रस्थन्यत्र च भाष्ये स्तो
स्व८ क्लेरेव एकदेशपुक्तिरेव। निरूपितं च तत्र तत्र भाष्यप्रदीपोद्योते। तस्मात् तत्वं। अत एवांतादिवच्चेति सूत्रेऽभय
तआश्रयइत्यर्थं न्यायसिद्धमुक्त्वा तस्योदाहरणं नदत्तं वृत्तिकृता च सोपि नोक्त इत्याहुः। सम्यगादिति।
आङः प्रश्लेषो बोध्यः। भौवादिकस्येति इट्किटस्यत्र प्रश्लिष्टस्याशीर्लिङि इति भावः। इहो धातुक इति
स्वरूपकथनं किं तिलिङ्संव सिद्धेः। लिखमधिपूर्वं इति। धातुसंज्ञातु पाठापेक्षणादधिरहितस्यैव क्रिया
वाचकत्वं तु कालमनिकं तस्यैवाधिरूपरिभाषि। उपरिभावक्त्रपठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स
ष्टं। ननु द्विर्वचनेचीति निषेधादिणएवद्विलेकत्तरच्चे एवं इस्यणादेशे अधीगे इति स्यादत आह। तावस्याया
मिति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सिइकालकं इति नैभाष्ये सिद्धांतादिति भावः। सा

धनेनेत्यस्यकारकेणेत्यर्थः। उपसर्गेण तत्संज्ञकेन प्रादेनेति दर्शनं इस नेनारुचिर्वो धित्ता तद्वीजं

ल॰श॰शे॰
३२

अयध्यमानेति । द्वौ । नटाशिषीत्यादावर्यवान्तप्ता निसंङित इत्यनुव्यत्ता सिद्धे लङ्ग्रहणं लङ्वन्द्भावेनैतदप्रवृ
त्त्यर्थं विध्याशिषोः स्कोरितिसलोपेपायादित्येवरूपमिति विशेषद्योतनायद्विवचनमुदाहरति । यायातामिति ।
ङिःसलोपइति । सलोपः पारदाक्षेणातिस्यात्घुमास्थेत्यत्रपिबतेरेवग्रहणान्नेत्वंसिजलुकोः । अणिदातीति ।
घुत्वाभावाच्छेदेविभाषेतिवैकल्पिकंणत्वं । सार्वधातुकमात्रेति । मात्रशब्दोवधारणे । सस्थानत्वमिति स्था
नेदेशसम्बन्धादित्वप्रयो जनकथनावसरे वाक्ति किमिदं । सस्थानत्वंसस्थानशब्दः निजस्वबान्धोजि
ह्वामूलीयोवोध्यते । यद्वा । सस्थानत्वशब्देसस्थानशब्दः । आदपरस्तम्भावश्चतदर्थस्तदाह । सस्थानो
जिह्वामूलीयइति । अन्यथास्मात्कथितस्यदुर्बोधत्वेनभाष्यासंगतिप्रमाणेनासामान्यपेदयाताश्चार्ध
धातुकमात्रेप्रयोगाभावइतिभावः । नटः स्यात्सादौतुजिह्वामूलीयोभवत्येवे तिदिक् । संरूक्षिसेति । सा
र्वधातुकेपिनेतिभावः । सख्येतिप्रयोगस्तुचक्षिङ एव । नास्येति । घुप्रकृतिमाङितिभाष्येपाठादितिभावः ।
अयमंतीति । श्लिष्टेरितिशेषः । अत्रापि नभाष्यानुग्रहः । विदइतिपंचमी । विकरणमवधार्येलटस्ततः
परत्वासंभवादाह । वेत्तेरिति । अकारांतनिपातनादिति । आम्सन्नियोगेनेतिशेषः । तदुक्तंनिपातनाद
गुणत्वमिति । विदांकुर्वन्त्विति । इतिशब्दःप्रकारे । एवंजातीयमित्यर्थस्तदाह । पुरुषवचनेइति । तयो
र्नांतरीयकमुच्चारणमितिभावः । कर्तृत्वपरस्मैपदेतुविवक्षित एवलोकविवक्षानुसारकेतिशब्दादिसे
केति । अप्यविवक्षितेनांतरीयकत्वादेवेत्यन्ये । लोटस्तूच्चारणसामर्थ्याद्धिविवक्षित एव । अतएवाबवि
देत्यानुविधानं । तत्रापिव्याख्यानाद्वपःजाव्यमाह ल्लोपोस्यो ग्रहणं । गणकापिसेति । राम:

३२
परस्मै १

नेस्संयोगविभागस्य विध्युर्यतामाश्रित्यैत सामर्थ्यादापन्निस्तत्र पूर्वमा ङि त्युक्तं । तस्मादीदृशे विषये पदद्वयोः
फलाभेदाय इङ् धातो र्लोके न भिधानमेवासंप्रसारणं चेति सूत्रोदाहृतमध्यै यातामित्यादि तु छांदसं । तत्र
हि वहुलं छन्दस्यमाङ्योगे पीति वहुलग्रहणादादेशोत्तरं परत्वादियङि तत्र आटि च वृद्धिः । न चाश्रिणु सः इयङो
पितत्वात् । अंतरंगत्वा वृद्धिरेवा धेपिलङ्गुणं तरेणनिमित्तविघातिनित्यत्वांगीकारादिति । केचित्तु लावस्था
यामङि तिपदे पिवाणं दांगमितिन्यायेनांगस्य तन्निमित्तम्भूतादेशानां च पूर्वं प्रवृत्त्यसानदोषः । यथांतरं
गानपीतिन्यायो लुक्तस्य योजकसमासादीनां च प्राबल्यबोधकः । अतिप्रसंगस्त्वनित्यत्वाक्षारणीयइ
त्याहुः । गाङादेशादिति । आख्यानमत्र शरणं । घुमास्था । जहातीति हाको ग्रहणं न हाङो व्याख्यानात् । दीङोयु
ङिस्ततः क्ङितीति वर्त्तते । आर्द्धधातुक इति चाधिकृतं ईयतीत्यातई दिति च वर्त्तते । इक्स्मरणे । इण्वदिकइ
त्यादौ विशेषणार्थः ककारः । केचित्तु इति । अत एव भाष्ये इणोगा लुङीति सेतत्प्रकरणे इदं पठितं । अधीय
न्निति । इयङि सवर्णदीर्घः । आथवयो रित्यधीगये विषमीकिचिदिति अत्रास्त्वि वीजमङ्आभीयत्वया सिद्धत्वेनानेका
चत्वाभावः । लावस्थायामङिति पदेपि लङादिनिमित्तलादेशः समानाश्रयत्वेनास्याभिन्नमादाय समानाश्र
यत्वेनासिद्धत्वस्य यपादाई दृष्टाद्यर्थमसिद्धवत्सूत्रमावश्यकमेव । अत एव तत्सूत्रे भाष्ये वार्त्तिकोक्तफ
[illegible] सिद्ध [illegible]
लानामन्यथा सिद्धिं कृत्वापि [illegible] सर्वथा [illegible] लस्य लङ् प्रथम पुरुष
वहुवचनेनाभिधानस्वीकार्यां अस्मा धे धातुके न प्रयोग इत्यज धातावुक्तं । जुह्वेति । एवं कारं लुङन्तर

नि १

मुच्यमानमितिपरिभाषाल्लभ्यमर्थमाह। धातुप्रत्यय इति तेन परिच्छिद्यमानस्यादीन। अजादादिति। आद्यंशो
यस्मिन्विधिर्यीति परिभाषालभ्यार्थानुवादः। इङ्डीति हे धिः। भवस्तु त्वजस्त्वानि। परत्वादिति। युगपत्प्राप्त
तो द्वयोः स्वस्वानिमित्ताने तयोः संभवरूपो विरोधोस्तीति भावः। रुदश्च पंचु। हलादेः किं। भवलृदि। पंचम्यः
किं। अताणः। पित इति स्वरूपकथनं। अच्कापि तो संभवात्। तुक स्तु इत्यत्रैवृतन्निकृत्ते आसार्वधातुकस्येत
अवं। अरुदिताभिति। ताभादिविधौ धातोरित्यस्याविहितविशेषबलेन निर्दिष्ट परिभाषानपेक्षणादंतरंग
त्वात्तामादयस्त तइदंपादः पदितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। प्रकर्तीति। प्रत्ययविशेषापेक्षाया सुडपेक्षायांतरंगत्वा
दितश्चेतिलेपियासुडीटोः प्राप्तयोरंतरंगत्वात्यासुडित्यर्थः। रुदादित्वसार्वधातुकत्वंचनतथासार्वधा
तुकत्वंचनतथासार्वधातुकत्वज्ञानायप्रकृतेर्धातुत्वज्ञानंप्रत्ययस्वप्रत्ययत्वज्ञानंचावश्यकमितिसा
मान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यत्रास्तीतिबोध्यं। वस्तुत इदं बहिरंगत्वं भाष्येकापिनाश्रितमितिपरिभाषाव्य
तौ निरूपितं। तस्मान्निमित्तादत्रयासुटि कृते ऽपृक्तत्वाभावेनाडीटोः प्राप्त्यभावेनतयोरनित्यत्वादित्य
प्ये। सुविनिर्दुर्भ्यः। सुसुपीत्यागं तुनेकारेणकृतसंप्रसारणस्यग्रहणं। सूतीति त्तिनंत। समेतिच्चाद्य
जंतसाहच्य र्येणितस्याविकृदंतस्यैवग्रहणात्। पूर्वधातुरूपेति। द्वित्वात्पूर्वपत्वायेदं। पत्वेकृते इति।
सुपिभूतो द्विरुच्यत इतिभाष्यादितिभावः। यदितु। सुपिसंबंधित्सस्येतिसूत्रार्थोभ्यासस्योपिसुपिसंबं
धीभवत्येव तदीयद्वितीयप्रयोगसंबंधित्वादिसुच्यते तदाषत्वात्पूर्वं द्वित्वेपिनदोषः। इदमेवयु
क्तं। पूर्वधातुः साधनेनेति सिद्धांत ... इति प्राचुरः पाठः। अन्य ३४

34
दि३
राम:

तनादिसाहचर्येण तङ्ग्रहणस्यासैव कृञोऽत्र ग्रहणं क्रियासामान्यवाचित्वेनान्वययोग्यतयातस्यैवात्रानुप्रयो
गइतिभावः।भाष्येकृञ्ग्रहणप्रत्याख्यानादत्रार्थेतिस्पतात्पर्यमयुक्तं।नविश्वसेदिसाद्यार्थमेव।ज्ञापितेवि
तञ्चारिताप्यभावाच्चेत्यन्ये।अतउत्।गमहनेत्यतः क्ङितीतिनित्यंकरोतेरित्यतः करोतेरितिउतश्चप्रत्यया
दित्यतउतइतिचानुवर्त्तते तपरत्वासामर्थ्यादिति।इदं स्थानिवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टं।उदवोढामित्यादिवत्
द्वैलक्षण्यसत्तिन्यायेनाप्येतद्वारयितुंशक्यंविकारभेदकृतलक्ष्मभेदानाश्रयणादितिकेचित्।तत्स्थानिकस्था
निकेपिलोकन्यायेनतत्त्वबुद्धेःस्वस्थानिकादेशस्थानिकादेशकृतलक्ष्मभेदानाश्रयणेमानाभावइतिस्थानि
वत्सूत्रस्थभाष्याशयंपरे।कुर्वः।लिप्यत्रहलिचेतिदीर्घस्तुनभकुर्छुरामितिनिषेधात्।लुकोऽसिद्धत्वादिति
सार्वधातुकइत्यस्याभावेपितुकारान्ताङ्गावयवकरोतेरतउदित्यर्थात्।अंगसंज्ञायाअलुक्यपिप्रत्ययलक्षणे
नप्रवृत्तेरनाकाविप्यादिसूत्रभाष्यस्वीकारेणसार्वधातुकग्रहणस्यव्यावृत्तं।एतत्सूत्रेभाष्यस्यानिदंतहिप्रयो
जनंसार्वधातुकेभूतपूर्वमात्रेपियथास्यात्।कुर्वितीतिभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरितिबोध्यम्।दम्भे।सिपिधा
तोरितिपदस्येतिचानुवर्त्तते।पदातस्पेतिकिंविसि।चुर्त्वेस्यासिद्धत्वाद्दोस्यत्रन।अनतोरिति।शकंध्वादित्वा
त्पररूपं।अत्रसार्वधातुकेइतिनिष्फलं।आर्द्धधातुकेएवसत्वाच्च।आसन्निसापन्निनिवत्।उपसर्गस्य
परस्मेति।सस्यविशेषणं।तेनप्रादुरासीदित्यत्रनषत्वं।अस्तेः।अनुक्रतेनुस्रुत्यसापसमानुसेपइत्यत्र
शुभ्रादित्वात्ढकिढेलोपइत्यलोपेसकारानिकपितोयसत्वसत्वेनषत्वापत्तेः।न्जेर्द्वौ।अत्रास्याछन्दो
यस्यचमजइत्यस्यग्रहणमारमाणात्।लुग्विकरणपरिभाषात्नसत्वादत्रनप्रवर्त्तते।धातोःकार्य

तस्याभ्भावात्
ईहामासेइ
त्यादौ।अतश्च
देरितिदीर्घो
परस्यलोपे
पिदोयमा
वात्।अजस्य
सार्वधातु
के ८

तरेणोपधिगुणोन। नण्व्हुतेऽप्युर्द्धेकारपरस्याग्रहणात्। क्विपस्तुसोनुनासिकइतिभाष्येस्पष्टं। निविध्यतइति।
जागरकइसत्रगुणेकृतेऽपधात्वद्धिस्तुन। चिसाल्प्रतिषेधेवैयर्थ्यापत्ताजागर्तेर्गुणोऽपधात्वद्धभावि
कल्पनात्। यत्तुगुणोत्तरंवृद्धिमात्राभावेएतज्ज्ञापकमाश्रित्यलभ्यतेतिस्वत्रेजागृग्रहणंत्याज्यमिति। त
न्न। सतिसंभवेसजातीयासंभवेसजातीयापेक्षातैवज्ञापकेसोचितेसर्वस्यजागृग्रहणेनज्ञापनादि
त्याहुः। जाग्रइतिस्वत्रस्थभाष्यस्यतुसामान्यापेक्षज्ञापकलएवस्वरसोदृश्यते। इद्दरिद्रस्य। सौत्रोह्र
स्वः। ईहल्यघोरित्यस्यापवादः। आर्द्धधातुकेलोपविधानात्सार्वधातुकएवेदं। ओतइत्यनुवृत्यालो
पोत्तरंनास्यप्रवृत्तिः। अनयोरेतइति। आसाहचर्येणभस्त्येप्यं स्यसैवग्रहणाज्जाग्रतीत्यत्रसदो
षः। आमितिकास्त्वत्वयादितिस्वत्रेभाष्येस्पष्टमिदं। ओइत्येवेति। ओकारविकृतरतरत्वेनलाघवा
दितिभावः। आलोपइति। आम्नेनिपदोइतिभावः। इदंमतंवस्वेकाज्जादितिस्वत्रेभाष्येध्वनितं। कैय
टेनस्पष्टमेवोक्तं। संप्रबुलीति। अनंतरस्येतिन्यायेनवार्त्तिकप्राप्तस्येवनिषेधः। तेनदिदरिद्रिषती
त्यत्रातोलोपोभवत्येवा। दिदरिद्रिषतीत्येके। दिदरिद्रासतीतिभाष्यात्। अदरिद्रासीदिति। अयंप्रयो
गइद्दरिद्रस्येतिभाष्ये। इत्येकेइति। धिन्वेत्यत्रास्थिचोग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकादितिभावः। भाष्यमिति। दृष्टमेवे
तत्त्वकाधीतिभाष्योक्तेः। सिचोवृत्तेरभावोऽपूर्वकरणंचानिष्टावमितितत्भावः। तिप्यनस्तेः। अनस्तेः किं। सलि
लासर्वमाइदंआइतिलङिप्रयुक्तेरूपं। बहुलंछन्दसीतीगनसिपिधातो। सिपिवेत्येवद त्वविकल्पेसमा राम:
न्यसत्रेणैवहलेसिद्धेधातोरितिदन्सेनुस्तायं [illegible] सोऽग्रहणादाशास्ते ३५

पाभ्यासस्यानर्थक्यात् तत्संबंधितःस्थलमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिदिति सूत्रे निलत्वा । च्वेति ।
अभ्युच्चयो या सुपि रूपाभावादिति । अर्थवत्सुपि रूपाभावादित्यर्थः । अन्यथैकदेशविकृतन्यायेन तत्वं दुर्वार
मेव । अभ्यासस्यनार्थवत्वं । नापि समुदायस्य तत्रैव सूत्रे दयते द्विर्गी स्तत्रेसु द्वादिसत्रेचभाष्ये स्पष्टं । अनि
तेः । उपसर्गादसमासइत्यत उपसर्गादिति वर्त्तते । नेया इति । च्च । अन्तसमीपार्थ कमंतपद मयकव्यसन्नमा
विपूरिणम्यानितेः समीपेयोरेफस्तस्मान्नस्य णत्वमित्यर्थः । सामीप्यंचाव्यवहितमेवमाख्यानात् । प्राणि तीसत्रे
कादशस्थ प रा द्विवत्वेनामिसव्यवहितत्वं रेफस्यास्ति । स्यान्निवत्वंतु न । पंचमीसमासस्यानिसत्वात् । पर्य
नितीसादौ यकारेणव्यवधानान्नणत्वं । अन्यथा ङादिमवायेपिस्यादिति भाष्ये स्पष्टं । अंतइति सूत्रेहे प्राणि
सत्र पदांतस्येति प्रतिषेध बाधनार्थं । अतापवादइति । यद्यप्यंतरंगोहृस्वस्तथाप्य पवादविषयं प्रकल्प्योत्स
र्गाणां प्रवृत्तेर्नग्रामणिकुलायेत्यादौ प्रवर्त्तत इति तृतीयादिविति सूत्रके यटोक्तरीत्या प्रकल्प्य चापवादमु
पृ० १० सर्गो भिनिविशत इति भाष्योक्तन्यायमूलके नोपजानिषण्माणि प्यपवादइति न्यायेन ददतीत्यादावं
तरंगो भिनिविशत इति भाष्योक्तन्यायमूलके नोपजानिषण्माणि प्यवादइति न्यायेन ददतीत्यादावंत
रंगो प्यंतादेशोन इत्संतीत्यादौ नायं । अनन्तइत्यपकर्षात् । अतएव प्रतीविंषंतीत्यादौ न । आन्ने । न्वि
बाल्पर्युदासेन वृद्धिविषयस्याङि पर्युदासेनप्रतिषेधविषयस्य ग्रहणं । विरन्ते तन्त्रशास्त्रकलोवि
नजाग्लविः । दार्वि ति । साधुमुसन्नं प्रातिपदिकं । उणादिषु पाणिनेरसुसत्तिपक्षस्यैवसत्वादन्त्रो
णादिकोविनितिचिंयस्तत्र्याणादयइति सूत्रे नैरूपयिष्यते विग्रहसामर्थ्यात् जाग्लवोलदाणं

ल॰शा॰श्री॰
३६ षलजभ्लषफुलानि। अवङिति। लङि हल् ॥ आदिलोपे षलेजभ्लचर्त्वानि। औच्छा। संप्रसारणे अजादि
त्वादाट्। चर्करीतं चेति। चर्करीतमिति यङ्लुकः संज्ञा तेन तदंतग्रहणं सामर्थ्यात्। किरति चर्करीतांतमि
तिसप्तमे भाष्योक्तेः। अदादावीति। तेन यङ्लुगंतात् छ्वेव। ननु तत्रापि विकरण प्रयुक्तः श्पनादिः शपो लुक्
च। परस्मैपदिनश्च पञ्चम्यास्य पाठादस्य परस्मैपदित्वमेवेति बोध्यं॥ ॥ इत्यदादयः ॥
भाष्यमिति। तृतीयाचहोरित्यत्र। दानंप्रसिद्धं चे द्विपायजुहोतीसपिस्यात् अत आह। प्रदेपर इति। वे
धे आह वलीयाण्यादिरूपेत्र प्रज्वालनायप्र क्षिप्यमाणकाष्ठादावति प्रसंगवारणायाह। हविष इति। जुहु
इति। श्लोः परनिमित्तत्वाभावेन शप्त्वेन स्थानितया जादेशत्वाभावेनन्वस्थानिवद्भावेन शप्त्वमाश्रित्य
नगुणः परत्वादिति। हुश्नुवोरित्येतदपेक्षयेतिभावः। भियोन्यतरस्यामहनेत्यतः क्ङितीति वर्त्तते। अभ्यस्तस्येत्य
नुवृत्त्या सार्वधातुक इत्यादावाभीतइत्यादौनदोषः। गच्छ। दीर्घोच्चारणमुत्वाय। उदोष्ठ्य। अंगावयवो
क्त्वे ति। ऋगती तिनत्र्यादेः क्तोसमीण इतियथास्यादिति। इच्छ। ह्रस्वविधानस्य किलेव फलमितिस्तूचयि
तुंकितीतिगुणाभावे वाणी दंगमितियणं वाधित्वात्वाप्तागुणएवनविकल्पितः। गामित्। वहुवच
नादाद्यर्थीवगतिः। निजामित्यतस्त्रयाणामित्यनुवर्त्तते। दत्त इति। अघोरिति प्रतिषेधादीत्वाभावे भ्ना
भ्यस्तयोरित्यालोपः। अदात्। गातिस्थेतिसिचोलुक्। दधत्त। झषंतस्यवधोड्लनुवृत्तिसामर्थ्याद्धिर रामः
त्वग्र हणेनधइत्येवसिद्धेदधइतिसष्ठार्थं। झषंतस्येतिकिं। दधाति। नवाह्वोपसस्थानित
त्वात्धत्ते इत्यादावपिनस्यादत आह। वचनेति। क्वचित्तामिति इदइति। धरादानामित्यादीनांवचनसामर्थ्या ३६

इस्मादौ नेति भाष्ये स्पष्टं। आहो। इत्यपवादः। यद्यपि पूर्वसूत्रे श्रास इत्यवयवषष्ठीत्यपीहो यथापद
निरूपास्थान षष्ठ्येकरूपं चेति। अत एव दीधीवेवीति सूत्रे दीधीवेव्योश्छान्दसत्वादिति भाष्यं ज। दीता
दय इति सूत्रे घसिवसी छान्दसाविति भाष्यं। यीवर्णयोदई। तासस्त्योरिति तो लोप इत्यनुवर्तते। विश्र
इवर्णे श्रेति द्वंद्वः। यीसत्र इकार उकारणं पंस्तदाह। यका र इति। तित्स्वत्वादिसं तरंगत्वस्याप्युपल
क्षणं। टेरेवमिति। अचः परस्मिन्निति सूत्रे आदीध्ये इति भाष्यप्रयोगादिति भावः। आदीध्यते एवं
ले अन्तरंगत्वेन णिलोपात्पूर्वं यीवर्णयोरिति लोपे आदीधक इति सिद्धं। यत्तु णाल्लोपीति सूत्रे भा
ष्ये वर्णग्रहणसामर्थ्यात्क्षुत्रे यीत्वमित्युक्तं। तत्तु अन्तरंगत्वमनालोच्य। एवं चान्तरंगपरिभाषाया अनि
७८ त्यत्वे एतज्ज्ञापकमिति बोध्यं। एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्याच्छ्रूयमाण इवर्ण एव लोप इति हरदत्तोक्ति
मपास्तं। वेवीङो नंतरमाङः श्वास्त्विति पठ्यत इति जक्षित्या दय इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः। बससस्तिजंदि
सादय इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात्तु सस्तिधातुरत्र नास्तीति प्रतीयते। तत्रैव कैयटे वसशास्ति स्वपने इत्येके
पठन्ति। तत्र शास्तिपाणिदेशेन शासएवाप्यभिदासुनः पाठ इत्यन्ये इत्युक्तं। माधवानुरोधी तु मूलपाठः। तद
नुरोधेनैव पंचानां छान्दसत्वोक्तिः। असः। असादिति। सिपि धातो रित्रिवादः। संतीति। इदित्वान्नुमित्यो रि
ति सलोपे करोकरीति पदे तलोपः। इत्येक इति। अत्राह स्वीवीजं तु हलोनंतराइ ति सूत्रस्थभाष्य विरोधः।
तत्रत्यभाष्याद यमप्रामाणिकः। अन्यथा वहनासंनिधाने वहनामेवेति पदोम झजादि वा ज्ञापिदो
षात्तदनुक्तौ वीजानापत्तिः। वशाकातेऽश्र स्यमाषापांप्रयोगसाधुरेव। उङ् ही ति संप्रसारणे घित्व

ल०शा०शे०
३७ उ०

उपदेशइतिच्चवर्त्ततेउपदेशपदंचतदुत्तरकालपरं। एचइत्यस्याविषयेसतीतिशेषः। एवंचैचोविषयेसतीतिउपदेशोत्त
रकालेएवमित्यर्थः। स्पष्टंचेदंभाष्ये। एवंचाशीतीत्यनुवृत्तेः फलंचिंत्यमितिपरे। लीलीङ्मेरीति। क्र्यादिः। ष्णीय
अनिरनुबंधः परस्मैपदी। स्वादयइति। गणसूत्रमेतत्। बुङि सारभ्यजीडंताइत्यर्थः। ओदितइत्यतिदेशः। सकर्मक
इति। अत्रमानंचिंत्यं। ध्मातंकर्म। ध्मातकर्मनाशनं। पतेति। अत्रप्रमाणंप्रयोगमाह। द्युतधामेति। पद्मातरइति।
परंतुनिसशब्देपुस्थान्यादेशानुपपत्तिमाशंक्यबुद्धिपरिणामेनपरिहृतः। एवंतर्ह्यपवादेउत्सर्गकृतंप्राप्नो
तीत्याशंक्यअपवादेउत्सर्गकृतंभवतियदयंश्यनादीन्कांश्चिच्छितःकरोतीतिश्यनः शित्वस्यज्ञापकतोक्तास्था
३५ निवत्सूत्रेभाष्येमच्चपित्वनिवृत्तयेनियमार्थं शित्वं। नित्वसामर्थ्यादेचतत्सिद्धेः। तद्धि आद्युदात्तार्थं श्यनः
पित्वेतुपित्वादेलानुदात्तेत्वस्य। वधातुस्वरेणैवसिद्धेकिंतेनेतितदाशयः। नचैताच्छीत्वादिविषयेचान
शिप्रकृतेराद्युदात्तार्थं। नित्वमितिवाच्यं। अन्यत्रविकरणेभ्यइत्युक्तत्यातत्रश्यनः स्वराप्राप्तेः। नतस्यापित मू०
त्सामर्थ्याद्बाधः। तद्बाधकल्पनापेक्षयातिदेशप्राप्तपित्ववाधस्यैवौचित्यात्। वाच्यइत्यस्यानेकाचः सत्वेन
तत्रधातुस्वरेणसिद्धेर्नित्वस्यावश्यकतयातत्सामर्थ्याभावेनानित्यानिवृत्तयेशित्वस्यावश्यकत्वाभ्दाष्य
संगतिःस्पष्टैव। भट्टिप्रयोगेतुवाशब्दस्यैवार्थतयातकामयमानेवनतुतथाकिंतुछलनार्थमागतेत्यर्थो
न्नदोषः। वृत्तेतुवृत्तवाच्चत्वादितिकौशोक्तवाच्यत्वशब्दस्तुपृषोदरादित्वात्। पित्वनित्वयोरविशेषमुक्त्वा
चानशिविशेषंप्रदर्शयतः कैयटस्याभिप्रनेकाचोधातोरत्रगणेभावेएवस्वरसः। नचज्ञापकत्वान्नि
यमार्थत्वेलाघवं। सर्वथानुपपन्नस्यैवज्ञापकतयानियमएवयुक्तः। क्लेदइति। अतएवक्लिन्न रामः
मुक्तमितिप्रयोजः। तशब्दइति। सर्वात्रा लनेपदंत्र्यथमैकवचनं। पदस्त्वस्यैवसंभवात्। अवाधीति। ३७

अपएंश्चयेतिभावः। निजांत्र इत्यादिति। किं। निनेज। कर्यं जलाधिकरणस्यात्र शास्त्रेनाश्रयणबोधनाय
त्रयाणामिति। इजामिदिसुत्तरार्थं। अत्रतुनोपयोगः। अणुंत्ते पाठनत्रयाणामेव निजाइत्यस्यवक्तुं शक्य
स्यानिव त्वात्। नाभ्यस्तस्य। अभ्यस्तस्यकिं। द्विषाणि। अचिकिं। नेनेक्ति। पितीत्युत्तरार्थं। अत्रपलीडुति। ओविजीस
त्वाह्लो त्वेवेति। तौदादिकस्यरौधादिकस्येवचतत्रग्रहणंबाख्यानादितिभावः। अवभिजिहत्ताव इति। अन्नापि
पोयोरि छांदसत्वादिदं। इप्रतीति। पर्णोञ्चः पर स्मिन्निति ष्टयानिवत्वनिषेधस्तुलोपरूपाजादेशस्यैवेतिदिक्
तित्वापो रोधइति। द्विर्लेभ्यासस्येत्वेइयङि उत्तरखंडे गुणोरत्वेह लघ्वादिलोपे विसर्गे आद्वृद्धिः। लावस्थायामङितिपक्षेपि
नाय बहुलंछंदस्यमाङितिबहुलग्रहणात्तदुत्तरमत्राह। बहुलंछंदसीतिसिद्धेत्ति पिपर्तोश्रेसत्वात्तिग्रहणात्त्वाप
त्वोपे श्कात्। लोकेप्रयोगे पिछांदसप्रकरणे पाठात्क्वचिदेवलोकेसाधुत्वंनसार्वत्रेतिबोध्यं। अतएवऋत्कुस्त्त्रे
भाष्येउक्तं। अर्त्तिपिपर्त्योश्चेवलोके। लक्ष्यतेइति। प्रकारांतरमपीङःधातावुक्तं किचिल्विसादिना। दधेतइति।
चदंसइतिवन्नदीर्घः। अंजत्वादिति। येविभाषे त्वात्वं। जिगीतइति। बहुलंछंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ ॐ
इति जुहोत्यादयः ॥ ॐ ॥ दिवु। उदित्वमुदितोवेतिक्त्वायामिड्विकल्पार्थं। सेसिचि। सइस्का
रोऽविवक्षितः। असिचीतिपर्युदासात्साद्देरित्यर्थः। लाभो। यथातथातीषेत्यत्रनिरूपितं। त्वन्निरिति। पक्षपि
प्रतिघातोपिचकपर्यस्तथापिप्रकृतेत्वन्नेरेवग्रहणं। पूरणेगुणेतिसूत्रेसुहितार्थे शब्देनत्वन्नेरेवग्रहणं
स्याकरेउक्तत्वादितिभावः। जेर तुरिति। ऋच्छत्यृतामितिगुणेवाजः अाग्विलेवविकल्पः। दीङो। उभयनिर्देशे
पंचमीभिदे शोवलीपत्नि ... ... सप्तमी ... ... प्रजादेरित्ति। उत्तरार्थञ्च
सप्तमीत्यपिबोध्यं। युटिकृतेपितस्यासिद्धत्वेनयणप्राप्तिमाशंक्याह। वुग्युटाविति। मिनाति। अत्रैव

ल०शा०शे०
उ० चचुरादेर्निमित्तत्वं तलाच्छोटती सस सिद्धये वा भ्राशेत्यत्र त्रुटिग्रहणं । वृत । इणन्ते दीर्घेत्ते वेति भाष्यात् इथा
३८ तुरप्यत्र बोध्यः तदाह । भ्वादिवदाकृतिगण इति ॥ ॥ ॥ इति दिवादयः ॥ ॥ सुरासंधा
सुरोत्पादनप्रकारः । सुन्न इति लोपश्चास्येति वा उलोपः । सुनुइति उतश्चेति हेर्लुक् । सुनवानी सत्र हुश्नुवो
रिति यणं वाधित्वा परत्वाद्गुणः । सुनोतेः स्य । न रपरेत्यतो नेति वर्त्तते । सन्यामित्सुसूत्र वत्तेरप्रत्यये भिसू
रिसुदाहरणं । अन्यत्र स्तौतिण्योरेवेति स्थादिष्विति च नियमादेव तदभावसिद्धेः । विभाषाचेः । चजोरि
ति सूत्रात्कुरिति भासाच्चेति सन्लिटोर्जेरिति चानुवर्त्तते । अतश्च इट्सनिवेत्यतः इट्वेति लिङ्सि
चोरिति सूत्रं चानुवर्त्तते । न च लावस्थायामटि संयोगादित्वाभावात् अस्तरिष्टत्वासिद्धिः । संयोगा
देरिति कर्मधारयो गस्येति तद्धिशेषणमेति संयोगसंज्ञासूत्रभाष्योक्तपक्षेपि अग्या घवयवसंयोगास
रस्येत्रकारस्ये सर्पादसिद्धिरेवेति वाच्यं । अत्र सिजनुवृत्तिसामर्थ्येनाऽडागमे भूतपूर्वसंयोगा
दित्वमादाय प्रशास्त्रप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषात् । अत एव स्तर्यते त्यादौ गुणे र्ते इति गुणसिद्धिरितिदि
इवे ११ कृञादिनिषेधाद्वसिद्धेवव र्थग्रहणं जिगमिषेति नियमार्थं तदाह । तनेति । लिङ्सिचोः । वृत इति
इट्सनिवेत्यात इट्वेति वर्त्तते । न लिङि वृत इति दीर्घ इति च वर्त्तते । अवरीष्टेति । वृतौ वेति दीर्घः ।
प्रहिणोतीति । गुणस्यस्या निवलाद्धि नुशब्दोत्र पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवद्दिसस्य तस्य दोषः संयोगा रामः
दिलोपेसादिना निषेधाल्पंस्य चेदं भाष्ये बहिरंगपरिभाषानुलेमादिके संयोगे [illegible] नैसमकदादेदितं । ३८

दीपजनेति। चिण् युधमिच्छतीति। क्यषो बहुलमिति सूत्रभाष्ये तु प्रतीपमन्यः ऊर्मिर्युध्यतीत्यत्र क्यषेन
परस्मैपदमित्युक्तं। एतद्भाष्यविरोधादनुदात्तप्रयुक्तात्मनेपदानित्यत्वमपि चिंत्यमेव। अकर्मकादिति। अक
र्मकोऽपि लषः। अतः स्वजिपज्योः सकर्मकयोः कर्मवत भावइति कर्मवत्सूत्रस्थवार्त्तिकेन विरोधः। स्व
ष्वतीति। स्वजिदृशोरित्यस्य। एवकारादर्थान्तरे राधः श्यन्नस्मादत आह। तिन्नेति। अत एवाकर्मकादि
ति सार्थकं उदाहरणमिति। तथा च वृद्धाविलुपलक्षणं। अत एव राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्मवत्सूत्रस्थ
भाष्यप्रयोगोपपत्तिरिति भावः। हिंसार्थस्येति। शत्रुमपराध्नोतीत्यादौ हिनस्तीत्यर्थदर्शनात्। चुरादिश्चेति।
ज्ञेय इति शेषः। तत्र प्रयोगदर्शनादिति भावः। ज्वलवदिति। प्रतिप्रसवविधिस्तदाह। अञोऽपवादइति। पुषा
द्यङ्स्त्वन्ये पुषादयो वैकल्पिकाः। यद्यावत्प्रमाणं नियमपर्यालोचनया नित्यत्वं लिंगं नेह चरितार्थं स्याज्ञोऽयमप
वाद इति भावः। सिचः फलं दर्शयति। अश्लिक्षत ताश्लिष्ठाइति। अत्रदिग्ध्योलोकलीति लोपयोः सिद्धिरि
ति भावः। रंधेत्तुरिति। परत्वान्नुमि सत्यकित्वान्नलोपः। नषोः वा। नभाभ्रू इत्यतो नेति वर्त्तते। मृतपूर्वेति।
स्पष्टं चेदं भाष्ये। न जातु प्राणितान्निषेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियम इति मतेनाह। द्रुह्रो द्रुह्रोप्येति। वस्तु
तो द्रुह्रेहि प्रत्येकमेवरूपं भाष्ये। आगणान्तादिति। यत्त्वस्यते स्त्रुणि तिसूत्रमत्र लिंगमिति तन्न। अस
तिवक्रीत्यनेनात्मनेपदे ङि लसचारितार्थ्यात्तदाह। पट्टितइते। दिवादावेवेत्यर्थः। पुषपरूपलुपेतिपा
ठः। उद्दिस्ताग्रे लेखप्रमादात्। धातु क्यादि त्रिरो धातु। इहपाठइति। दिवाद्यंतर्गणपुष्कादावित्यर्थः।

रूपनर्थइति। एवं च पुषादेः प्रागेव पठित पुक्तइति भावः। अत्र णत्वं त्रुटच्छेदनेनेति पठ्यते। चुरादौ

भ्रष्पी दितिस्यादत आह। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। संप्रसारणरमोर्भ्ज्जतिभ्रष्टेत्यवकाशौ कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण संप्रसारणं नित्यमित्यपि सुवचं। न च ऋकारांतरंगीतरेफमादायपरमपि नित्यः। सिद्धांते वर्णग्रहणे वर्णैकदेशाग्रहणं स्पष्टं भाष्ये। अकृदंतेति। वसादेशो तङ् एकवचने सिच्यदेर्वहुवचने चानतङ् सदादेशाणं तदेव त्वर्पं। अकृदंतेति। कृत्तादेशेनत इत्युक्तेरदादेशोन। कृन्मात्रेति। अवधारणे मात्रशब्दः। ऋच्छत्यृतामिति। ऋच्छतिशब्देन धातुपाठे साद्याला ठादस्यैव ग्रहणं। न च धातोः प्रश्लेषेणैव तत्स सिद्धात्त्वं। अत एव सूत्रे बहुवचनम्। ततस्तु च्छत्वेन चकारे लिटि द्विर्लेऽभ्यासकार्ये ऋच्छतीति गुणे द्विहल्त्वान्नुट्। तत्साद तआह। अनेकहल्ति। त्यपत्यफादेशे मुचादीनामिति सूत्रभाष्ये शोत्यफादीनां नुम्वाच्यः। त्यपति त्यफतीति पाठदर्शनादाद्योपिन्यायादिति भावः। किंच तत्रानयोर्ग्रहणे पदे सिजभावे च्लेरेवश्रवणप्रत्तौ च्लेः कापि न श्रूयत इति भाष्यत। पणिप्रणीतोदकौ धात्वंतरमित्युक्तो यत्तर्हि नधात्वंरं ण एसेड् इति तत्तु घोष्यं धात्वंरं नेत्यभिप्रायकं। त्वमेवाहुः। करोतेरेवेति। आरभ्यानादितिभावः। लिखितुमित्यादिप्रामादिकमेव। कङ्मदे। असत्कृङादित्वसामर्थ्यादिनिष्ठलक्षणण्वः च्लेरपि निषेध इति कश्चित्। अशोकवनिकान्यायेनात्र पाठ इति परे। ताङित्व। अङभ्यासेत्यादि। अत्र यद्वक्तव्यं तत्सनाद्यौवंदपते गिरतीरति वारव्यामाज्ञेयङी सत्रासेव

हेर। अत्र ङीति पर्युदासो न्याय्यः। आप्नुवंतीति। संयोगपूर्वकत्वात् हुश्नुवोरिति यण् उतश्चेति हेर्लुङ् न
राधा। अत इत्यनुवर्तमाने पि सामर्थ्यात्तपरत्वलाभार्थ वाच्यः। आभ्यस्तयोरात इत्यतो मंडूकप्लुत्या आत इ
त्यनुवृत्तिर्वा। अभ्यू। अयं परस्मैपदेष्वपीति। उपदेशे त्वत इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसः। अभ्यो तेऽय। तस्मान्नु
ङितिवर्तते। अशोरितिवक्तव्ये अनातिव्याकृत्यर्थं। अनुनिर्देशः। इहाप्याश्रीपत इति। सदेः परस्य लिटीति सू
त्रस्थपरिषस्वज इति भाष्यप्रयोगो देभतुरिति। अत एकेति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्चेहमानं। दंभेश्चेत्यत ए
केति सूत्रे भाष्ये वार्त्तिकं। सुधाकरादय इति। अत्रारुचिस्तु अवधियां पी सत्र लिट्पदस्य किं सदस्य चकर्त
सतापत्ला गौरवमिति। मम तु आकरग्रंतरेप्यसंयोगादिति कित्वकारण एवेतादि ति तयोरकर्तृत्वमितास्त
च्चेव। अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितत्वं विहाय देभतुरित्युदाहृतं दंभेश्चेत्येतद्विधायके त्वपत्र त्वायं
सेहुश्चेद्दसीतिगणसूत्रे॥ ॥ ॥ इतिसादयः॥ ॥ आर्द्धधातुके इति। वरीभृज्जादि
सत्री को रेफस्य न निवृत्तिः। अभ्यासस्य नैरर्थक्यात् समुदायस्य तु नभ्रज्जित्वं। द्विःप्रयोग पक्षे दुरपपा
दत्वात्। अतो न तन्मध्यपतितन्यायेन तत्र प्राप्तिशंका। उपदेश इत्यनु वृत्त्या री को रेफस्य वरीभृज्य
त इत्यादौ रमागमस्याव्यावृत्तिरित्येतस्य भाष्योक्तिस्तु एकदेशिनः दयतेर्दि गीति सूत्रसंमतया न्यायसि
द्धयोक्ते रीत्या प्राप्तेरेवाभावात्। एवं कारउ च्चारणार्थः। रो पेत्यत्र च। एधयोः स्थाने प्रसंगेऽरमू त्र
पुज्यपेधेन पुज्यत इत्यर्थः। [illegible] लिं ङि. सं प्रसारणं वा
धित्वापरत्वाद स्मिसकृत्जता विति न्यायेन संप्रसारणभावे पुनः प्रसंगे न संप्रसारणे प्याङ्जुणे

ल०शा०श्री० ऽपाठकत्वस्य भाष्यमते साधुत्वार्थं तदावश्यकत्वे त्याहुः। केचित्तु भूषण संघयोत्पाल्पसुट्ने दृष्टितिर्द्वं च
उ० ४० नपठंति। सुद्वालूवृ। अत्राद्यस्य वत्वमेवं संवादितिकिं। अभ्यासस्यानर्थकत्वेनोत्तरखंडस्येवार्थवत्तयाकरोति
त्वेनचतस्य च समाभ्यासेन व्यवधानादड्। विकरणत्वभक्ततया प्राप्तेन व्यवधानात् सुटो प्राप्तो अंस
मारब्धं। अड्भ्यास व्यवायेपि सुट् भवति। सत्त्वकाल्पूर्व इत्यर्थः। भाष्यकृतात्तु अत्र कालपूर्व अहणं काव
धारणार्थं तदा सुट् भवति। यदा कृतः कात्पूर्वो भवतीति तेनांतरंगमपिद्वित्वादिकं बाधित्वापूर्व सुडिति।
अड्भ्यासव्यवायेपीति नेकार्यमिति तत्प्रसाख्यातं। कात्पूर्व इत्यपि प्रसाख्यातमित्याह। पूर्वधातुरिति। उपस
र्गेणोत्पस्यतदर्थेनेत्यर्थः। अतएवानुभूयते कर्मणि लकारः। एवं चांतरंगार्थकोपसर्गनिमित्तकद्वित्वाद्य
40 पेक्षया सुडंतरंग इत्याशयः। लावस्थायामडिति पक्षे संपरिभ्यां परत्वेपेक्ष्यसकरोतेः सुडित्यर्थो लब्धः।
पूर्वं सुडिति न दोषः। सुडितिशस्तु संपरिभ्यामित्यत्रैव पठ्यते इति तदाशयः। ऋतश्च संयोगादेरिति। ननु
द्वित्वे समुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वस्य दुरुपपादत्वेन गुणपूर्वे शर्पूर्वाः खय इत्यस्य प्रवृत्तेः। नच्चा
भासस्यानेरर्थक्ये नोत्तरखंडस्यैवार्थवत्त्वे नांगत्वमिति न दोषः। अभ्यासस्यानैरर्थक्यं च लोके केवला
तो०१२ भ्यासको र्थावबोधात्। उत्तरखंडस्य तु प्रत्ययाव्यवहितत्वप्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यत्रार्थबोधकतायो
दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव। पेचतुरित्यादौ तदभिव्यक्तये बोधेन तस्यार्थवत्त्वाच्च। अभ्यासप्रयोगस्तु देयो
मपुष्यतीतिवत्साधुत्वार्थं एवयातिरित्यादौ शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन शिष्यमाणा
भ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावात् अर्थबोधजनकत्वमिदं। केवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्व रामः ४०

ग्रहणमितिभावः। अजाद्याविति। धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषासन्निधापितस्य प्रत्ययस्यान्चीति विशे-
षणमितिभावः। अत एव गिराविलादौ न। ष्णजेर्वी क्विरित्यादौ भाष्यस्पष्टमेतत्। आद्रियत इति। रिङ्‌ इयङ्। प्रष्ठेति।
प्रश्नेतिषः। न च षत्वस्यासिद्धत्वात्कथं तु कित्वस्य षत्वे प्रष्ठेति स्यादिति वाच्यं। अत्रापि सतुक्कृनि देशात्। मज्ज-
तीति। सस्य श्चुत्वे। असात्स्ववज्जिति। एतत्फलं न तु मग्न इत्यादौ नलोपः। ततः संयोगादिलोपः। मस्जेर्न्ये ति।
जस्य कुत्वे नस्यानुस्वारे परसवर्णस्य च त्वं वोध्यं। मज्जतीति। सस्य षत्वं विशेषः। तङ्‌ थ इति। पूर्वपाठस्तु केर्न्नभि
आयेपि परस्मैपदार्थः। विद्‌। विन्तेभोगे तिसूत्रस्थ के यटे विदिलृभि इति पठ्यते ॥ ५ इति तुदादयः ५
जग्ध्वं क्षुधमित्यादि। अत्र प्रक्रियादर्शनमात्रे तात्पर्यं न तु क्रमे। शिंषीति। सानुस्वार एव पाठः। अनुस्वारस्या-
दिष्टा दृचः पूर्वत्वेनस्यानिवत्त्वाप्रवृत्तावपि दीर्घादाचार्याणामिलुक्तं। अनुस्वारस्य यथि वा पदान्तस्येतीति।
उदस्था। ञ्यो हौ। शास्द्धोटि इति षट्‌सूत्र पाठोत्तर जलांजश् जश्शि अभ्यासे चर्त्वे। खरि च। वावसाने। अत्रोणप्रत्य-
ह्यस्येति पंचसूत्री पाठ इति भाष्यसंमतः शास्त्र्याप्पीयपाठपक्षे परसवर्णदिष्टा जलांजशि सस्य जरो जरि सस्य
चासिद्धत्वेन यन्त्र स्वाभावात्परसवर्णप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। तृणह। श्नानिकते इम्। यथासादितिश्ना-
मोनिर्देश्यान्यथा येननाप्राप्तिन्यायेन म्जन्मो वाधकः स्यात्तदाह। श्नानिकत इति। अञ्जेः सिचि। ऊदि-
त्वात्वदाण विकल्पापवादः॥ ५ इति रुधादयः ७ ॥ ५ ॥ तन्व इति। लोपश्चास्यामिति
लोपः। आत्रे यादयः इति। अत्रारुचिस्तु तदनिसत्वे भाष्यानुक्तत्वं। दिगुइत्यादिप्रयोगास्तु वहुलमेतन्नि-
दर्शनमिति रीत्या [illegible] वमपरिलवभाषादामपीत्यके। समवा-
यः संबंधः समूह श्च। उपात्वः। यथ्यपत्रेसू त्रे चोक्तत्वो न पठ्यते तथापि संपर्युपेभ्य इति व्युत्

ल॰ शा॰ शे॰ ॐ
५१

वयवसंबंधे षष्ठी । द्वितीयं च संप्रसारणस्य विशेषणं तदंतविधिस्तदाह । अंगावयवादिति । ननि हृतमित्यादौ न दीर्घ
निर्देशेति । अंगवृत्तपरिभाषा निष्फलेत्यनेन सूचयति । सिच्लोपस्येति । प्रत्ययलक्षणस्तत्र विध्यर्थमेकाच इति
सूत्रेऽध्वसाहचर्यात्स्यादिप्रत्यय एव गृह्यत इति मते नेदं । यदा तु लिंदं नियमार्थं स्थानिवत्सूत्रं दृष्ट्वा चत्रिपादीना
मि । वद्धा तदा लविधित्वान्न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यं । तत्र मूलमिति । एत्वाभ्यासलोपबलेत्यारभ्य यदुक्तं तत्र मूलं
मृग्यमित्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वाद्ध्रुपेरादेशादित्वाच्च सूत्रेणप्राप्ते वीत्ति कादर्शनाच्चेतिभावः । श्पन्प्रत्य
यादितिवहुव्रीहिः । ग्रहो लिटि इडित्यनुवृत्तस्य ग्रह इति पंचम्या षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह । इट इति । एकाच इति ।
हरदत्तानुरोधेने दमुक्तं । अथ हीप्सा मित्यादौ लावस्थायाम डितिपदद्वोरेकाचो विहितत्वाभावाद्दीर्घो प्रा
प्त्यासंगतमिदं हरदत्तोक्तं ॥ ॥ इति क्र्यादयः ॥ ॥ प्रपंचार्थमिति । न च स्वार्थे विधानार्थ
मस्तु सत्यस्य कृत्साधु गीतिभाष्याविरोधात् । न चापुग्विपातनार्थं सत्यापग्रहणमावश्यकं । अर्थवेदार्थ
मावश्यके वार्तिके एव सत्यपाठेन सिद्धेरितिभावः । स्वार्थे इति । करणइत्सनानुवृत्तस्य वृत्तिविच्छिन्नत्वादितिभावः । णिच
श्चालक्ष्यते । स्वरितेत्त्वमनार्षं । एतेन लक्षणः स्वरितेत्त्वादिदं चुरादौ न प्रवर्त्त इतिपरास्तं । इदित्करणमिति । णिचो
नित्यत्वे हि तेन मवधानान्नलोपाप्रसंगस्तया किं तेनेतिभावः । न च णिजंतात्क्विपि नलोपाभावाय तच्चरितार्थ
स्थानिवत्त्वं तु कौ विधौ निषिद्धमिति वाच्यं । असिद्धवदत्रेति णिलोपस्यासिद्धत्वात् । कौ वि धिनित्यस्य
क्विप्यदमुच्चार्य विहितमिति विधिविषयत्वाच्च । कौ लुप्तमिति तु न सार्वत्रिकं । परे लिदित्वस्य तत्रिमन्यादौ
व्यभिचरितत्वेन कौ लुप्तमित्याश्रयणे ज्ञापकत्वोचिते न च चित्तेति पाठे ह्रमात्रागोरवेण च णिच्
शास्त्रवाधेन मानं । भाष्योक्तश्चवदयमाशास्त्रिकत्वाविति सूत्रस्य कैयटोसमत्तत्र्यत्वाहुः । सामान्यापे

न्युध
राम:
५१

मितिवदतोप्यावश्यकं। अत एव दयतेर्दिगीति सूत्रे सेति द्विर्वेकृते परस्याभ्यासभावे पूर्वं अवर्णं प्राप्नोतीत्याशं
क्यार्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतं। समुदाये सित्वं तु द्विःप्रयोगपक्षे दुरुपपादं। भिन्नानुपूर्वीकत्वा
त्। एवं च धातुत्वमप्युत्तरखंड एवेति वाच्यं। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धांते नाद्यप्रत्ययविधानावधि
त्वप्रत्यभिज्ञायातदाग्रहणेन समुदाये एवांगस्य कार्यौ द्विरिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। अंगसंज्ञाया विकरण
विशिष्टे समुदाये निरर्थकेप्यंगीकारेण समर्थसमासे निरर्थकस्याप्यंगत्वदर्शनेनांगसंज्ञायामर्थवत्परि
भाषाया अप्रवृत्तेः। स्यादित्यनेनोद्देश्यतावच्छेदकाशब्दानुपूर्वीमात्रावच्छिन्नस्यैव ग्रहणात्। धातुत्वादिकंतू
त्तरखंड एवेति बोध्यं। न चास्तूक्तरीत्या समुदायस्यांगत्वमुत्तरखंडमात्रस्यापि तु तद्वीर। ईट्त्वाविधये शे
मुख्यात दादित्वाभे न व्यपदेशिवद्भावत्वध्यतदादेरप्रवृत्तेरिति चेन्न। अत्यो सं निवेशापासंयोगादि
त्वस्य विरुद्धत्वेन दोषात्। अत एव सस्वरत्तुरित्यादिसिद्धिः। सूत्रं च सार्थकं। सट् तु संपरिभ्यां परत्वेयो
गपस्यसुड्विधाना व्यत्ययोत्यतः पूर्वमेवेति दिक्। नित्यमित्यनुवर्त्तत इति इदं च सुड्ढादिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं।
परे तु दृचित्वं। तस्यातिदूरत्वाद्विच्छिन्नत्वाच्च। तस्यतत्सूत्रे विधि प्रविशेषणत्वं। किंच निःसंयो
गादिकत्वं न प्रयोगमात्रावच्छेदेन तत्वं क्वाप्यभावात्। सस्वरतुः सस्वरिथेत्यादौ तदभावात्। युगादिघटितप्र घ १२
योगमात्रावच्छेदनतत्वमित्यपि न। अस्तर्य ततरीस्तर्यादित्यादावभावात्। अत एवत्रसकं संयोगसंज्ञापदेहि
श्रीश्च संहिय तत इत्यादाविड् गुणापादानपरं हलोनंतरा इति सूत्रस्थभाष्यं संगच्छते। एतेन इड्विधावुप
देशग्रहणं नु एवज्ञा यानि तिपरे।

॥ इति तनादयः ॥ ॥ हलः। अंगस्योपधा वर्तते। तत्रैकं हलो विशेषणं अ

ल०शा०श्रो०
उ०
४२

भुज्पर्यायमधातो हेतुमण्णौ अमंतत्वेन मित्वसिद्धेः। ननु एवं तर्हि तु स्तुटि वेष्टनापि परिवेषणशब्देनोच्यते तत्रा
पि मित्वं स्यादत आह। नापि वेष्टनेति। अमंतत्वेनैव सिद्धेः। नकमीति निषेधप्रकरणस्थे यमोऽपरिवेषण
इति परिवेषणाभिन्नेऽर्थे मित्वनिषेधके पटाद्युत्तगणसूत्रे भोजनावदेष्टनापि गृह्यतो विनिगमना
विरहादिति भावः। केचित्तु अत्र सूत्रे पर्यायग्रहणे विबाधकाभावः। विनिगमनाविरहाच्च सर्वग्रहणं। घटा
दिपठिते ऽपरिवेषण इति तु ततो हेतुमण्णौ यामयतीत्येतद्वारणाय। न चैवमत्रापि पर्यायग्रहणं मस्त्वे। एक
णिजंतानेनापि धर्मोत्पत्तिबोधनेन साफल्यादिति भावः। चिस्फुरोर्णौ। अत्र णिशब्देन चुरादिणि
च एव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात्। अत एव स्वादेरन्यस्य स्फुरस्यात्र न ग्रहणं। नन्वेवं यस्याः चेत्रो त्रित्वं
मर्थे। सामान्यग्रहणस्य तवानिष्टत्वेन सामान्यग्रहणविघातार्थमपि निसत आह। जिकरणेति। एवं
चास्मात् णिजभावे हेतुमण्णावपि नात्वमिति बोध्यं। इदं माधवाद्यनुरोधेन। परे तु णित्वं सामान्यग्रहण
विघातार्थमेव णिशब्देन चिशब्देन चोभयोरपि ग्रहणं। एवं स्फुरशब्देनापि ईदित्वधारी लाक्षणिकपदोक्त
परिभाषात्वसार्वत्रिकी चुरादिशब्दमुच्चार्य विहितत्वेपि चिस्फुरावुच्चार्य अविहितत्वाच्च। एवं च स्वादे
हेतुमण्णावात्वं भवत्येवोत्तरविभेतेहेतुभयइत्यादेर्णाविसस शब्दाधिकारश्चनेत्याहुः। आकुस्मादि
ति। गणसूत्रमात्मनेपदविधायकं तदाह। अकर्तृगेति। णिच्च सन्नियोगेनैवेति च। लभ आभंडने।
आलंबन इति पाठांतरं। नाम्नो चेलशब्दकमाचष्टे। अपवेति। धात्वर्थे इति। करोत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे स
र्थ। शब्द उपसर्गादिति। यद्यपि शब्दात्तत्करोतीति णिचि शब्दयतीत्यादि सिद्धं। तथापि शब्दवैरे

घटादिप
ठितवचने
वेष्टनं तु न
परिवेषण
शब्देन उच्य
ते। तस्य
हेतुमण्णा
वेव प्रवृत्तेः
फलाभा
वादिति भा
वः ५

त्रि ७

रामः
५२

42

42

दामिति। चुरादित्वापेक्षमित्यर्थः। जगारुरिति मंत्रत्वादाम्नेति तदाशयः। नित्यण्यंतत्वेपि णिलोपेनेष्टसिद्धेरयं
वृत्तिर्नसाधिका। गणेरनित्यण्यंतत्वे णेरणाविति सूत्रस्य भाष्यासंगतिश्च। तत्र हि गणपतिगणः स्वयमेवैसा
दौ णौ कर्म णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदाभावाय णेरणाविति सूत्रमित्याशंक्यैष्यत एवात्मनेपदं चुरादिण्यंता
नां नित्यण्यंततया केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावादणौकर्मणः संभवात्। अत्र सूत्रे हेतुमच्चोरेवग्रहणमित्य
हेतुमण्णौ णस्य कर्मत्वं हेतुमसौ कर्तृत्वमिति सूत्रविषयएवापमिति भाष्यकैयटयोरुक्तं। किंच ज्ञापक
स्य सामान्यापेक्षत्वे द्युत्स्विरविशब्देन इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः। तत्र हि विशब्देनार्थस्य चुरादित्वेनानि
त्यणिजंततयाभावादेविशब्देनएव प्रवृत्तेः सूत्रे विशब्देनमर्थताशंक्यैतदेवज्ञापयति। चुलेविशि
ब्देनविभाषाणिच्। तेन जुघुषुरिति सिद्धमित्युक्तं। अतएव चुरादावित्यमपि सार्थकमिति बोध्यं। वि
शेषेति। असंयोगोपधेकारांतरूपविशेषेत्यर्थः। तन्त्रिंत्समिति। नत्सायथासाभावेन नलोपासत्त्याज्ञा
पितेपित्वारितात्वाभावादितिभावः। परितेलादीति। आदिनाऽकारांतत्वप्रयुक्तकार्यविशेषरूपग्र
हणंफलमिति। एवंचयंत्रे तिरूपवारणाय दीर्घोच्चारणमितिभावः। वस्तुत इदमपि ज्ञापकंचिंत्य
मेव दीर्घपाठस्यसंदिग्धत्वादित्याहुः। षांतसामाके चित्वत्रवामसांत्वप्रयोग इतिपठंति। णि जंतात्त
ङिति। चित्रङःदावुक्तन्यायस्यफलमुक्तं तत्त्राच्छास्त्रवाधस्यान्यायत्वाच्च णिचोवैकल्पिकत्वंनोक्तं। ज्ञापने
चेति। चान्मारणादावपीत्यर्थः। वेषत्वमिति। ण्यायंतपरिवेषेत्यर्थ इतिभावः। नन्वण्यंततत्वे कृतिक
त्पुङ्तेनादमीयवस्तुनोभोजनार्थं भोजनपात्रे निक्षेपोप्युच्यते तत्राह। ननुभोजने उक्तरूपेत्यर्थः।

ल॰म॰ शे॰ उ॰ ४३ भावाभावेनपूर्वं हलादिःशेषेवशिष्टत्वात्ससेकारः। एकदेशविकृतन्यायेनचावशिष्टस्यसगणस्तपलेस्य
ष्टचेदंगुणेयङ्लुकोरित्यत्रभाष्ये। स्तनगदीङ्गंतात्‌ द्विवचनंप्रकरणात्त्वादेतत्वं ऊन। अस्मात्‌णौ
चङिनशब्दस्येष्टं द्वित्वं दुर्लभं। द्वित्वादंतरत्वादक्लोपात्‌ णिचोद्वित्वनिमित्तत्वाभावात्‌। द्विर्वचनेचीति
दुर्लभमतआह। ओः पुयण्‌ इति। अयंभावः। विभावयिषतीत्यादावंतरंगत्वादुद्भावावादेशोसन्नप्यतइत्से
वसिद्धं। पूङोपोतेअस्मपूङसनीवंतेति इटि द्विर्वचनेचीतिसूत्रप्रवृत्तौ भासेडकारस्यत्वेपितद
र्थं पपतोरित्येववाच्यं। नचपिपविषतेइत्यादौगुणध्रुवादेशयोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेना
वर्णपरयकारादिपरत्वाभावः। एतत्सूत्रारंभसामर्थ्येनैवतदभावात्‌। एवंवर्गादिग्रहणंअर्थंसत्‌
णिचोद्वित्वनिमित्तत्वाभावेपितन्निमित्तकाजादेशस्यद्वित्वेकर्त्तव्येनिषेधंज्ञापयतीति। णिचीति।
णिन्निमित्तकइत्यर्थः। णिचिपरतइत्यर्थेजुगुप्सारयिषतीत्यादौरेफेणव्यवधानान्नस्यात्‌ज्ञा
पनफलंतुतुत्ताव्यिषसीत्यत्रतु तवत्‌। ऊर्णुनावयिषति औणुनवत्पुस्फारयिषति। अपुस्फुरदिति।
नचाणिच्चीत्यस्यसूत्रेभावेनकथंतत्त्वाभइतिवाच्यं। यतोनानेनापूर्वो निषेधोज्ञाप्यते किं
तुद्विर्वचनेचीत्यस्यद्वित्वनिमित्तेजादौप्रत्ययेपरेजादेशोनेत्यर्थकस्यपेनानाव्यधानमिति
न्यायेनैकव्यवधानेतत्प्रवृत्तिरितित्वाभः। तेनादिदवतीपि वतीत्यादौ नातिप्रसंगः। एतन्मू
लकमेवाचइतिस्वरूपकथनं। [illegible] तेजादौप्रत्ययेणौ रामः ४३

रेतिक्यङ्गावाधाभावायविशब्दे थे साधुत्वायचेदमुक्तं।नान्येमितइति।नकम्पमीनिषेधस्तुचमिसाहचर्या
त्सूत्रे त्तरसाहचर्याच्च हेतुमतण्येवेतिभावः।तस्मा ण्ड इति।नकमीत्तिनिषेधात् वृद्धिर्भवत्येवेतिभावः।
हलन्तार्थं चेतितिषांतत्तज्जणेपाठसामर्थ्यात्णिज्वा।एवंकपेरपि।अतएवज्ञापकान्निवृत्तेणेरणादित्व
सार्वत्रिकं।यत्तालवांतस्यादिः।असिध्वदादिति।वोपदेशलक्षणे संजिसाहचर्येणान्यादेर्नि रनुबंध
कपरिभाषयास्यचग्रहादितिभावः॥ ॐ ॥इतिम्रास्वादीयाः॥ ॐ ॥अर्च पूजायामिति।अय
मनुदात्तेदितिशाकटायनः।ग्रास्वादौपाठोऽनार्षः।अनेनेवसिद्धेः।तस्मात्मनेपदितायाःशाक
टायनमतेमाधवेनोक्तेः।एवमन्येषामपिपरस्मैपदिनाम्वादिपाठोवोध्यः।लापयतीति।लीलोरितिन
धू ८ कृतुनलीसाहचर्याद्धेतुमत्ण्येवेतस्यप्रवृत्तेः।लेतेति।विभाषालीयतेरित्यात्वंतुन।लिनातिलीयते
र्यकानिर्देशइतिभाष्यात्।नुकमाहुरिति।शाक्लेसेति सूत्रेभाष्येसपाठात्तत्साहचर्याद्धेतुमत्ण्येवेवा
स्यप्रवृत्तिर्वायुविधू नयतीतिच हेतुमत्ण्यंतस्यैवरूपमितितुपरे।हरदत्तेति।अनेनभाष्यासंमतत्वंसू
चितं।स्थानिवत्वादिति।अचःपरस्मिन्नित्यनेनेतिभावः।गणसं।अथसंख्यानिमित्तज्ञानविशेषरूपपरिच्छे
देभागशोव्यवस्थापने चेतिणेरणविसत्राकरे।ईर्च्छगणः।णिर्चःप्रागवृत्तेर्नोनुकरणं।एतेनमितांणिज्वं
तत्वाज्ञणइत्यसंगतमित्यपास्तं।तेनस्वार्थेण्यंतान्ब्र्यपिप्रवृत्तिः।गणयतीति।ण्यंतानुकरणेतुण्यंतात्णौ
चङ्ग्येवस्यातणौचङ्युपधायाह्रस्वइत्यनुवृत्तेरितिवोध्यं।यद्वा इगणरूपाभ्यासात्परस्य णस्य दीर्घं इत्यर्थः हलादिः

शेषेण सन्निवृत्तावस्याभ्याभावकाशत्वेन दतद्वाधकं प्राप्नोतीति तथाप्यभ्यासविकारे वाध्यवाधक

कस्त्रेति उत्तरपत्तियर्थः जातीयकाइति ॥ अत्र पुपरए जकारैरेच स्तुल्यत्वासंभवात् पुयणित्यादेस्तत्र घटितधात्वचङ्
लर्थः । धात्ववयवत्वादिनासाम्यमत्रापीति पृच्छति । कथंजातीयकाइति । उत्तरयति ॥ अवर्णपराइति । एवंचाद्वित्वप्र
वृत्तिवेलायामवर्णपरत्वसंपादकादेशास्थानिनो च अदेशइत्यर्थः । तदेवस्थानिवत्वप्रवृत्त्या तात्कालि
कसाजात्य ग्रहस्यैवोचितत्वात् । एवंचावर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यते तिभावः । एतेनाद्यजवर्ण
कपरखंडकाइत्यर्थोस्येति परास्तं । तत्प्रवृत्तिवेलायांपरखंडाभावात् । आद्योजित्यादेः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च ।
एवंचयत्रद्विरुक्तोपरभागस्याद्योजवर्णस्तत्रायस्थानिवद्भावइति द्विर्वचनेचीत्यादौ भाष्यके यटपोऽस्थि
तामितिमाधवोक्तंचिंत्यं ॥ अत्रत्वभाष्यके यटाभ्यामतरम पदपातदर्थोक्तत्वात् । सर्वमौननदित्यादि चिंत्यमेव ।
द्वित्वप्रवृत्तिवेलायांस्थानिवद्भावात् पूर्वोत्तरखंडेकाराभावात् । नापिद्वित्वोत्तरसः द्वित्वेकर्तव्ये एवस्थानि
वद्भावेनतदुत्तरखंडे तदश्रवणात् । स्थानिवद्भावकृताकारश्रवणस्यतत्प्रवृत्तौ निमित्तत्वायोगाच्च ॥ अ
तएवणौस्थानिवदित्यस्यप्रथमो ॥ स्थितादंतोदाहरणं विहायोकारांतोदाहरणंदत्तंभाष्येइतिप्राहुः । णिजि
कल्पइति । सूत्रादौरदंतत्वमनेकाचत्वेनाबोपदेशत्वार्थ मितिनततोणिज्विकल्पइतिभावः । अतउदात्त
इति । तेनणवर्तीतिमध्योदात्तं । सूत्रमूत्रयोः पाठेफलंचिंत्यं । तत्करोत्यस्य सूत्रयतीतिभाष्येउदाहरण
द्वस्त्रेवेष्टयतीत्यर्थे वस्त्रंसूत्रयतीतिसिद्धयेघटः प्रसवतीत्यर्थे घटोमूत्रयतीत्यर्थं तयोः पाठइतिक
श्चित् । गणसूत्रमाह । प्रातिपदिकादि । यत्तु तत्प्रकृतिकसुवंतादित्यर्थः । तत्करोतीत्यस्यैतद्विवरणत्वा
त् । तर्हितदितिकर्म परं [illegible] सुबहस्याप्रकृतत्वात्सु रामः
४५

कुत्रस्यापातिरिक्ताव्यवहिते परे तदन्यतरनिमित्तकादेशो नेतिसूत्रार्थः। इतीति। इसन्त्रवर्गादिग्रहो
लिंगमिति पूर्वेणान्वयः। यत्रेति। यद्यप्याचिकीर्त्तिद्दिसत्रतइसवर्णे परत्वमास्तित्यापिनदोषः। चङ्सहि
तस्योत्तरखण्डत्वात्। ग्राह्योजितिसप्यार्थे। तत्रावर्णपरत्वाकं द्विवप्रवृत्तिवेलायामुतपरिनिष्ठितरूपोनाद्यः। चुद्रा
वयिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। नान्यः। ग्रौनन्नदित्याद्यसिद्धेरतःप्राह। प्रक्रियायामिति। नत्वमुकत्र वेद्यान्नहइते
भावः। नन्वेवंसतिहलिकल्पोरदंतत्वनिपातनंकृतायांच्वेष्टौटिलोपज्ञापकमितिभाष्यासंगतिः। तपंताभ्यामाभ्यां
चङियंयेष्टेनामधातुब्धित्वने नद्वितीयद्विर्वेहललदित्यादावभ्यासे ऽकारस्यश्रवणेनचारितार्थ्यादितिचेन्न। ए
तस्याप्रामाण्येनकुंडादेस्तृतीयस्येत्युत्तरं तत्पाठेनचत्रैकाचामेवतत्रभाष्येउदाहृतत्वेनच द्विवप्रवृत्ति
योग्यैकाच त्र्ययस्यत्वे धाने एवयचेष्टमित्यसप्रवृत्तेरदोषात्। तत्स्वनयन्नाह। ग्रौनन्नदिति। यत्वदंतत्व
सामर्थ्यात्। ग्रल्लोपविकल्पइति। तन्न। शास्त्रबाधस्यान्याय्यत्वान्ममतुनकस्यापिशास्त्रस्यबाधः। एतेनाणिज्वि
कल्पार्थंतदित्सपास्तं। किंचास्यादंतत्वमन्लोपित्वसंपादनेन :। ह्रस्वाभावार्थं तत्स्व
नयन्नाह। माभवानूनहिति। परेतु। भाष्ये ग्रोः पुयणजिष्वुवचनंज्ञापकं णौस्थानिवत्त्वस्य। पट्य्ये ऽज्ञाप्य
ते ऽचिकीर्तदित्सत्राविप्राप्नोति। तुल्यजातीयस्सज्ञापकंकथ्यतुल्यजातीयः यथाजातीयकाः पुयणजपराः
कथंजातीयकाश्चैते ऽवर्णपराइत्युक्तं। तत्रणविसर्णनिमित्तकोचश्चादेशइत्यर्थः। णोपरइत्यपेरेकेणव्य स२
वधानात्तु स्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिः। ज्ञापनफलंतु तावपिषयिषतीत्यादि तुल्यजातीयसेत्त्वस्याद्यादिघाटे
तथात्वचतत्वस्याचइत्यर्थः। अध्यंततयाचइत्यस्यवतद्विशेष्यत्वात्। ग्रचत्वेनतुल्यत्वंकर्तेरपीतिपृच्छति

ल०श०शे०
उ०
४५

क्वाविति। अत एवमुंडमिश्रेत्यत्र हलकलेतिहलिकल्योरदंतत्वानिपातनंभाष्योक्तंसार्थकम्। वच्छेः पूर्वं लोपेतुइकार
लोपेप्यऽहलोपित्वसत्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। लोपस्यशब्दांतरप्राप्त्यावच्छेः स्वतएवानित्यत्वेनोभयोरनित्ययोः
परत्वाद्धक्वावावादेशात्पूर्वं परत्वाच्चलोपइत्यनलोऽल्लोपित्वात्सन्वद्भावस्यैवेतिभावः। नचात्रपदांतवात्क्विअ
स्यादवीवर दित्यादौवच्छेर्द्विकृतायांतस्यापिटिलोपस्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वंनप्राप्नोतीतिवाच्यं। चङ्प
रनिर्ह्रासेतन्निषेधात्। इदंचमुंडमिश्रेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टं। वच्छेर्लोपइति। अतएवनाऽल्लोपिति
सूत्रेऽग्लोपीत्यत्राणितिप्रत्याहारग्रहणंचरितार्थं। इदुदुपधेभ्योणिजंतेभ्योपङ्लुकृत्तुनभाष्यप्रामाण्या
दितिभावः। सात्तृमिकमेवज्यायः। मुंडमिश्रेतिसूत्रस्थलेकदेशयुक्तिः। अवक लदित्यादौवच्छेरपिनि
त्यत्वमाशंक्यशब्दांतरप्राप्त्याअनित्यत्वप्रतिपादकस्यमुंडमिश्रेतिसूत्रस्थभाष्यस्यतत्वावद्योतकत्वात्लो
पस्थानिवद्भावेनतउपधायाइत्यस्याप्रप्राप्तेः। अचोञ्णितीत्यस्याःस्यास्थान्यभावेनाप्राप्तेश्च। अतउ
पधायाइत्यस्याभिन्नलदोणत्वाभिन्नस्थानिकत्वात्च। अतएवणौचङीतिसूत्रेवीवदित्यत्रणिलो इत्यण् ५
पेऽग्लोपित्वात्ह्रस्वप्रतिषेधःप्राप्नोति। नचपरत्वाद्द्विकृतायांलोपेलोपित्वाभावः। नाग्लोपीतिसू
त्रेप्रत्याहारग्रहणेनवच्छेर्लोपस्यबलवत्वज्ञापनात्। अथवाणपत्त्रोपा लितिपूर्वंविप्रतिषेधात्पूर्वं
णिलोपइत्याशंक्यणौ णिच्युपसंख्यानेनपरिहृतं। एतदेवाभिप्रेत्यसत्रमेकैयटआह। अनाप्रित्यसत्ता
पकंअत्वनिपातनमुक्तं। ज्ञापकाश्रयणंतुज्यायइति। किंचहलकलेति। अकारांतयोरेवसूत्रेग्र रामः
हणादचकालदित्या [illegible] निपातनं। नचतत्करोतीति ४५

पइसेवसिद्धेगणसूत्रस्य प्रातिपदिकपदासंगतेश्च । अत एव स्वार्थे परिपूर्णं पदमिति न्यायोत्र न । अत
एवाचारक्विप्प्रातिपदिकादेवइष्टमेवाभिप्रेत्यम् तेन तत्करोतीति सूत्रस्य प्रपंच इत्युक्तं । माधवस्वरसोप्येव
मेव । द्वितीयांतादितिहरदत्तस्य तदंतार्थकत्वादित्यर्थः । अत एवाश्वराजस्य टयतौ दो नकुलं पदत्वाभावात् ।
परंतु तत्करोतीति हेतुमतिश्चेति । सूत्रे वार्तिकात् टेरिति सूत्रेण णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति वार्तिकान्वेण
णस्सूत्राणि प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यत्रेष्ठवच्चेति चाप्राप्ताकानि तत्र सूत्रे कारादिभिः स्तुनामित्यादी नासूत्रा
वयवत्वेन पठितानामपि वार्तिके सुदर्शनेनाप्रामाणिकत्वकस्यनस्य सर्वसंमतत्वात् । वार्तिके करोतीति धा
त्वर्थे पलत्वाणइष्ठवत्त्वविधायके प्रातिपदिकस्य लुप्तत्या प्रातिपदिकादेव तदुत्पत्तिलाभादित्याहुः । तत्र वार्ति
केण विलुप्तमेयेसप्तमीदर्शनात्सप्तम्यंताद्वृत्तिरित्याह । इष्ठेयथेति । अत एव भावयतीत्यादौ विष्ठस्य पिटेति
पिंडागमोन । प्रस्थेत्यादि । आदिना सकलषाष्ठ आदेशा । पांचमिककन् च गृह्यते । अत एव भारद्वाजी
यैः णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव रभाव टिलोप यणादि पर प्रादि विन्मतोर्लुक् कन् विध्यर्थमिति पां
चमिकः कनं चोप्रात्तो न तु नआदि पदमुपात्तं । नापि प्रयप्रमोपस्थितश्च सोपादानभिनिकेचित् । मादवाद
यस्तु कन्ग्रहणमुपलक्षणमत्यासर्वे पांचमिकादेशान्मन्यते । यद्यपिभसंज्ञाभाष्येन दृश्यते । तथापि ।
उदाहरणमेतन्न परिगणितमिति भाष्यात्त सा अपि ग्रहणं तिनस्त्र जिविणमाचष्टे स्त्रजयतीत्यादौ नकुत्वं णेतावत्वं
पिस् गित्यादौ वहिर्भूतत्सुपनिमित्तवहिरंग पदत्वस्यांतरंगेण भत्वेन बाधायोगात् कुत्वं भवत्येव पुंवद्भावोदाहरण

मिद्युविडमाचष्टे एडविडयतीति । इष्ठनिदृष्ठस्यैवातिदेश इत्यादिवद्वेनीति देशइत्ति दिक् । परत्वाहु

णादिति। न ह्वं ह्वो व्याख्यानादित्याशयेनाह। कर्तृव्यापारार्थमिति। चित्र। चित्रात्क्यचा णिचो बाधामाशं
दितिभावः। अदन्तं त्विति। वदीत्यादिनिर्देशस्तु स्तेत्र इतिभावः। शाकटायन इति। अत्रेरुचिस्तु सत्राद्धेप
बाधेमानाभावइतिभावः। संग्रामेति। युद्धइत्यस्य णिजर्थत्वं तु न अवत्सैव लोकसुलभात्तद्बोधात्। अ
स्यगणसूत्रवादत्रविव [illegible] द्योतएवार्थः। मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इत्यादिवत्। अनुदात्तेदिति।
तत्त्वं चकेवलसंग्रामशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावेनाधातुत्वात्तत्राचरितार्थमिति एवं तेउपकरोतीति
46 बोध्यं। अकारप्रश्लेषादिति। अदन्तप्रकरणे तेनाऽल्लोपित्वादुपधाह्रस्वो नेतिभावः। अस्यानुदात्तेत्त्वे
केयटाद्युक्तेहेतुमाह न चिन्त्यं। भाष्यादिस्थे त्रभाष्येऽवग्रपसंग्रामयतः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या। असंग्रा
मयत शूर इत्यर्थेत न्नियमार्थं। अस्मादेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादित्येवोक्तं तस्यायं भा
वः। ग्रामशब्द एव युद्धार्थकः संशब्दस्तु तस्य तदर्थत्वद्योतकः प्रातिपदिकादिति णिच्येवं जयति त्विसा
दो द्यो तकस्य प्रादेरिवास्याप्यद्योतकस्यधातावृत्त्यभावो न स्यात्। एवं च समग्रामयत्त्वेव स्यादतो ग्रा
मयुद्धे इत्येतावतैव युद्धे वर्तमानात् ग्रामशब्दात् आदिस्थ्यर्थे न संग्रामेति विशिष्यात् णिच्सिद्धे।
संग्रामेतिपाठो नियमार्थ इति नियमाकारादि चाग्रे भाष्ये दर्शयिष्यते। एवं चास्यानुदात्तत्वमानं
च्छु २ चिन्त्यं। भाष्यप्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्षणार्थो पितु इयत्ताप्रतिपादनार्थ इतिकैयटेनो
क्तेनिनेदमनार्षमिति सूचितं। नवगणीसूत्रादि। हंसप्रयोगे स संगतेरिदं चिन्त्यं। चुरादिभ्य इति। एनः
इदमपि चिन्त्यं धातौ [illegible] गलोपः प्रसंगात्तेषः सिद्ध
शब्द इत्यर्थः॥ ॐ॥ इति चुरादयः॥ ॐ॥ ॥ ४६

णिच्। इकारांतयोरकारांतयोश्च पर्यायत्वेन हलकलग्रहणस्य नियमार्थत्वेन तयोर्णिजभावादिष्टसिद्धेः।
एवंच चङःपरनिर्ह्रासे स्थानिवत्भावनिषेधो न कार्यः। तत्साधुत्वस्यावीवददित्यादेर्णौ णिच्युपसंख्याने नासिद्धेः।
अन्येषां तु तत्साधुत्वा नामनभिधानमेवेति नाग्लोपीति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। धातुरूपं चेति गणसूत्रं। वार्त्तिकमिति
हेतुमति चेति सूत्रे इति शेषः। अत्राख्यानं सर्वं न प्रसिद्धं कं सर्वधात्वर्थवृत्तिन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयती
त्येव। आख्यानवाचककृदंतात्तदाचष्ट इत्यर्थे णिच्। णिच्श्च कृतस्यावयवकृतो छकृत्तस्यैव कृतो या प्रकृतिर्हि
न इत्यादिः तस्या विकारपरित्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्यर्थः। प्रकृतिवच्चेति। कात् प्रकृतिप्रकृतिव
णिजंतवदित्यर्थस्तदाह। हेतुमत्याणिच्च इत्यादिना। अत एव पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्यादौ
तृतीयासिद्धिः। राजानमागमयतीत्यादौ द्वितीया च। द्वितीयांतमित्युपलक्षणं। आख्यानात्तदाचष्टे चोपलक्ष
णं। द्वितीयांतमिति। अन्यस्य प्रत्ययलक्षणेन कृदंत तया कस्यकस्यचित्कर्मत्वेन षष्ठी स्यादिति भावः। प
रे तु प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यत्रापि प्रकृतिपदेन प्रत्यासत्त्या कृत्स्य कृति प्रकृतिक हेतुमण्णत प्रकृतिस्तस्याः प्र
त्यापत्तिः प्रत्यभिज्ञाविषयापत्तिः। साच प्रत्ययकृतत्वलेन त्यक्तकार्यत्वे च भवतीत्यनेन वकारकवहिर्भावो
वध्याद्यादेशानिवृत्तिः। कुलत्वादिकं योजयतीत्यादौ कुत्वादिनिवृत्त्या सिद्धा।। अत एव रात्रिविवासमाचष्टे वा
रात्रिं विवासयतीत्युदाहरणं विषये वचने प्रकृतिप्रत्या पत्तिरित्युक्तिर्भाष्ये चरितार्था। अन्यथा तत्र
कृत्स्व कृते टि कारा भावेन तदुक्तेर्वैयर्थ्यमेव स्यात्। ममतुकारकवहिर्भावयतदुक्तिः सार्थिका एवं म
पिकसादेः षष्ठीप्राप्नोतीत्यत तव च्वेति यद्विमत्यते तत्त्वकारकताद्दृशमत्रापीत्यर्थः। एवं च प्र
कृतिपदयोरेका र्थताभावति चकारस्य लकं भिन्नवाक्यं च न कल्पं भवतीत्याहुः। कर्त्तृकर

ल०शा०शे० उ० ४७ सनुरोधेन। परे तु णौ कृतिनिर्देशोऽयुक्तः जातेः पौर्वापर्याभावेन ह्रस्वसन्वद्भावविधायके चङ्परे
णाविति विशेषणासंगतिः। यत्किंचित्कार्यं पौर्वापर्यमिति हलं तान्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तं। द्वितीयोऽध्यायस्ये पसार्
आर्द्धधातुके इति सूत्रे जातिनिर्देशाज्जातापौर्वापर्यासंभवेन विषयसप्तमीति भाष्यासंगतेस्तद्वारक
पौर्वापर्यमित्यस्यासंगतत्वात्। किंच णौ वित्यस्य ण्लोपविशेषणत्वेन णित्वजातिनिमित्तकाण्लोपे सत्येव न
एकणिनिमित्तकापरणिलोपस्यापि णित्वजातिनिमित्तकत्वेनाण्लोपित्वं दुर्वारं णित्वजात्यानेकनिमित्तके
वद्ध सत्येव चंकस्यादित्यादौ दोषः। एकणिजंते तावन्मात्रनिमित्तकस्यैवाण्लोपस्य ग्रहणमनेकत्वे तु अनेकनिमित्त
पान ७ कस्यैव तस्य ग्रहणमित्यर्थस्य शब्दमर्यादयालाभः। अनेकणिनिमित्तकाण्लोपस्याप्रसिद्धत्वाच्च। अतएव
सन्वत्सूत्रे णौ चङ्युपधाया इत्यत्र च णौ णिच्युपसंख्यानमित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः। णौ च सं। अत्र णौ च संश्चङोरिति वि
षयसप्तमी। एवं च तयोर्विवक्षितयोरंतरंगत्वाद् ह्वः ध्मादेः पूर्वं संप्रसारणं। अन्यथा तरंग ह्व ध्मायोः क
47 तयोः पश्चात्संप्रसारणेऽभ्यासे शवादिसाध्यासिद्धिस्तदाह। संप्रसारणं तदाश्रयं चेति। नात्रेयं परिभाषेति
भ्रमितव्यं। सुवासि। उपसर्गेति। उपसर्गादिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकात्। तत्फलमुदाहरति। न्यषीषददिति।
अत्राभ्यासनिमित्तं षत्वं भवत्येवेति भावः। अडादिकरणादिति। अन्यथानित्यत्वात् द्वित्वे उपधालाभावास्या
प्तभावे किं तेन। माभवानिति। अत्र यद्वक्तव्यं तदेधतील तत्रोक्तं। औ दिदादिति। चङ्परे णौ य ऋ गुत्तरा
भ्यासाभावान्न दीर्घः। अजादेरित्येवेति। अजादेरिति च कर्मधारयासंभवाश् आदिभूतादचः परस्यर्थः। राम: ४७

तत्प्रयोजको हेतुश्च । तच्छब्देन स्वतंत्रः कर्त्तेति त्रोपस्थितः कर्त्ता गृह्यते तेनैव । हेतुमति च । हेतुश
ब्देनोक्तः कर्त्रिभए व । अन्यथा विकित्यनुकूलव्यापारादीनामपि हेतुमत्वेनातिप्रसंगात् । हेतुमांश्च प्रेर
णादिरेव । हेतुः कर्त्तरि त्येतिव्याख्यानात् तदाह । प्रयोजकव्यापार इति । सच वाच्य एव । द्योत्यत्वे तु तस्य वि
शेषणतापत्तौ अगमिश्यामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्राधान्येन गम्यत्वात् कर्त्तरि क्तस्यापत्तेरिति
भाष्ये स्पष्टं । विशेष्यत्वे तु पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्य
यदंगं तस्य स्य कर्तृत्वानापत्तिरित्याशयेनाह । वाच्ये इति । ओः पुयण् । अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिर्न तु पंचम्येति पुप
योभ्यासङ्ग णादीनामकारावयवकत्वाभावात् णौ कृतादेशस्यास्यानिवत्वज्ञापनान्नेदं भूः इति द्विलेसन्निभावेनेत्वे
ति व्याख्या दीर्घो लघोरिति दीर्घस्तदाह । अवीभवदिति । अपर इति वर्त्तते । तच्च बहुव्रीहिरन्यपदार्थेश्च प्रत्यासत्त्या हि ७
त्वे णम धात्ववयवमेव तदाह । अवर्णपर इत्यादि । एकहलव्यवधाने तु सामर्थ्यात् प्रवृत्तिः । ओः पुयण्जि लस्य तु न व्य
र्णाचामत वधाने प्रवृत्तिर्मानाभावात् । अत एव पुस्फारयिषतीत्यादि सिद्धिः । अवर्णपर इति किं । पुप्लूषति । अवीवका
एतत् । म सदिति । चङ्परे णौ यत्कार्यं विहितं भाष्यसम्मते पदे इत्यर्थः । इत्योरपीति । अवीवददित्यादौ सन्वत्त्वस्याप्युपलक्ष
तान्तर इति णमिदं । णौ निमित्तकणिलोपस्य स्थानिवत्वेन चङ्परणिपरो यथा यत्तत्परो लघोरभावात् चततोरस्तु
चङ्परे वइलपि वोध्यं । णपकृत्यणीति । ते प्राणिसादोगयाकंति निर्देशवदिति भावः । एतेन वर्णग्रहणे एव जाति
णौ ४ ग्रहणं नान्यत्रेत्यपास्तं । एवं चङ्परा णिस्तु जातो श्रयकानेकमिति परे इत्यर्थ इति बोध्यं । इदं च व्

ल०श०शे० उ० ४८ रण्यो निलिमित्येव पठितं॥ यापि तदात्मनेपदविषयोपलक्षणं। तेन तेनफू जायामपीति कैयटः। द्वयोरेवे
सपि मतांतरं तेनैवोक्तं। इदमेव भाष्यसंमतं। विशिष्य द्वयोरेवोपादानात्। अशितीति तु प्रकरणाल्लब्धं।
अशिच्यात्मणिरेव। क्रीङ्जीनामित्यत्र पाठात् भाष्येण विलुक्तेऽस्य। लिपःस्मं। इहापि द्वयोर्ग्रहणं व्याख्याना
त्। तदाह। लिङ्लिपोरिति। शालिनीकरणमभिभवः। प्रयोजकात् भयं चेदिति। हेतुसंबंधिभयस्याभाव
तर्कितात्संबध्यते न समासः आश्रीयत इति भावः। हेतुभय इत्युक्ते भयस्य मयावि त्वनुपपन्नमत आह।
स्त्रे इति। भीई इति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। निलं स्म। हेतुभय इति वर्त्तते। भय इति। धात्वर्थो
एषंतादेवे पलक्षणं तदाह। हेतोः स्मय इति। भाययतीति। द्वितीयोपि तालव्यां तस्याः। कथं तर्हि विस्मापयन्तीति।
तिन ७ आत्मनेपदं चेनेत्यत्र यीजाभाव इति कण्ठः। उभौ तालव्यपकार वेवेतिन दोष इत्युत्तरं। पद्वेति।
आत्मनेपदं भीस्मीप्रकृतिकेण्यन्तात्प्रणग्विति भावः। णौ चसं। अत्राधिकृतमार्द्धधातुक इति णाविति च विष
48 यसप्तमीति स्पष्टमाकरे। तत्रादेशस्य णिबुद्धिनिमित्तकत्वे पिगाद्यो द्वित्वे कार्ये णावच्चादेशो नेति न प्रवर्त्त
ते सति हि तस्मिन्नजादेर्द्वितीयस्येति णिच्वरणवद्द्वित्वे उत्तरखंडे वर्णपरत्वाभावात् अस्यावर्णादेशत्वाभावा
त्वं। प्रजानेवीयते। नायं दूपन्। आदादिकत्वात्। यकानिर्देशस्तु स्पष्टार्थः। श्वेणोर्ग्रहणार्थं तुन। तस्स
प्रजने वृत्तौ मानाभावात्। तस्य ग्राह्यासे निपुणपवादयुक्तो विधानेन रूपे विशेषाभावाच्च। वच्चिस्व
पील्यादिसंप्रसारणयोऽपग्रहणं तेभ्यः काम्यचश्च त्रस्स प्रोः संप्रसारणविधायके विहितविशेषणपद्दा
तदितर पद्दयोः फलैक्याप [illegible] ाश्च। स्तोभप्रतारकोप्यात्मनेपदाभावः यो इत्यादिरूपाणि रामः ४८

तेनेदं दिद्रीयिषतीत्यादौ दस्य न द्वित्वनिषेधः। स च चेदं संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये। तत्र हि नन्द्राइत्यत्राजादे
रितिवर्त्तत इत्युक्तं। अदिद्रिपदिति। ननु लावस्थायामङिति पदे आदेरचः परत्वमस्त्येव। किंच च ङि इति
द्वित्वस्य रत्वाह पित्रथममट्यन्याप्यइतिचेन्न। नन्द्राइत्यस्याधिकारसूत्रत्वेन तत्तत्सूत्रेउपस्थितौ त
त्रधातोरितिसत्वेन प्रत्यासत्त्याख्यानेन च धातुसंज्ञाकालिकादेरचः परा नन्द्राइत्यर्थान्नदोषइत्या दाध
हुः। ई दृशानामभिधाने दृढं मानं चिंत्यमिति कश्चित्। हापिवाणि द्वितीयः पवर्गादिः लोटिलोचय इति।
आद्युष्ठवर्णप्रथमोपधः। चोपधे त्सः। वाणिलोटीति। आद्योदंसोप्सादिः। द्वितीयश्चुद्वितीयोपधः। अ
त्रछले बट भाष्ये इत्युक्त्यपायामासादिमतस्याप्रामाणिकत्वसूचितं। स्वापेश्चाङि। चङीति विषयसप्तमी।
तेन पूर्वं संप्रसारणे द्वित्वं। शाद्धासा। अत्र पाशब्देनालुग्विकरणत्वादत्ताद्वाणिकत्वाच्च पिवतेर्ग्रहणमि
ति कैयटः। हूः संप्रसारणं च संश्रुङोरिति अनुवर्त्तते। सा च विषयसप्तमी। लोपः पि। अभ्यासे कारस्य नियो
गशिष्टत्वात् द्वित्वे कृते उपधालोपः। अपीपतीति। ऋद्धिं वाधित्वा नित्यत्वात् सुकि गुणः। यलोपइति। लो
पो व्योरित्यनेन। पातेर्णौ पुक्इति। अर्त्तिह्रीत्यस्य सर्पः। अत्र लुगागम एव पालरक्षण इत्यनेन रूपसि
द्धेपि आगमान्तरनिवृत्तये वचनं। वोविधूनने। अत्र वाते र्ग्रहणं न वेञो पि। वेञ इत्यस्य लाक्षणिकत्वा
त्सानुबंधकत्वाच्च। केशान्वाययतीति। सुखं धीकरोतीत्यर्थः। लीयत्ते इति। लीलीङोरित्यस्यार्थः। लातेश्चेति।
आदादिकस्य कृता लली य ते श्रेसर्पः। आख्यानादितिवोधं। विपातनं द्रवीकरणं। ननु क्रैतात्वस्या विस्था
निवत्वेन लीलानुकूस्यादित्याह लीङ्गीति अत्र तेवमाभिश्चोतादि य इप्पि भाष्ये प्रलंभनशालिनीक

कार्ययोः। अत एवैकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये। ङमौ ग्रहणसामर्थ्यात् ह्रावादेशौ भवत इति कैयटः। असा
म सत्यानितर भौ णकारौ भवत इत्याह। एवमेव युक्तं। नत्तु भौ नकाराविति न इत्यस्य षष्ठ्यंतस्यैवाधिका
रे णोभयोरप्यतः। अस्तूवं स्यांतिवत्। ङमौ ग्रहणत्वादेशश्च पार्थं। अन्यथा अरेत्याद्युठ वत्सकेऽप्रवृत्ते
र्वा भयोर्निवृत्तौ स्थान्यभावादेव पुनरप्रवृत्तावादेशद्वयलाभो नस्यादित्याहुः। पूर्वे त्रासिद्धीयमिद्दु
तेः पूर्वं णत्वे द्वित्वे न सिद्ध्यत्यपि क्वाचित् तदप्रवृत्तिज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यं। निमित्ते सतीति। तच्चोपस
रेफः। रोगामि। णत्वेति विषयसप्तमी। अत्र बोधनशब्दजशानं नान्यदि तीकृधातोर्माधव। ईर्ष्यतेरिति। ईर्ष्य
तिप्रकृतिकप्रत्यय पात धातोरित्यर्थः। सच यणंतः सन्नंतश्चाविनिगमना विरहात्। ईर्ष्यतेरामः सत्वे न लिटो
भावात्। अन्यत्र द्वित्वाभावाच्चेति दिक्। इत्यर्थ इति। नन्द्राः इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। यकारस्येति। रेफस्य
तु नन्द्रा इत्यनेन वारितमिति भावः। यस्यैवेति। अजादेर्द्वितीयस्येति सनेनरेफस्य तन्द्रा इति निषेध इति
भावः। इहोपन्यासस्त्वाद्यमाख्याने उपयोगादिति बोध्यं॥ ॐ ॥ इति णत्वप्रक्रिया ॥ ॐ ॥
इषि धातोः केइषि कर्मणइति। कर्मादिकं चात्र द्वारकं धातोर्विशेषणं। एवं चेषिकर्मवाचकादित्यर्थः। न
नु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्समानकर्तृकादि सुत्या क्रियावाचकाद्धातोरेव भविष्यति किं धातुग्र
हणेनेत्यत आह। धातोरिति। अत एव कोजलेति किंत्वं सार्थकं। कर्मणः किमिति। प्रत्ययवाच्येच्छायानियतं क
र्मीकांक्षतया तदाकांक्षायां प्रत्यासत्तिमाश्रित्य प्रश्नः। प्रागवदेवोत्तरं। रुदविद। तद्रूपानुरोधायानियतं कर्मीकां क्ष
तया ... स्यग्रहणमिद्धु ... मनिग्रह ... नवा रुधादिभ्य ... अर्थः। अत्र प्रयोग्युत्सर्गवती स्यादो किंत्वास्यरसा

तदभावपक्षे दोषे यम्या विसादिरूपाणीति विशेषइत्यपास्तं । विचोसावत्रिकलाञ्च । अतएव भाष्ये विभा
षाली यते रित्सत्रेवात्रसामान्यग्रहणार्थत्वं नो क्तइत्यलं । वाच्चिह्न । एणावितिवर्त्तते प्राप्त विभाषेयं । तेने
ह न चितस्य दोषः । ज एणातेलिवति तस्य षित्वभावेन मित्वाभावादिति भावः । आखेटइति । अनेनप
दारवेटपरिरज यति पद्धिणइत्येवे तिसूचयति । अत्येतु रजयां चकार दिरजाः सम्पगानित्यादि प्रयोगा
न्मृगरमणं य पाप्नुतमेव । अत एव भाष्ये मृगरमण इति किमर्थं रजयति वस्त्राणि इति प्रत्युदाहृतमि
त्याहुः । त्रपादिरिति । तेन मित्वाद्ध्रस्वः । चिनोते स्तु चिस्फुरो रसात्वे युकि तस्यामित्वात् नह्रस्वः । पदो
तालव्यौ द्वौ पकारौ । इदन्चु रादित्वि खित परेतु मत्ते बोध्यं । अप्रुस्फार दिति । आत्वस्याणौ कृतत्वेन
स्थानिवत्त्वे नस्फुरित्यस्य द्वित्वमिति भावः साभ्यासस्येत्यनिते विशेषणं व्याख्यानात् । तदाह । साभ्यास
स्यानितेरिति । अनेनोत्तरखंड एवतत्कार्य्यमुक्तमिति सूचयति । एतेन प्राधान्यान्नेकार विशेषणं त्वभ्या
ससहितनस्येत्यर्थे रमागमेन रोधपोरिवाभ्यास निवृत्तावुभयोग्रहणान्नस्ये वस्थानेण द्यपोप्राप्न
णीतीतिस्यादित्यपास्तं । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्येडुक्तं साभ्यासस्य द्वयोरिष्यमिति । अनितेरित्वनेन
तुन सिद्धिः । अभ्यासस्थानर्थकत्वादुत्तरखंडस्य व्यवहितत्वात् । अतएवेदसूत्रमभ्यासेने तित्र
भ्यासस्येतिवानोक्तं किंतुसाभ्यासस्येत्येवमुक्तमिति तदाशयः । परेतुसाभ्यासा नितिसंबंधिनका
रयोरुभोणकारावितिव्याख्यानतिरस्कृता । नचाभ्यासस्यानितेरित्यनेन न सिद्धिः तस्यानुर्थक्यात् । अनितेरव
यवस्य तत्संबंधः अवयवस्य चेदशेषे युक्तदनुवादकानर्थक्यं तदभावे तु विधायकमेवेदं अभ्ये ण

५॰ ॐ प्रतिषेधवार्त्तिकी दीर्घग्रहणं तदा मंतस्येति वक्तव्यं ॥ अत्र लो । अत्र सनिमीमेत्यादि सूत्रचतुष्टये लोपोऽभ्यासे स्य इति
तिष्ठते इत्यर्थस्तदाह । सनीमीत्यादि । यद्यपि सनिमीमेत्यादि विहिते कार्ये कृते सति योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः । अत्रालो
त्यस्येति नोपतिष्ठते । नान र्थक इति निषेधात् । लोपस्याविकारत्वादनभ्यासविकार इत्यस्याप्रवृत्तिः । यद्वा
सनिमीमेत्याद्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्रग्रहणं दत्राभ्यासत्वेनयो निर्ज्ञातस्तस्य लोप इत्यर्थो न तदनुपस्थि तिः । इत्यतो
ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति च त्वे कृते त्सुप्रा ब्दस्य द्वित्वं भ्रस्जो रिट् रमागमयोर्वि कल्पात्त्वला रिक्तपाणि ऽदो
ष्यति । अञ्जेरिति दीर्घे कृते इति भावः । पिपक्षिषतीति । द्विर्वचने ची ति पुश ब्दस्य द्वित्वे प्रा: पुयणित्येत्वं । ऊ
ते ७ र्णोरिड्भावे ऊर्णोतेरिति दीर्घः । इट्पदे विभाषो वर्णो रितिवा ङित्वं । चौरादिकश्चेति । हस्वविशिष्टयोरुभयोरपि ला
क्षणिकत्वादिति भावः । किलाल्लगुण इति । णिच इति शेषः । णिलोपेन गुणस्य बाधः इत्यपि बोध्यं । आशंकायामिति ।
आशंकाविषयायार्थ प्रतिपादको धातोः स्वार्थे सन्निर्त्यर्थः । श्वामुमूर्षतीति । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । आशं
काच प्रयोक्तृगता । सनिमीमा । सः सील तः सी त्यनुवर्त्तते मी शब्दे न कृत दीर्घ मीनातिमिनोत्योर्ग्रहणं का ख्याना
तु शक ग्रहणे न च द्वयोर्ग्रहणं । द्वयोरपि सानुबंधकत्वात् । मुचोऽक । किलाजुणप्राप्तौ वचनं । इट् सनि वा सा निग्र
हत्यस्यापवादः । प्रकृतिप्रत्यापत्ती ति । पुष्य योगं जानाति पुष्यो णयोजय तीत्येतस्याथके पुष्ययोगे ज्ञीतिवच
नेभाष्यकृतकृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिज्ञापिका । तत्राहि चजोरिति घ्यिति परतः कुत्वं । अन्यथा कहुकि निमि
त्ता पापरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्त्या सदि यन्य विस्तरः । वस्तुतस्तत्परिभाषा भावबोध्यते ।
पुस्फारयिषतीति म व ध्यनादे [illegible] ककार इष तेन धातुरणार्थः । अन्यथा प्यायेवेति
नियमः स्यात् तथा च तुष्या वेति नस्यात्सानुबंधकत्वात्तिकिं सुबूष इह । उपसर्गादिति । स्तौतिण्योरिति

दिङेवस्यात् किलाभावेनस्पुकः किती लस्याप्रवृत्तेः एकाजित्सैवजिजागरिषतिनन्परत्वेनषत्वकत्वयोः कृ
तयोर्भषभावोनस्यादतआह। षत्वस्येति॥ किरश्च। सनिग्रहेति एकाच्चइतिच निषेधेप्राप्ते वचनं। जिजागरिषतीति।
इट्सन्निवेत्येतमपवादत्वादयं बाधते। अत्रेट्इति। इदंकृत्तोस्यवंभाष्येतुनदृश्यते। हलंताच्च। हलेतिलुप्तपंच
म्यंतं। अंतशब्दःसमीपवाची इकइत्यनुवृत्तं षष्ठ्याविपरिणम्यतेतदाह। इकसमीपादिति। पिपठिषते इति। सति
किलेपठेःसंप्रसारणंस्यादितिभावः। जातिपरमिति। हल्त्वजात्याक्रांतैकानेकव्यक्तिपरमित्यर्थः। सामीप्यमव
वहितंनएवेतिभावः। अञ्जन। क्त्वोरितिसूत्रभाष्येतु लइत्यनुवृत्तेरुक्तत्वादाह। ञत्वादौसनीति। जिगमिषती
ति। गमेरिङीतीट्। तत्रहिसर्वे पिगमिर्ज्ञेयस्तव्याख्यानादितिभावः। रलोनत्वोलतःसङितिवर्त्तते। तच्चत्वा
संवद्धमपीहानुवर्त्तमानंसनोपिविशेषणंव्याख्यानात्। नोनोपधेत्स्तवेतिवर्त्तते। नेतिनिवृत्तं। सनिप्राप्त
भावेननिषेधस्यवक्तुमशक्यत्वात्। तदाह॥ सिटोवेति। सामान्यापेक्षेति। णौचङीतिसूत्रभाष्येपदयमोणिम्बदे
तंकरोतितज्ज्ञापयतिद्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वंबलीयइति। उक्तत्वेनसामान्यापेक्षज्ञापकत्वमस्यचिंत्यं। अत्र
हलादेरितिलुप्तषष्ठीत्वस्यादौकित्वाभावाय। किंचएषिविषतीसत्रनित्वात्द्विर्वे ग्भाससनेरर्थक्यादितो
नापत्तौरूपासिद्धिः तस्माच्छास्त्रांतरप्राप्ताद्दित्वस्याप्यनित्यत्वात्द्वयोरनित्ययोःपरत्वादिट्त्वाच्चइति।
ततोपिपूर्वपरत्वाज्जुगणेनेष्टसिद्धेरितिदिक्। सनीवंत। अत्रसन्धातुस्तनादिर्भ्वादिस्थविनिगमनाविर
हात्। आपज्ञ। सं निमीमेत्यतोच इतिसंनीतिचसःसीत्यतःसीतिवानुवर्त्तते। आवादिभिरच्चोविशेष
णात्। अनंत्येसावकाशमीत्वपूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपबाध्यतेइति वांतस्यएच्चइत्वं। यादृपूर्वेवि

नाप

त०शा०श्रो० स्व१
उ० तःशब्दतश्च संरूपत्वाभावान्नदोषइतिमतुप्सूत्रेऽआकरेस्पष्टं।तत्रहिमत्वर्थीवान्मतुवादेः प्रतिषेधोवक्तव्यः।
५९ मंचापिवुवतासमानवृत्तौसरूपइतिच वक्तव्यमित्युक्तंसन्निलयं सारूप्यमेव विशेषणसामर्थ्यात्॥ ॥
इति सन्नन्तप्रक्रिया॥ ॥ अशार्थःकात्स्न्यं।तस्मिन्द्योत्यइति।वाच्यत्वेतुसन्नन्ते छाया
तु ५ इवतस्यविशेष्यत्वंस्यादितिभावः।पुनरित्यादिधातोःक्रियासमभिहारतद्द्योतकं।बोभूयत इति क्रियास
मभिहारेद्वेइतिद्वित्वंन।क्रियासमभिहारेलोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्येद्वेइतिक्रियासमभिहारेलो
डितिसूत्रेभाष्येपाठेनतस्यलोड्विषयत्वात्।किंचयङःक्रियासमभिहारातिरिक्तार्थाभावेनयङैवद्यो
तनसंभवान्नतत्।लोटस्तुसमुच्चयेपिविधानाद्दस्तिद्योतनेद्वित्वापेक्षा।अशाय्येयङितततःपौनःपु
न्यविवक्षायांतुभवस्यैवनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं।पापच्यते।अशं क्रियांसंपादयन्पुनःपुनःपचतीत
र्थात्।पौनःपुन्येयङितुन।नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वंक्रियासमभिहारेद्वेवाच्येइत्यनेनपौनःपुन्येपि
लोडंतद्वित्वविधानेनपौनःपुन्यस्यकेनचित्द्योतनेसौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्।अन्यथाभ्यशार्थ्य
इत्यववदितिनिरूपितंद्वित्वप्रक्रियायामितिदिक्।क्रियासमभिहारेधातोरेवव्युत्पत्तिसंभवात्पञ्च
तिधातोःकिमिति।यङ्इतीति।अनभिधानादितिभावः।पङ्क्तिर्धौधातोःकर्मण्इत्यतोवसनुवर्तते
तेनधातुसंबंधेपञ्चे यङोभावे।भवन्तुनीहिलुनीहीत्येवायंलुनातीत्यादौलोटःसिद्धिरितिभाव्ये
स्पष्टं।सूचिसूत्रि।सूत्रेएकाजहल्लादिग्रहणप्रसारणानकृतमिदं।सूत्रेस्यैकदेशोनुवादः।
अशुशोभतेरोचतेसादावतिमाधेस्वाद्यादौवस्वार्थेऽस्तत्सिध्यासात्।यथासिद्धतत्सूत्रेमासेतुतत्वानु रामः
पसंख्यानकर्तव्यंस्यादितिस्पष्टंभाष्ये।पयान्यासेविजणोतेनवक्तव्यःनुवान्दावेनसिद्धेरिति ५९
रपाउ

नियमेन मध्येऽपवादन्याय बलाद्देशप्रसक्तयोरिति बलमेव बाध्यत इति भावः। सोऽभ्युष्यतेः स्तनिसोऽभ्युपिवते इ
त्यादौ न षत्वं। प्रत्यास साभ्य नियोऽभ्यासस्तस्मा द्यौ श्रा त्तिस्तस्मा एव नियमेन व्याकृतेः। अपनुयङ्नि मित्तो
भ्यासः। भृतीयियतीति। अत्राभ्यासांतस्याङ्गनगमीति न दीर्घः। सि बेचेत्सत्र पदा द्विवारणाये को चोद्य इति
स्तत्रभाष्योक्त रीत्या द्वित्वनिष्पस्योत्तरभाणस्य प्रत्याधिकारस्थ लाभावेनाप्रसक्तयाऽभ्यासात समुदाय
स्यांगत्वाभावात्। अतिया त्तिरूपसत्वं तस्यैवेद्वत्वं भासिसन्यत इत्यसह्यंगावयवाभ्यासस्यात इत्यानिपरत
इत्येवार्थ इत्यलं। धातूपसर्गे कादेशानिष्पन्ने णनिमित्तमबाधस्वडे षत्वं न त्वभ्यासे णिनिमित्तं द्विःप्रयो
भा०७ गत्वादभ्यासवर्णपरत्वं। द्वितीयस्य तु न वर्णपरत्वं। प्रोक्ष्यिकादिति। सन्निधायके भाष्ये इदं। शेषाधिका
रभवप्रत्ययांतान्ज दधिकारभवः सरूपोन। शालीय इति। शालायां भव इत्यर्थः। वाक्यमेवैतवकारे णकृत्रव
बावर्त्स तत्तदाह। नालिति। अणस्तु भवत्येवेति भावः। अणंतादिति। भवाद्यर्थाणंतादित्यर्थः। अत्र साक्षव्यप
देशत एव तेनजातार्थच्छांताद्द्वार्थे पि च्छोनेत्याहुः। सर्वंचेदं वक्तो। नन्वशालाशालीययोः पठति पिपाठ
वस्योश्चैककालिको पस्थित्यभावात्कथं तत्तत्प्रत्ययांतेभ्यस्तत्प्रत्यय प्राप्तिरिति निबंधो वर्ष इति वाच्यं। ता४
नित्यशाब्दपद्दो धातुत्वेन प्रातिपदिकत्वेन च सर्वानुवादेन विधिसंभवात्। अत एव त्वप्रत्ययां त्वप्रत्ययसि
द्धिः सत्यभिधाने। तथात्वाथो सिद्ध सर्वकशाब्दाद्दर्थो तरे पुनरका चूसत्यभिधाने इष्यत एव। अन्यथा
त्वन भिधानान्न सरूपः। सनेति। सारूप्यंघा द्वतो र्थतो वा तेन समानार्थो विरूपः सरूपश्च न भिन्ना
र्थः समानाकारो नेत्यर्थः। तं दीमती मत्र षष्ठी स्वरूपार्था न्यत्तरथनैः सप्तमी च स्यंतरार्थ प्रत्ययेर्थे।

पांचारितार्थं चात एवाटेइ तेश्रुग सर्पिकाक्रियासमभिहारे यङ् उदाहृतो भाष्ये ऽनेकाजहलादिग्रहणं
चग्रलास्व्यातं ङसरस्य । परं मा न्द सामर्थ्यादभ्यासस्येत्यनुवर्तमानं पंचम्यां विपरिणमत इत्तदाह । अभ्यसा
रस्येति । अतद तित परत्वं स्पष्टार्थं । अस्येत्युक्तो लाघवाभावात् । ओः यङि गिर् ते रेवात्र ग्रहणं मारव्यानात् ।
संचौक्रियत इति । नन्वसम कृत इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वनिमित्तं यङः पूर्वमंतरंगत्वात्सुटि ततो यङि द्वित्वा
त्वरीङ् प्राप्त द्वित्वाद्युङि चेति गुणः स्यादिति वाच्यं । सुट्कात्पूर्व इति सूत्रभाष्ये ध्वनिते न गुणनिषेधेन संक्रियत
इति वद दोषात् । तत्र हि भाष्ये सर्वतोऽतरंगं तवकः सुड् इत्युक्तं कैयटेन च वृद्ध्र्छ गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं । यत्र
चेतनादिशेषे निरूपितं । शपा निर्देशफलमाह । कौतीत्यादि । आदेरेवात्रे कुङो ग्रहणमिति भावः । नीग्वंचु । कस्य धा
तुर्भ्वादिरेवालुग्विकरणत्वादिति के चित् । अ कित इत्युक्तेरिति । नन्वजंताभ्यासदीर्घ इत्यस्य कुगुगादौ कृते
अंतत्वाभावान्नीकि विशेषाभावात् किरीग्विधाने नैव सिद्धे रविधानसामर्थ्याद्देवत दंतभावे सिद्धेः किम
कित इत्यनेनेति चेन्न । अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयज्ञापनार्थत्वात् । तेन चुत्वतः प्रति द्वित्वांत स १०
रंगत्वात्कुचिछ्यासत इत्यादाविभ्यासह्रस्वत्वसिद्धिः । नचैवमप्यवादत्वान्नीगादिभिर्दीर्घबाधेप्यर्थमे
वतादितिवाच्यं । अभ्यासविकारे बाधकानबाधंत इति अर्थस्यापि ज्ञापनात् । तेषां सति संभवे युगपदेव प्र
वृत्तिः यौगपद्यासंभवे क्रमेणैव । तत्रान्यत्र बाधकाप्रवृत्त सुत्रे बाध्यप्रवृत्त्यसंभावः प्रकृते तु तस्मिन्कृते विप्रा स १३
प्तियौगपद्योऽसंभवत्येव । यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्यसंभवस्तत्र यौगपत्ता । तत्र पूर्वं बाध्यस्य प्रवृत्ति र
नेतरं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति । अत एव मीमांसते ऽचीकरद् इत्यादावित्वे कृते दीर्घः । अनुस्वार इति । तस्य पदा
धा १ तवत्वात्पदांतपरसवर्णः । धून् धात्विति । अत्र यङ्गीतादिवर्यसप्तमीति पूर्वं ध्वीभावेपि प्य इतिवदद्रि राम: ५२

ओं२

चोक्तं तत्रं । अकितोभ्यासस्येति । अकित इति बहुव्रीहिः किं तु हिताभ्यासस्येत्यर्थः । अनंतरस्येति न्यायेनैतस्य करण
स्य किद्युतानामेव व्यावृत्तिरिति चाभ्युयते इत्यादावंतरंगत्वात्तु किदीर्घो भवत्येदे ... तिमाधवादयाः ।
भाष्योदाहरणादिति ... एतेन यङो ह्रि ... तं प्रतिकार्यित्वेन दीर्घनिमित्तत्वायोग इत्यपास्तं । अ
नेन भाष्योदाहरणेनयं ... प्रातकार्यित्वं तं प्रतिनिमित्तत्वाभावस्यैव न हि कार्यइत्यनेन वोधनादिति भावः ।
नित्यग्रहणं वाक्यनिवृत्तये विग्रहणं यङं तं प्रति ग्राह्यविशेषावासप्रसंयान्नित्यग्रहणानर्थक्यमिति भाष्यात् ।
तस्मात्कौटिल्यपदान्वयप्रवधारणार्थं तदित्याह । कौटिल्य एवेति । इदं च वृत्यनुरोधेन धातोरेकाच इति
सूत्रभाष्यं तु तत्र यो विग्रहेण विशेषासप्रत्या नित्यग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे च नैते भ्यो यङं भा
वितं अच्छिन विशेषास्वप्रत्ययादित्यनुकृष्यते । विग्रहेण कुटिलं गच्छतीत्यमेन चंक्रम्यत इत्यर्थो नित्यग्र
हणमाद्येनर्थकं । कुटिलं पंथानं गच्छतीत्येवं स्वप्रत्यात् क्रियासमभिहारे चेत्येतत्सुषसदेत्येतद्द्वियं
तद्विषयत्वे वभाष्येउदाहरणात् । तस्माद्रुलपेभ्यः क्रियासमभिहारे यङं भवत्येव । अ तो पि वद्रूपमाणं य
त्यादिमः योग इह पेनित्यग्रहणभावेन योगयोरित्यस्यैवमेवमारब्धो चित्ताव कारस्वारस्यान्व । यत्र तत्र
तंतत्र तत्स्वत्वारवानेउत्तरत्रासंवंधस्यसिद्धत्वाच्च । भादणहंपामेवेति । इदमपि वृत्तिरित्येव । यत्तु गत्यर्था
द्भ्यः कौटिल्याभावगर्हयो विधीयमानविहिते न यङा क्रियासमभिहारार्थे यङं स्त्वक्रौ डित्यन्यायेनवा
धस्ताभ्यां चातदर्थस्य वाधइति । तन्न । तस्यन्यायस्य विधेयाविषयत्वादचरितार्थं विषयत्वाच्च । अ
त क्रियासमभिहारादेर्यङ द्योत्यतया तदर्थो तोरित्यर्थेना विधेयत्वं । क्रियासमभिहाराविवक्षा

ल०शा०शे०
उ०
५३

थाभावेपीति तिङ्कैङ्इति निपातनेनात्रैवात्मनेपदं यङ्लुगंतेनान्यत्रेति नियमान्न दोषः। त्तिजेनिपातनार्थ
स्येदं रूपं तस्य नित्यसन्नंतत्वेन ततो यङ्भावात्। तस्मादर्पयतिरच्छते रनुदात्तेत्सु पठितस्यत्वादेरिदं रूपं।
अर्पयतेरप्यनुदात्तेत्सु पाठेनानुदात्तत्वमस्त्येव। अनुबंधकरणसामर्थ्यात्तु नंतादात्मनेपदमिति
गुप्तिजादिसूत्रस्थभाष्यस्यद्रामादिरूपार्थं विशेषेप्यनुबंधकरणसामर्थ्यादित्यर्थः। केषुचिद्धातुप्र
र्थसहितो धातुपाठः पाणिनीय इति भाष्यसंमतमिति निरूपितं। अर्पयतिरच्छते श्चुरादित्वमेवेतिमतं
लघुक्तेमेतद्भाष्यविरोधात्। एवं चानुदात्तत्वादात्मनेपदे सिद्धे तदुक्तनियमार्थं। अत एवानुदा
त्तङित इत्यात्मनेपदसिद्धमित्युक्तं। अन्यथा ङित इत्यात्मनेपदसिद्धमित्येव वदेत्। उक्तरीत्या ङित्व
प्रयुक्तस्य तत्राप्राप्तेश्च। एतन्मूलक एवादादौ चर्करीतं चेत्यस्य परस्मैपदिषु पाठः। इपनादयोपि न।
चर्करीतं चेत्यस्य विशिष्यादादौ पाठेन तत्र गणांतरप्रयुक्तस्याप्राप्तेरित्याहुः। यङंतादिति। लुक्यपिप्र
सपलक्ष्म एनयङः सरलं। छंदसि निपातनादिति संक्रो चेमानाभावे यङ्लुगंतस्य धातोश्छंदसि
वतत्रापि लोन्येव गुणाभाव इति नियम इति भावः। तत्र सूत्रे एकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकारंभेय
ङ्लुकि भाष्यायासेव ऋगुण एव लभ्यत इति तदेकफलत्वाय तत्प्रत्याख्यानप्रकारेपि द्विविध
नियमस्यैवोचितं। अत एव वार्त्तिकारंभे भू दित्यासिद्धिवद्भाष्यापत्तेः यङ्लुकि गुणापत्तिदोषं वदे
न भाष्येनोद्भावितेतिदिक्। परेतु लोन्येवेति नियमः बोभू त्वित्यस्य छांदसेषु पाठस्तु यङ् लुक राम:
श्छांदसत्वादेव। भाष्ये [illegible] यङ्लुगंतस्य [illegible] अत एव भाष्ये बोभूत्विति ५३

लं। यङ्ध्येवोपसंख्यानात् यङ्लुकि न। रीगन्तत्वात् इति। एवं च रीगृदुपधस्येत्यत्र ऋदुपधग्रहणं नका
र्यं। रुग्रिकौ चेत्यत्र ऋत्वतः इत्यस्यैवानुवृत्तेः। ऋतश्चेत्यपि न कार्यमिति केचित्। तन्न। ऋदुपधग्रहण
प्रत्याख्याने मानाभावात्। अत एव तन्न कर्त्तव्यमिति भाष्ये नोक्तं। रुग्रिकौ चेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृ
त्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। एवं च ऋतश्चेत्यस्यावश्यकमेव। अत एव त्वकम्न्दो दोयङ्लुकि न रुगा
दि किंतु अनेन वार्त्तिकेन भवत्येवेति परे। इष्टा। दी घोच्चारणमसच्चाविलुत्तरार्थं। आशाप्यं
त इति। चिक्रीर्त्यस्य विषयसप्तमीत्वादंतरंगत्वेनायङिङित्वं। अन्यथा दिग्पदिशेनेव ङिति। अ
यङ्गोपिङित्वबाधः स्यादिति बोध्यं॥ ॐ ॥ इति यङंतप्रक्रिया॥ ॐ ॥ यङोचिच्च
च्चलय एव व्याख्यानात्। चेन बहुलमित्यनुकृष्यते। अत एव यो बूयो रोरूपइत्यादौ न। फलांतरम
प्याह। चकारात्तद्विनापीति। बहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन तदर्थसिद्धिः स च छंदस्येव प्रयोग
दर्शनात् तद्विषय एव बाहुलकात्। देवद्धचिन्ता केपि। वेभिदीति चेच्छिदीतीति। एतत्प्रयोगद्वयम्भे
बलोकेइतिहस्तुवोरितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। अंतरंगत्वादिति। लुक्त्वाच्चेति बोध्यं। धातुत्वादिति।
चर्करीतमित्यस्यादौ पाठात् भ्वादित्वेन भूवादिसूत्रेणेति भावः। ङित्वस्येति। न चायमनुबंधनिर्दे
श इति भ्रमितव्यं। यदीयानुबंधनिर्देशस्तत्प्रकृतिक यङः लुगंतेतस्याप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव श्तिपः
निर्देशादिसाहचर्येणांगीकारात् श्तिपानुबंधेनेति निर्बंधस्य भाष्येऽदर्शनाच्चेति भावः। प
न्नहीति। तस्य सूत्रस्यानियमार्थत्वमेव सिद्धांत इति भावः। अनुबंधनिर्देशादिति। परे तु तन्निर्बं

त॰शा॰श्री॰
उ॰ उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वे यो धूर्व इत्यत्राभ्यासगुणो विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये दृश्यते। नभवंतीति। एतन्माधवानुसा
५४ रेण। न विद्यते किर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। आश्रयणाज्जाहेः सादावकित इति दीर्घनिषेधो न तत्सामर्थ्या
दभ्यपदेशिवद्भावोपि न उत्वे। ते संप्रसारणं नेत्यर्थः। इयेनेति। एतदपि माधवानुरोधेन। चाद्रीग
नुवर्तत इत्याह। रीगिति। अववृत्। इदं माधवानुरोधेन। वस्तुतोस्यानभिधानमाश्रयेत्। अत्र तकार श्र
वणे तल्लोपस्याभ्यासकार्ये मते आपत्ती फलभेदापत्तेः। चार्कर्तीति। यङ्निमित्तीकसंतरंगमपि इ
तीत्वं न। यङो लुका लुप्तत्वात्। उदरत्वं भवत्येवेति निरूपितं न लुमतेति सूत्रे। न चार्कर्तीत्यत्राभ्यासह
स्वत्वे ऋत्वत उपारीत्यागत्वत इति रीगुत्वरिति वाच्यं। अभ्यास ऋकारमादाय ऋत्वतोग्रहणा कृत्वे
तइति तपरत्वं वैयर्थ्ये न त ग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नित्यत्वे नीरदित्यस्य प्रवृत्तौ तदभावाच्च। स्थानि
वत्त्वं तु ना पूर्व विधित्वात्। चार्कर्ति चाकर्त्ति इत्युपक्रम्य किरति चर्करीतांतं पचतीत्यत्र यो नयेत्। प्रा
प्तिजं तमहं सन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रह इति भाष्योक्तेः। पचतीति लटः संज्ञा। तेनान्यत्राभ्यास प्रयोगः सूचि
तः। आरतीति। हलोप इति दीर्घः। न च दीर्घे यणः स्थानित्वं। अभ्यासकार्ये तदनवयवधालवय
वादेशस्य स्वतित्वं धकस्यानित्वं नेत्यर्थ स्याभ्यास वर्णे इत्यसवर्णे ग्रहणेन ज्ञापिततयाऽद्दतेः।
दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च। अरिभ्रतीति। यणादेशस्य स्थानिवत्वोपरत्वासरत्वादिनाततः पूर्वमेव त॰२
वेयङ्। एकाच इत्यनुवृत्तेरिति। इदं हरदत्तानुरोधेनावस्तुतोस्माद्यङ्लुकस्त्वेपि दीर्घस्य प्रा रामः
प्तिरेव नास्ति। भाष्यकृता हि ते अभ्यासविकारेषु बाध्यकत्वेन ग्रहणं यस्मादिति ५४

नियमार्थं। अत्रैव यङ्लुगंतस्य गुणाभावो नान्यत्रेवोभवतीति लेटि उदाहृतमित्याहुः। नन्वेति। त
स्याभ्यस्ताभावादितिभावः। ग्रहणादिति। परे तु उत्तरखंडस्याभ्यस्तादिना भूसुवोरित्यस्य तदंतांगस्ये
लघ्वी आप्तस्य निषेधस्य नियमः। द्विःप्रयोगत्वे पि विशिष्टानुपूर्वीभेदात्सकृति ग्रहणेन तद्ग्रहणो
पपादनासंभवात्। अतएव दयतेरिति सूत्रे भाष्यं। अस्तेर्भू। आदेशो यदि स्थाने द्विर्वचनं कृते
द्वित्वे सर्वादेशो भूभावः प्राप्नोति। अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं तदा परस्य भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रा
प्नोत्याहुः। निसलाद्बुगिति। जुसि चेति गुणे पेक्षायेलथः। अपासाइति। न च दीचे सिपि धातोरिति रु
त्वमसिद्धं। ढ्रलोप सूत्रे ढ्रग्रहणेन लएसूत्रे जघी इति भाष्योदाहरणेन च पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे
र्ध्वग्रहणे नैतत्सूत्राग्रहणबोधनात्। वनीवंचीति। न च नीग्वं च्चिलनुबंधनिर्देशे न यङ्लु
किनीकृदुर्लभ इति वाच्यम्। यङ्लुकोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येनादोषात्। अतएव सनीस्रंसो दनीध्वंस
इति यङो चिचेत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं। नलोपस्तु न यङो लुका लोपात् श्तिपाशपेत्यस्यासत्वाच्च। वनीव
त्ता इति। तसोङित्वात् न लोपः। इकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीगादेर्न गुणः। सामान्यापेक्षेति। अन्यथैका
चनिर्वधनस्यैवानित्यत्वं स्यादिति भावः। आशिषि तु वध्यादिति। इदं दयतेरिति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम
पि माधवानुरोधेनोक्तं। निरूपितं चैतत्तनादिष्वाबोधातो विशेषणमिति। एतदपि शास्त्रीयस्याप्य
तिदिष्टइतिमते। एतेन साभासत्वस्याप्यशास्त्रीयत्वेन तासौ नित्या निट्त्व वदतिदेशालभ्यत्वमित्सप्रा
प्तं। अप्रसिद्धत्वेनेति। त्रिपादीस्थत्वेनेतिभावः। बहिरंगत्वेन युक्तोपासिद्ध इति चेत्स॥

ल०श०शे०
उ०
५५ सुपत्र्प्रामानः किं। राज्ञः पुत्रमि च्छति पदविधित्वेन सामर्थ्यपरिभाषाप्रवृत्तयेसुपइति। महांतपुत्रमिच्छ
तीत्यादेर्वाक्यान्माभूदितिचकाम्यचिपूर्वस्यपदलोपचतत्। अस्यइदिति। अवर्णांतस्यांगस्येत्यर्थः।
नाव्यतीति। गोसमानाद्दानोतादिति लेकदेशिमतंनसिद्धांतः। अतएववक्येइतिस्त्रेवाच्यतीतिभा
ष्ये [illegible] प्रयुक्तं। नः क्येकुकारोच्चारणंसामसुसाधुः सामान्यइत्येतद्याकृताये अन्यथातत्रैवविध्य
र्थंस्यात्। यस्यहलइतिनोपमाघ्रांक्याह। सन्निपातेति। राजीयतीति। नलोपःसुपस्वरेतिनियमादी
त्वेनलोपोनासिद्धः। चिंत्यमिति। पुत्रशब्दमिच्छतीत्यर्थे पिप्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन धातुत्वमस्त्येवेति
भावः। प्रामादिकमिति। हलिचेत्यत्रधातोरित्यनुवृत्तेरितिभावः। क्यचच्चोश्चेति। आपत्ययलोपोनेनक्रियते।
55 वाच्यतीति। अत्रसंप्रसारणंन। धातोःकार्यमुच्यमानमितिपरिभाषणात्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यइति। वार्त्तिकेसदध्य
त्यतिमध्वस्यतिदधिस्यतिमधुस्यतीत्येवमर्थमितिशेषात्। इदंदधिमधुशब्दविषयमेतिमाधवः। काम्यत्व
धातुस्वरेणसिद्धे वि [illegible] लं चिंत्यप्रयोजनं। कसेसंज्ञातुनाफलाभावात्। कर्तुःक्यङ्। धातोःकर्मणइत्यतो
वेतिवर्तते कर्तुरितिक्यङ् विधौपंचम्यंतमपिसलोपविधौयोग्यतयाषष्ठ्यंतेनतदंतविधिरितिवोध्यं।
तेनहंसायतेइत्यादौसलोपोन। सन्नियोगशिष्टइति। सांतस्यवंधिक्यङेत्यर्थः। तेनक्यङितदभावोनेति
भावस्तदाह। सत्वव्यवस्थितइति। इतरेषामिति। भाष्येनानामतप्रदर्शनेनविकल्पेनात्ययोरितिभावः।
सपत्नीवेति। एततलभस्याढेइत्यत्रनिरूपितं। युवायतइतिवयोवाचिनांजातिकार्यं वैकल्पिक [illegible] रामः
[illegible] मितिजा [illegible] स्त्रीतिस्वमाषेस्वं [illegible] एतजातेश्रुतिनिवेधादिदरूपंदुर्लभमितिपरास्तम्। ५५

न्यायेन विशिष्टस्यैव यङः तत्त्वाद्धातुत्वांगीकारो न तु तस्य ग्रहितमिति इड्योग्यप्रत्ययस्य ग्रहे वि । हित
त्वाभावात्तदनुवृत्तिर्निष्फलैवेति तनादिप्रोषे त्र्यादिशेषे च निरूपितं । एवं माधवस्य भाष्यविरुद्ध
त्वमपि चिंत्यमिति दिक् । ज्वरत्वर । अत्रोपधायाश्चेति चकारेण वाक्यभेदादेशभेदेनोढद्वयं तयो
असवर्णे दीर्घे जूरित्यादिसिद्धिः । जुठेक एवरमागमन्यायेन तत्तुभयो निवृत्तिरित्यन्ये । एतद्द्वयम
पि एकः पूर्वे त्यत्र भाष्ये स्पष्टं । रालोपः । वलि लोपेन सिद्धे वलो प विधानं दोवाधनार्थं । नधा
तुलोपाधातुलोप इति वहुव्रीहिस्तदाह । धात्वंशलोपे त्यादि । सर्वधातुलोपस्याभावादिति भावः । स्पष्टं चेदं
भाष्ये । गुणवृद्धी नेति सं निहिते कृपरिभाषा निषेधे तु दीधीवेवीटामित्यसंवद्धस्यादिति व्याख्यानात्
गुणवृद्ध्योरिति निषेध इति भावः । नन्वेवं हलादिः शेषस्यांगाधिकारस्थत्वेनाभाङ्क्षित प्रत्ययनिमित्तत्वा
द्विभक्तेदेत्यादावनेनानिषेधापत्तिरिति चेन्न । अभ्यासस्य धात्वनवयवत्वात् इदं च तनादिशेषे निरूपि
तं । किं च युवोरनाकावित्यादिसूत्रे भाष्योक्तरीत्या त्यजवद्भावस्यैवास्याप्यनैमित्तिकत्वात् । निरूपितं चैतन्न्वलु
मतेति सूत्रे । सूत्रोदाहरणं लोलुकयो पुव इत्यादि । धात्विति किं लूञ् लवित्ता पूञ् पवित्ता । तदभावे हि व
हुव्रीह्यलाभे न लोपनिमित्त इत्यस्यार्थालाभात् । आर्द्धधातुक इति किं । तौ तो त्तैः । क्विति चेति सूत्रस्य भाष्या
त्वे धायङ्लुगंतानामप्रभाव एवेति लभ्यते तदार्द्धधातुकग्रहणं स्पष्टतया वहुव्रीहिलभ्यार्थं । विषया
संभवेनेति । भावि पि ज्ञानस्यैव शब्दीयविषयपदार्थत्वादित्याहुः । प्रत्यय लक्षणं तु न नलुमतेति
निषेधात् ॥ ॐ ॥ इति यङ्लुगंतप्रक्रिया ॥ ॐ ॥

ल०श०शे०
उ०
५६

नचात्रतथा। तथा सत्यनेकाजग्रहणंचुलुंपाद्यर्थमिति वदेकाजव्याकत्यर्थमत्यपिवदेत्। किंचैवंसति
नष्टाद्देरित्यादौ अनर्थकःप्रतिषेधानिष्ठायामनिटःकुत्ववचनादिति चञ्चत्ययादिसनर्थकं अनेका
चश्चाम्विधानादितिवदेदितिदिक्। तत्रहरदत्तोक्तमतमंगीकृत्यमाधवेनोक्तं प्रक्रियांत्रममाह। अतो
गुणेऽतस्मादेरित्यादि। अतोलोपमतः आदेरित्ति दीर्घंचबाधित्वातरंगत्वात्पूर्वरूपंवाणंदांगमिति
तुनानित्यत्वादितिमाधवाभिप्रायः। दीर्घइति। परत्वादतोलोपंबाधित्पूर्वंतत्वेनाभ्यासत्वादेत्यभि
प्रायः। मात्यातीति। आतोनापः। आतोरित्तिन्पासयोःफलैक्यायावंतेभ्यः क्विवेवनेत्यपरोजीसाहच
र्यादिति ईकाररूपछ्यताप्तिस्पोरसंभवइतिभावः। कैयटादयइतिइदंचणोशब्दादाचारक्विपिश्च
गवीदितिश्यपक्रम्पेकोगुणवृद्धीइतिसूत्रेकैयटेनोक्तं। अत्रारुचिर्वीजंतुनवैसंध्यक्षरंमत्यमस्ती
तिइकोगुणेतिवदवृजेतिसूत्रभाष्यप्रामाण्यादीतःश्यपनिअदिचइत्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादे
जंतेभ्यः आचारक्विपोभावइति। सुग्सुण्विधायकवार्त्तिकोक्तमाधवरीत्यास्यापिवार्त्तिकस्याम्वत्तिग
ल्वा४ दभतीत्येवमर्थमितिवाक्यशेषात्तन्मात्रविषत्वैवास्येतिकश्चित्। इदामतीति। हलंतेभ्यः आचारक्वि
न्नास्तीतिहस्वनद्याप इतिसूत्रेस्पष्टमित्यपरे। मर्पीनतीति। इदंमाधवानुसारेण क्विवंर्णीकारे
पिपय्पेनतीतितुयुक्तं इन्हइत्तिनियमेनदीर्घप्राप्तेः। नचनियमस्यसजातीयापेक्षत्वात्सुवानं
तयोरेवनियमफलनिषेधप्रवृत्तिरितिवाच्यं। वृत्रघ्नःस्त्रीवृत्रघ्नीत्याद्यसिध्यापत्तेरित्यपरे। रामः

हरदत्तइत्यत्रास्वरसस्सूचयति माधवइति अमाकारमेवाति। अत्रयदुक्तंवत्तदुक्तं। भ्यशादिभ्यो। ५६

वाग्रहणादिति। अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यजो बाधः स्यादिति भावः। एतेन नानुक्रमः सर्वप्रातिपदिके
भ्य इत्से क इति भाष्योक्तेस्त्यापि प्रातिपदिकादेवोत्पत्तिः। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्पक्यङ् अविधानेन वचनसाम
र्थ्येन क्यपर्यायस्यैवानुवादको वाशब्द इति माधवः। भूतपूर्वं दधीति। अत एव धातुभिरेव रूपसिद्धि
माशंक्यावगल्भाञ्चक्रे इत्यादौ कास्त्वत्यापादितत्वात्तथा स्यादिति क्विप् एव कर्त्त इति भाष्ये उक्ते। न चावगल्
भिषते इत्यादावाचारक्विबन्तात्सन्नित्यपेक्ष नामधातुषु इत्यस्य प्रसक्त्यर्थमिदं वार्त्तिकमावश्यकमिति
वाच्यं। नामशब्दस्य सुबन्तपरतया तस्य कृतिक एवास्य प्रवृत्तेः। आचारक्विबन्ते भ्यः सन एवानुत्पत्तेश्च।
अकारस्यानुबन्धत्वेन साम्प्रतिकानेकाच्त्वस्यात्राभावात्। वृत्तिसंभवादिति। न चाचारापेक्षे सर्वे सिद्धेना
जन्तात्क्विपि अवगल्भतीत्यादिधारणायानुबन्धासंजनार्थं वचनमावश्यकमिति वाच्यं। सर्वप्रातिपदि
केभ्य इत्यनेन क्विपि तथाप्रयोगइष्टापत्तिरित्यभिमानः। वस्तुत इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेन ध्वन
पन्नाह। पूर्ववार्त्तिके त्वनुबन्धासंगार्थमिति। आचारेऽजन्तात् क्विपि अवगल्भतीति प्रयोगवारण
यसर्वे स्पतत्क्विबनुवादेनानुदात्तासंगरमा बोध्यत इत्यर्थः। अत्र चातिरिक्तौकारः पररूपेण प्र रू०
श्लिष्टोऽनुनासिकश्चासज्यत इत्यनेकाच्त्वप्रयुक्तस्याम्सिद्धिरिति भावः। हरदत्तानुसारेणाहात्र
त्ययग्रहणमपनीयेति। वस्तुतस्तदयेनमानमिति निवेदितं प्राक्। एवं च प्रत्ययात्तत्वादेवात्राम्सिद्धि
र्बोध्या। किं च तदपनवादिना एकोक्त्योऽनभिधानात् क्विबनुसत्तिरेव वाच्या। अन्यथा रूत
वार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेः। अत्र भिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य प्रवृत्तित्त्वफलभेदेपि प्रत्याख्यानमस्तु।

ल॰श॰शे॰
उ॰
५ ७

विषयतालाभेपीतिभावः।असंभवादिति।अनुकरणात्तङा जङ्विधानेनानुकरणस्यभंगापत्त्या तत्रतदसं
भवइतिभावः।तस्य।आदिशब्दस्य।भ्वादिष्विति।नित्यमात्मनेपदस्यैवतेभ्यइष्टेरितिभावः।तस्यापीति।कका
रस्यापीत्यर्थः।योगं विनापीतिदर्पस्तत्तामात्रेणेत्यर्थः।एवंचतदर्थे विवक्षायांजा विकृतेततस्तदर्थेविप
जितिभावः।तस्मादाह्वति।उक्तंभाष्येत्यर्थः।कष्टायक्रमणमुत्साहः कष्टायक्रमतइत्युत्पाद्यमनाः घ्रप्रतीता
वपिकष्टविषयकोत्साहप्रतीतेस्तदाह।उत्साहेर्थइति।पापंकर्तुमिति।अंतरंगत्वात्कर्तुमित्यस्यैवांतभावः।
विग्रहेकर्तुमित्यस्याध्याहारेणक्रियापापो पपदस्येतिचतुर्थीव्यत्तिसर्गेतितङ्।व्यत्तिविषयइति।नचतत्रै
वकष्टायक्रमतविग्रहोनुचितोस्वपदविग्रहस्यौचित्यादितिवाच्यम्।अस्यसेत्राद्यभिप्रायेणप्रवृत्तेः।अतए
वभाष्येकष्टायक्रम तिइतिपरस्मैपदंप्रयुक्तं क्रमणगमनमेव।पापोद्देश्यकेनाहितेनतद्विषयकोत्सा
होगम्यतेइतिकर्मरुत्साहोत्तार्थभावः।कार्वचिकीर्षायामित्यस्यहित्तसांगम्यमनाया मित्यर्थइतितदा
शयः।कर्मणइतिषष्ठीप्रतिपादकत्वंषष्ठ्यार्थः कर्मप्रतिपादकरोमंथतयोभ्यामितिवाच्योर्थः फलितमाह।
कर्मभ्यामिति।एतेनताच्छील्येर्थनिर्देशइत्यकु।कैयटइति।उक्तंचभाष्ये।उज्जीणस्तिर्गोलस्ववामंथोरोमंथः।
उज्जीर्णउदराद्दुपर्यीकृष्टंअश्वगीर्णमपानान्निर्गतं।मंथश्चर्वणमितितत्तदर्थः।शब्दवैरकर्मणइति
वर्ततेकरणमत्रक्रियाख्यानात।इतिन्यासइति।भाष्यानारूढत्वमत्रारुचिः।सुखादिभ्यः।वेदना
कर्तृसंबंधिसुखादिप्रतिपादकेभ्यःसुखादिभ्यइतिवाच्योर्थः।फलितमाह।वेदनेत्यादि।पूजायामि
त्यादिनमश्वादिभिः कर्मणन्वेतिचित्रङोदिःलमवयवेऽचारताप्रमिति।कर्जंतातङानो।सुखादि
ति।अत्रउच्छादयःस्वकर्मकोदसनक्रियादालादाशकोःततःसाधे।णिङ्णविष्टवदित्तितिटिलो

राम
५८

भृशादिराकृतिगणः। सुमनसादयो बहुव्रीहयः। अभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं तदर्थं। भृशादीति।
भृशालोकादिलर्थः। कैयटे तथा पाठात्। प्रातिपदिकमिति। ननु धातुत्वं तथा स तिभाष्योक्तं वद्रूपमाणज्ञाप
कानुपपत्तिरिति भावः। उपसर्गसमानाकारमिति। अन्यथात्रत्यसमञ्शब्दस्य क्रियायोगाभावेनानुप
सर्गत्वात्। ज्ञापकानुपपत्तिरिति भावः। उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेनोपसर्गसमानाकारत्वं बोध्यं। चिकी
र्षित इति। क्यप्करणे न समासाभावकल्पनेपि तद्विषये क्यप्   उणादिप्रत्ययविधायके लक्षणे सुवन्तादि
त्यशेषस्मा   द्विहित इत्यनेनाधिक्यव्यावृत्तिरेव न तु न्यूनव्यावृत्तिरिति तत्र क्यप् क्रियत इति। तेन जात
समासाभावकल्पने अत एव सुमनायते इत्यादौ पुनः क्यान्ते समासे ल्यप्प्रसिद्धिः। तदुक्तं भृशादिष्विति सू
त्रे भाष्ये। संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति। क्रूयत इति। उत्तरपदार्थकेनेति शे
षः। आदेशेनेति। एकादेशरूपेणेत्यर्थः। अत एव स्वाशब्दवत्स्वस्य चिच्चदिति माधवोदाहृतं संगच्छ
ते। अवर्णत्वेति। स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतैकदेशधातुना समर्थमवादिकं
तद्द्वारा तद्घटितविशिष्टार्थे नापि तत्त्वात्तेन सह समर्थतया कुगतीति सूत्रेण समासे क्वोत्यवा
देशः। प्रकृत्येकदेशाहारकमेव कस्तु सर्वत्र सामर्थ्यमिति दिक्। चशब्देनेति। एवं च विनिगमना
विरहेण बाध्यसामान्यचिन्तया सर्व बाधकत्वात्तस्येति भावः। अन्यथा पुरस्तादपवादन्यायेनो
माङोरित्यस्यैव बाधः स्यान्न तु सीत्यस्येति बोध्यं। अत्राच्वेरिति। अत एव भाष्ये लोहितभिन्नानां
लोहितादिगणे पठ्यमानानां भृशादिपाठे। नित्यमात्मनेपदमेव प्रयोजनमुक्तं न त्वभूततद्भाव

द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यस्य तरेकत्वेप्यसिद्धत्वनिषेधान्नाभ्यासे चुत्वादिति भावः। शार्ङ्गरवीति सूत्रे
कैयटेनौजिढदिति प्रयोगो दृश्यते इत्यनित्यत्वमन्यविषयेपीति। अत्रारुचिः सप्रयोगो पिचिवे इत्यन्ये। ऊ
नयतावुक्तमिति। तच्चासंगतमिति तत्रैवोक्तं। कैयटे भ्यासे कारपाठो लेखकप्रमादात्। एवं चासिद्धमि
ति। सूत्रस्थवृत्तिग्रंथोपि चिंत्य एव। तत्र हि उरमारभ्यात् औजढदित्युक्त्वा औजिढदिति तु ऊढिश
ब्दस्येत्युक्तं। प्रकृतैकाजिति। तेनातिदिधटिलोपो न। यस्येति लोपस्त्वन। इष्ठनितस्यादृष्टत्वेन तदन
निर्देशात्। नैकाजिति सिद्धे प्रकृतेत्युक्त्या तस्यापि बाधान्न। वध्विपुकाविति। प्रापयतीति भाष्यप्रयोगा
द्वेर्ज्ञापि तीति सूत्रस्थ न ग्लास्नातङ्पधायाइत्येवोच्येत किमर्थो योगविभागः सत्यर्थं इति भा
ष्येतु प्रयोजनोपलक्षणमिति भावः। अंतरंगत्वादिति। वार्णपरिभाषायामनित्यत्वादप्रवृत्तेरिति
भावः। अनित्यत्वाश्रयणे दृष्टतरमानाभावात्। आश्रयेपि यये सादौ तस्य वृत्तेश्चाद्यमेवन्याय्य
मिति परे। अन्यथासिद्धीति। एवं हि तत्र भाष्यं। इष्ठमेयुः सुप्रकृतिभावे किमुदाहरणं। प्रेष्ठ इति। प्रा
दीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति। इदं तर्हि श्रेष्ठ अप्रकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। विन्मतोर्लु
गर्थं तर्हि स्रग्वितमः। स्रजिष्ठ इति नाप्राप्ते टिलोपे लुक् आरंभेन लुका टिलोपबाधात्। न हि पदे
तदभावादिति। असिद्धत्वप्रत्याख्यानेतु परत्वात् आदिषु टिलोपं बाधित्वा कृते प्रसक्तजित्यन्याये
न टिलोपप्राप्तिर्वाच्या। अतएव श्रेष्ठ इत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति नोक्तं। किंच विन्मतोर्लुगिवप्राद रामः
यश्च नाप्ते टिलोपे आर [illegible] तमेव सर्वसाधारण ५८

पः। वस्त्रादित्वादिह हलादिभ्य इति च भाष्ये न दृश्यते। संवस्त्रयतीति। वस्त्रैः समाच्छादयतीत्यर्थः। परत्वाद्वृ
द्धाविति। न च नित्यो लोपः। शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वात्। व्यक्तिभेदमात्रेण च शब्दान्तरत्वात्तिग्र
हणात्। रंधयतीत्यत्र तु तस्यानित्यत्वान्न दोषः। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं चुरादौ। सापेक्षो मोपीति। स
ङ्कुचेदं सुपश्चालनं इत्यत्र कैयटः। गमकत्वान्मुञ्जयति माणवकमित्यत्र णिज्भवति। कथं पुनर्गम
कत्वादित्यर्पितं भाष्ये स्पष्टं। तदाह प्रपंचार्थमेव मुञ्जादिग्रहणं। माणवकं मुञ्जं रोतीत्यत्र वाक्ये कर्मसमा
नाधिकरण्यान्माणवकस्य कर्मत्वं वृत्तौ तु मौञ्ज्यरूपफलाश्रयत्वात्तत्त्वं बोध्यं। सत्यापयतीति। आयु
ज्विधानसामर्थ्यात् टिलोपो न। एवं लुङ्यनभिधानं। अत एव गौरायुङ्क्तेति भाष्यं संगच्छते। घइति।
कर्मण्येयं निपातत्वलाभावः। कर्तर्यजंत इत्यपि वक्तुं शक्यमित्यन्ये। एतयतीति। न चात्र परत्वाट्टि
लोपः स्यात्। अति दिश्यमानकार्याणामुपदेशस्यैव देशत्वांगीकारादिति वाच्यं। अस्याढ इत्यस्य प्रत्य
योत्पत्तेः पूर्वं प्रवृत्तत्वांतरंगत्वात्तद्दतिदेशसामर्थ्याच्च। न च पुंवत्त्वस्यासिद्धत्वात् टिलोपो दुर्लभः। आ
भीयासिद्धत्वस्यानित्यत्वात्। अत एव टेरिति सूत्रे भाष्ये एतयति श्येतयतीत्युदाहृतं। इष्ठानि छंदस्ये
वरु लोपश्च वृत्ते लौकिके न तद्रूतिदेश इति पुंवद्भावादिभुत्व लोपो नोक्तो मूलेनाप्युदाहृतः। अत एव
मातयति भ्रातयतीत्युदाहृतं रजन्त इति सूत्रे भाष्ये। प्रथयतीति। रभावटिलोपावत्र। असिद्धत्वादि
ति। तदसिद्धत्वेन हकारघटितत्वुध्याद्विर्त्वाभ्यासस्त्रुत्वसिद्धिः। इदं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वृत्तौ।
टीत्यस्येति। तदनित्यत्वज्ञापकोभ्यासस्येति लिंगात्पाणवमात्रविषयमिति तद्भावः। ओर्ज्जिहदिति।

ल०शा०शे० उ० ५९ येन टिलोपे इदं रूपं दुर्लभमिति वाच्यं। श्रुश्रुवतुरित्यादौ संप्रसारणे कृते तेन न्यायेन नैरन्तर्ये काचिद् इति
पाणिनिरूपासिद्ध्या पूर्वरूपविषये नित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः। प्राहुरिति। अत्रारुच्चिबीजं तु
ब्रह्मवत् शब्दादिषु निमित्तोल्लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तेन नस्तद्धित इत्यस्य प्रवृत्ते ईष्टत्वेन छन्दित
स्यादृष्टत्वादित्यसंगतं। किंच बृत्तिषु इत्यादावित्यसंगतं। तथाहि केवलादृशुणवचनत्वेन
छन्नेव दुर्लभः। मलंतादिषु नितस्यादृष्टत्वादि निमित्तोल्लुकि तेन टेरित्यस्य प्रवृत्तिमात्रबाधनेन लु
गुन्न रं तदप्रवृत्तत्वापरत्वादित्यस्यासंगतिः। किंच नस्तद्धित इत्यस्य टेरित्यपेक्षया परत्व मित्यपि
स्य प्रवृत्तैकाजित्ति सूत्रे भाष्येध्वनितत्वापि तदयुक्तमिति। नेत्येक इति टिलोपेनासोल्लोपे वत्लंदुल
भं राजकीयमित्यादावत्ववत्। एवं च संप्रसारणे प्राप्ते रवाभावे नागकेति परिभाषोपन्यासो व्यर्थे
ति। अत्रारुच्चिबीजं। तत्परिभाषायाअभावात्वेतिचु इदमेवाग्रिममतद्वयेरुच्चिबीजं रूपं तु विहृय
तीत्यवसत्यभिचाने। प्रतीचयतीति। अच इत्यनुलोपे चाविति दीर्घः। इकीत्यवर्ण इति। न समासइ
ति तु नत्वपक्षकरणे न समासनिवृत्ते रुक्तत्वात्सुप्यचि चादिति संप्यादेशस्य स्यात्। नियत्वे नोप
सर्गत्वात्स्वपक्षकरणे न समासनिवृत्ते रुत्तरपदत्वाभावे प्यतरणत्वाज्ञातः सम्प्रदिशोन निव
र्तते। समीचयतीत्यादौ चकारस्याचातित्वतु स्थानेचवत्वेन बोध्यं। अच्चेरिति। तिरसोनुपसर्ग
त्वेन त्वपक्षकरणाभावेनानेकाच्त्वात्प्रकृतिभावा प्राप्ते रितिभावः। वहिरंगत्वेनासिद्धत्वा
द्दिति। वाहेर्भूतत्वाभिनिमित्तकत्वादिति भावः। तिरश्चिर्यणोमत्रस्मन्नान्तरत्वेनाञ्चइति लोप रामः ५९

मतएवकनिष्ठइत्यादौ टेरिति नस्तद्धित इत्यपि न। अनुच्चारणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वं केत्यादेशे
नापि सिद्धं। प्रेष्ठज्येष्ठयोरादेशसमाधाने एकदेशिनः। परे तु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहर
णनामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्य उदाहरणान्तरानुक्तेरस्योदाहर णाभावएवाऽऽपदेशिकोदाहरणाभावे
ऽपि तिदेशिकफलाय सूत्रारम्भस्यादर्शनाच्च प्रसारणमिरएव भाष्यतात्पर्यमाहुः। टेरित्यस्यैवेति।
एवकारेण नस्तद्धित इत्यस्य व्यावृत्तिः। तेन सह येन नाप्राप्त्यभावात्। तस्मानन्तर त्वात्सम्भवा
दिति। इष्ठवदित्यतिदेशेन भत्वात् अल्लुपिवेतिसम्प्रसारणेनोत्तरादीनामित्यर्थे। यिटिलोपस्याभीया मीधे
सिद्धत्वान्न दोषः। परे तु बहुअवन् शब्दात् ङ्रिपां ङापि नो तत्त्वाभावेन सम्प्रसारणाभावे बहु
ऊवते वभावमितिवार्त्तिकप्रसा रणानोपभाष्येऽतइत्यपकर्षः कृत स्तेन तत्र सम्प्रसारणं दु वी
रलोपस्यस्थानिवद्भावविनातत्तयाऽन्नत्वस्याप्यसमाजथ्रस्तलात्। खनशब्दस्तु सर्वे सर्वपदादेः शाद्
तिन्यायेनेतिवाच्य। वार्त्तिकेकवाक्यतयाऽल्लोपोन इत्यस्य श्रूयमाणान्तत्पएव प्रवृत्तेस्तत्साहचर्येण
चार्ध्याधिकारेण च बहुअवेत्ते वेति भाष्यविरोधेन चास्यापि श्रूयमाणान्तएव प्रवृत्तेरदोषात्। किं
च यूउवे तिसूत्रेभा ष्येप्रकृतिभावस्याल्लोपोन इत्येतद्बाधकतयाऽप्रयुक्तत्वेनैकाजित्येव
सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभावविधायकेन्यायाप्रवृत्ते बोधनेन च नस्तद्धित इत्यस्यापि
प्रकृतिभावोन्याय्य इति टिलोपोपि दुर्लभः। यत्तु प्रकृत्यैकाजितिसूत्रे भाष्ये यस्येत्यादौ प्रकृति
भावइत्युक्तं। तत्रादिशब्दः प्रकारे। लौ. पत्वेन चैत्याद्व्युत्पत्तिति न तद्धिरोधः। एवं च वक्ष्यो ऽवा
नयतीत्याहुः। श्रुनयतीति। ननु [illegible] दोगमिति न्या

ल०कौ० शे०उ० निदयति साधयति मा ध्वानुरोधेन । पांचमिकयोर्विभ्मितोलुक्कानो रेवभाष्यकृता इष्टव
६० त्वेनांगीकारात् इत्युक्तं । कनयतीति । अत्रोपधावृद्धिर्न स्त्रजयतीतिवत् । उपसर्गस्येति ।
तत्पूर्वकुरणेन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावात् तत्रातिदेशाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ॐ
इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ॐ ॥ कण्ड्वादिभ्यो यक् इति । धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् कण्ड्वा
दिपाठेनैव धातुत्वमिति भावः । कण्ड्वादिराकृतिगण इति गणरत्नमहोदधौ । तेन रैयविधव
त्यतीत्यादि सुपू धातुवृत्तोस्पष्टं ॥ ॐ ॥ इति कण्ड्वादयः ॥ ॐ ॥ प्रथमैकाच इति ।
68 अजादेर्द्वितीयस्यैतस्याप्युपलक्षणमेतत् । तृतीयस्येति । एकाच इत्यर्थः । एकाच इत्यनुवृत्तेः ।
कण्ड्वादेरित्यस्य तद्घटितयदङ्गं तस्येत्यर्थः । आष्षेकण्डूयियियतीति पिशब्दसाहित्यकरणात् ।
नामधातुष्विति । नामघटितधातुष्वित्यर्थः । नामशब्देन सुबन्तं तेषु विद्यमानानां त्रयाणामेकाचां यथे
ष्टमित्यर्थः । अत एव पुत्रीयिषतीत्यादि उदाहृतं भाष्ये । अतो पापेत्ता च्चङि नास्य प्रवृत्तिः । त्रयाणामिति ।
एकाचेजादेः कण्ड्वादेरित्यत्र पूर्वत्रयाणामिवोपस्थितेः । पूर्वत्र बाध्यबाधकभावस्य निर्णयात्त्रयाणां न
युगपद्द्वित्वं । तत्राजादेर्द्वितीयतृतीययोः पर्यायेणान्येषां तु त्रयाणां पर्यायेण द्वित्वमिति बोध्यं ।
एषां वचनानां नन्द्राद् इति सूत्रे पाठेन तद्देवाधिकारत्वात् अविशेषेण प्रवृत्ते पर्याभिधानं प्रवृत्तिरिति सा
हुः । नद्राणामिति । तेषां मध्ये अ्प्रादिभूतादच्चः परस्यैवेत्यर्थः । द्वौ शब्दयोरिति । न च द्विर्वचनेचीति स रामः
च्छोपनिषेधा इश दस्य द्वित्व [illegible] संगतं । न दधायां [illegible] नीतिन्यायेनैकारस्का
रस हितस्य द्वित्वप्राप्त्या कार्यानुभवेनन्नहौकार्यौ नेति निषेधेन द्विर्वचनस्यास्याप्रवृत्तेः । नच पर ६०

सेव प्रतियोगित्वेन ग्रहणं हिलोपे पितरि: स्थानिवत्वेन । निरनुबन्धकत्वेनाव्ययानां भमात्रे टिलोपो न ।
नस्तद्धित इति सूत्रे भाष्ये सपाठेन परयाऽव्ययाबाधात् । अत एव यस्येति लोपो न । अनेन सर्वं टिलो
पवारणे पि भाषवोक्ताम भ्युच्चययुक्तिमाह । अंगवृत्ते ति । वृद्धिस्तु भवत्येव । तस्या अनित्यत्वादिति भावः ।
अंगवृत्तपरिभाषायाः फलाभावः इतीदं चिन्त्यं । निरूपितं चैतद् द्युभ्यामित्यत्र करणे । देव द्युं चमिति विक
ल्पे वयोरित्यस्यादेशः । स्वपतीति । अव्ययानामिति टिलोपो निर्देशेनमत्वात् । संज्ञापूर्वकत्वादिति ।
गुणवि संयोगेनातिदेशेन विनालुकः सत्वात् । अंगवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति केयटः । अत एव टे
रितिसूत्रे देवयतीत्यत्र वृद्धिर्न कृता भाष्ये । परे तु एतद्भाष्यप्रयोगात्स्वापयतीति भाष्यप्रयोगाच्चवल
दपविशेषविषयकेस्मिन् वाक्येऽभावातिदेशापितेनेष्टसिद्धिरुदाहरणमात्रमिति भाष्योक्त्यात द
नुक्तभसंज्ञातिदेशावस्तुचिदस्याप्यतिदेशो बाधकाभावात् । एतेन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वं नभा
ष्यसंमतमंगकार्यमित्यपि नैतद्रूपसाधकं । तत्र तत्र तज्ज्ञापकमुक्त्वा किं प्रयोजनं पिवेणुण प्रतिषेधः
प्रयोजनमित्येवोक्तेन त्वेव विधेतद्रूपसिद्धिस्तत्प्रयोजनत्वेनोक्तेति तेषां प्रकारांतरेण सिद्धेर्भाष्या
भिप्रेतत्वादित्याहुः । श्रीमतीमिति । णिचि पुंवत्वेमतोर्लुक् । अग्निश्चयदिति । एणवचश्चादेशोनेति
श्रीमाद्यसिद्धित्वे उत्तरखंडेऽध्यायोः कृतयोर्न ज्ञेय टित्वानित्यत्वेन नाग्लोपीति निषेधाभा
वः । एतच्च माधवानुरोधेन ससभिधाने शिश्रायदितिउचितमित्यन्ये । पवयतीति । स्थूल
दूरेतियणादिलोपपरगुणौ । अंगवृत्तपरिभाषया नत्वाभावेनवासंप्रसारणं न । ज्यापयति ।

ल०श०प्रो० उ० ६१ नलुनंतीत्यर्थः। एतेन देवदत्तेन सह चैत्रो व्यतिलुनीत इत्येकवचनांतप्रयोगसंभवः। अत एव दाराश्चेति सूत्रे
कथं चतुर्थ्यर्थे तृतीयास्यात्। एवं तर्हि अशिष्टव्यवहारे तृतीया च विधीयते आत्मनेपदं चेति सिद्धांतिनो
क्ताइतरआह। यद्येवं नार्थो नेन सहयुक्ते तृतीयास्यात्। व्यतीहारे तङो विधीदीस्यासंप्रदृश्यत इति भाष्योक्तं।
दास्ये विप्राणपतयासहोपभुंक्ते इत्यर्थ इति कैयटेन चोक्तमिति परास्तं। तस्य भाष्यस्य पूर्वपदयुक्तत्वेनार्था
साधकत्वात्। तथाहि। तस्ये विप्राणपतामुपभुंक्ते इत्यर्थे कर्मव्यतीहारे अशिष्टत्वप्रतीतेः तयासहोपभुं
क्ते इत्येतावन्मात्रेण व्यतीहाराप्रतीतेश्च सूत्रस्यावृथ्यकत्वात्। किंचोपपदविभक्तेरिति न्यायेन दिप्राणान
६७ निरूक्तचतुर्थ्याएव युक्तत्वं। किंच धातोर्व्यतीहारे कृत्वावपि उक्तरीत्याकर्तुं ह्रयसापि तिङोक्तत्वान्नैने
वन्यायेन प्रथमोचिता नसहयोगतृतीया अत एव क्रियायोगे पुत्रेण सहागत इत्यादौ कर्तरि तृतीयायां
सिद्धायां अक्रियायोगार्थं तेन सहेति सूत्रमिति तत्सूत्रे उक्तं भाष्ये। भाष्यकृतात्वति फलुला न्नुतत्दू ति ६
षणाभिनिवेशः कृतः। एतेन। भट्टिकाव्ये विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधादि करोषीरामेण
पृष्ठेममायं धर्म इति तेनोत्तरितं धर्मोस्ति सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ब्रह्मद्विष
स्ते प्रणिहन्मि येन राजन्यवंधुभिष्टितकार्मुकेषु रिति रामवाक्ये तव धर्मे एवं वब्राह्मणद्वेषरूपेण मम
न्यो धर्मस्तयोरु पोव्यत्यासेन भवति येन धर्मेण युक्तोहं येन धर्मेण युक्तात्वं तं वधिनो ब्रह्मद्विषः
प्रणिहन्मीत्यर्थकेनाग्रधारभ्य त्वद्धर्मः क्रौर्यमपि भवति मद्धर्मो ऽक्रौर्यं च त्वयि। वर्तमानसामीप्ये रामः
लट्। रामवाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो मारी[illegible]र्यके व्यतिस्ते इति प्रयो ६१

सप्तशब्दो नन्याप्रथात्वयपवः। नामधातुषु घटकवुण्संबद्धे कांचामित्यर्थेनादोषात्। अत एव वृत्ती पिपि
बतीति भाष्य उदाहृतं। पिशब्दद्वित्वे पिसनवयवेकारस्य द्वित्वानुभवेन द्वित्वनिमित्तत्वाप्रयोगोस्त्येवेत्यना
स्था॰ स्थयाम्रूलं पिशब्दस्यैवोक्तं। चांद्रे द्वीपिबतीति। इदं माधवानुरोधेन। आदिभूतादचः पर सेति भाष्यसं
मतेप्यर्थे तु चिंत्यमिदं। विवारपिबतीति माधवेन व्युत्पत्त्यंगीकारात्तन्मते इत्युक्तं॥ ॐ ॥इतिप्रत्ययमाला॥
ॐ ॥कर्त्तरि कर्म॥ कर्मव्यतिहारे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थेन धातोः क्रियायां वृत्तेरं तङ्लैनतसाएवग्र
हण इति प्रकृतसूत्रे सरवा संज्ञासूत्रे ... चकैयटेस्पष्टं। कर्मव्यतिहारविषये इत्यपि संभवे पिनकृत्रिम
कर्मग्रहणमुक्तार्थस्यौचित्यात् तेन देवदत्तस्वामिकं धान्यं स्वकृतं लवनेन स्वीकरोति। इत्याद्यर्थके देवदत्त
स्य धान्यं व्यतिलुनातीत्यादौ न। यद्यपि साध्यस्वभावक्रिया ... णां परिवर्तनिरूपो व्यतिहारो न संभवति प इ॰
धु॰९ णिदानव्यतीहार इत्यन्ये। कोर्थ इति पुसंज्ञासूत्रे कैयटात्। उदीचां माङो व्यतीहार इति सूत्रोदाहरणस्या
प मित्यपान्वत इत्यस्य पाचित्वा वस्त्राणां परिवर्तयतीत्यर्थ इति कैयटाच्च स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्त्वंगी
कारणपरिवर्त्तनं। अत एव कर्मव्यतिहारे द्वे वाच्ये इति वार्तिके कर्मव्यतिहारः क्रियादिनिमय इति व्याख्यात
मभियुक्तैः। एतेनान्यक्रियायाम् अन्येन करणं व्यतीहार इत्यपास्तं। अत एवान्यक्रियामन्यः करोतीतरक्रिया
मितर इति कर्मव्यतिहारं जयमंगलाकारः प्रादर्शयत्। तथापि तत्तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां साध्यसाधन धे॰
भावव्यत्यासः परस्परकरणं तु सः यथा संप्रहरंते राजान इतीति कैयटः। तत्रैव तद्धातोः कर्त्तरीत्यर्थे
विनिगमनाविरहात्तत्रैतत्कृत्यमात्रे प्रत्ययौ चित्येन द्विवचनांतान्येवासोदाहरणानि। नत्वेकवचनां
तानि। अत एव भाष्ये ह्याप्येकवचनांतानि नोदाहृतानि एवं च व्यतिलुनत इत्यस्यान्योन्यस्यार्थे

दाहरणं निदर्शयंते। गजोपुष्किरतीति। स्वभावाख्यानमत्र। आनुत्त इति। ऽगा लङ्लङ्गं पूर्वकं शब्दं करोतीत्य
र्थ इति केचित्। पठः शब्द इति। परे तु पलंभते नेनात्म नेपदं भाष्ये उपलंभनइत्येव पाठ दर्शनात्। उपलंभनंप्र
काशनं धातोः शब्दपृथक्करणकप्रकाशने व्रतङ् तासर्यग्राहकः शपथे लोकप्रसिद्ध एव। अत एवोदाहरणे दे
वदत्ताय शपते चतुर्थ्यं च भाष्ये प्रयुक्ता। सख्यः शपामि यदि किंचिद पि स्मरामीत्यादौ शपथमात्रं विवक्षितं न तु
प्रकाशनं। लङ्लेङ्पालंभ इति पाठः प्राक्रोश इत्यादि व्याख्यानं च वक्ष्यमनुरोधेनेति वदंति। ईहा। कायपरिस्पंदरू
पो व्यापारः शतमुत्तिष्ठती त्यस्योत्तिष्ठतइत्यर्थः। उपान्मंत्रं। मंत्रकरणकेथे वृत्ते मानादित्यर्थः। संगतिकरणमुपश्लेषः।
मित्रकारणमनुपश्लिष्टस्यापि मैत्री संबंधः। लिप्साया मिति लिप्सोपसर्जनकेर्थे वर्तमानादित्यर्थः। उद्दिश्य किं। नि
ष्ठयति ज्वलतीत्यर्थः। त्यवंतं विनैवेति। वाक्यैकवाक्यैकदेशप्रयोगन्यायेन। ऋतुशब्दाध्याहार इति भावः। असाधुक्तात्वं
मन्यमानञ्चाह। भेतुमित्यादीनि। तदघटितवाक्यस्यैकदेशोयमित्यर्थः। समीपमेत्यवेति। विषमवितोच नस्य समीप
मेत्यर्थं वदंत्याज घ्रेइत्यन्वयइति भावः। वेतेरेवेति। व्याख्यानादिति भावः। अतीतिक्षयोरिति। व्याख्यानादिति भावः।
सूत्रेस्मिन्क्षतिग्रहणं तौ दादिन्यस्य हेः स्थानेवसरस्यैपदमा क्षत्रे पेस्मन्धिअत इत्याद्यर्थं च। सम्मायेनि उ
श्वेति किलाडुणं प्राप्ता वाटश्वेति बाधित्वा परत्वात् सिज्लोपेवछि सिज्लोप एकादेश इति सिद्धकांडे पाठाद्व
द्धिं प्रति सिज्लोपो नासिद्धः यत्तु ह्रस्वादंगादित्यत्रांगपदसत्वेन वाणं परिभाषया वाधे हेः पूर्वं सिज्लोपइ
ति। तन्न। तस्य वाणंगियोरेकस्थानिकत्व एव प्रवृत्तेः तज्ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेनांगाधिकारस्य
स्यैवांगस्य तत्रग्रहणाच्च। ह्रस्वादिति सूत्रेंगपद प्रयोजनं तु तत्रैवोक्तं। अथ्येवे तितु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् रामः
स्वलक्षणं दांगस्य वलवत्वाच्चेत्साधधातुकेति गुणो... सिद्धमिति भावः ...तु ...याम् इति पदे सर्वतोव १६२

गोपिपरास्तः।यतोधातोरात्मनेपदंप्रत्ययस्ततदर्थेक्रियायांतत्कर्त्रैर्व्यत्यासेनात्मनेपदोविलासाच्च।ता
स्त्योरितिसूत्रेकमुदाहृत्तं श्रुतिसेइतितुछांदसं।तत्रहिव्यत्ययेनद्विवचनादि [illegible] स्थानेएकवचनं रिचेतिसूत्रेव्य
तिरेइतिवादेरयोरेइत्यस्यछांदसत्वात्तछांदसमेव।हरणतीतिसूत्रेव्यतिहइत्यपितथैवलोकेत्वेकवचनांतमसाध्वे
वेतिदिक्।निर्विशः।निरितिबन्धीत्यर्थे ह्रासे वृद्धिन स्तत् द्योतार्थ कस्याविशेरित्यर्थः तिनन्यविशतेत्यादौन
ह्दे दोषः।परिव्यवेभ्यइत्यादावपिवक्ष्यर्थे पंचमीस्पष्टैवेदंशदेःशितइत्यत्रभाष्ये।अतएवन्यादीनामुपसर्गाणामेने
हेयग्रहणमितिदिक्।आङोदो।अकर्त्रभिप्रायेप्यात्मनेपदार्थमिदं।आस्यविहरणेददातिरेवप्रसिद्धत्वेनसं
योगवद्धिप्रयोगस्यापिविशेषावतिहेतुत्वेनतस्यैवग्रहणमित्याह।ददातेरिति।आस्यग्रहणमिति।विहरणशब्द
स्यत्रीणयादविहरणाद्यर्थलाभावबोधनपूर्वकंकविसार्थत्वमात्रेतात्पर्यग्राहकंतदितिभावः।प्रतीकमा
ददातिभिक्षामाददातीति।चिंत्यमेव।यत्तत्रस्मरणेआकरएङिन्नेत्यात्मनेपदंनेतितन्न।स्मृतस्या ण्णे
र्थस्यस्मृतिविषयताद्योतकस्यैवभाष्यवत्त्वेनाङित्व [illegible] लाभात्स्मभात्स्मरणपू [illegible] र्वविकेग्रहणेधा
तोर्हेत्तोतात्पर्यग्राहकत्वेनक्रियायो गसत्वेनङित्वस्यैववलाभा च्चङकारस्त्वस्यैवार्थस्यानुवादकः।प्र
तस्येति।भाष्येएपतस्यैवोदाहरणादितिभावः।हंसर्थोत्रेतिगणसूत्रेणणिच्।हंतेर्गत्यर्थ तित्वस्यापिसत्वा
त्।भाल्वरिष्ठाइति।सहस्वकिंचिकालमित्यर्थः।प्रितो [illegible] रिति।अत्रजिज्ञासायामिसुतेर्ज्ञीनपदाध्याहा
र।आत्मनेपदंतात्पर्यग्राहकंवैषयिकेआधारेसप्तमीत्याह।धनुर्विषयइति।प्रकारइति।धर्मइत्यर्थः।ताच्छी
ल्ये।निपततत्स्वभाव ता ऽ विषयाइति।समभिव्याहृतपदांतरगम्याइत्यर्थः।आलेखनं।खननं।अपस्कि
रतइति।अत्रकृधातोःखननपूर्वकेधूल्यादिविक्षेपेवृत्तिःनेष्यतइति।अतएवभाष्येसमुद्‌कान्येवो

ल०शा०श्री घोजलं वर्षतीति प्रयोगात्॥ अतएव तपरस्तत्रे ऽयुक्तोयं निर्देश इति प्रतीकमुपादा न्यायेनासंबद्धा इत्यर्थः।
६२ ५० न्यायशास्त्रस्यतु प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्नकृ तः कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते इति न्यायेनायुक्त इ
तिधात्वर्थे तभूतस्यतु प्रयोगाभावो न हि भवति जीवति प्राणानिती आतिकेयटेनोक्तं एवं रीसाऽकर्मकत्व
स्याभाष्ये ऽनुपलंभाच्चेति कर्मणो विवक्षानामकर्म विशेषानन्वयाविवक्षा साचक्कचित्सार्वदिकी यथाभूतो
दाह्ति तत्र विवाधभावेत्वादीनां साधुत्वे क्कचित्तु कादाचित्कत्वे त्विलापं तद विवक्षापश्चात्तु विवक्षा यथाक
तपूर्वी कटमित्यादिवृत्तिविषये। किंच कर्मणोधात्वर्थं प्रति संबंधसामान्येनान्वयविवक्षा नतु कर्मत्वे नेत्य
63 यमप्यविवक्षापदार्थः॥ अतमातुः स्मर्यते इत्यत्राविवक्षितकर्मत्वाभावे लङक्तो धीगम्ये सूत्रभाष्ये॥ हिता
न्नयइत्यत्रापि हितात्सुरुषात् हिताय स्यायोनसंपद्यमाणतेनजातीति प्रतीतेर्मातुःस्म र्यते इति वदेवा विव स०
क्षा। एतेनेदं प्रसिद्धागतार्थमित्यन्ये। निवृत्तमिति। सोपसर्गस्य सूहोः सक र्मकत्वेनाकर्मकादित्वे
तत्संबंधस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। स्पर्द्धायां स्पर्द्धाविषये इत्यर्थः। आहूयतेः शब्देन एव व्यत्ते रितिभावः।
ब्देः शब्द। शब्दः कर्मकारकं यस्य त तः कृष्णो विष्णुर्वा दाल्भेनपदमित्यर्थः। प्रयोगो पाध्यय इति। यथा शा
स्त्रेनयते इत्यत्र नयतेः प्रापणमर्थः शिष्यादिसंमाननंतु तत्फलं तया यानसवो धविषयः। एवं माणवक
मुपनयत इत्यत्र विधिभावेदाध्यायनफलकमुपनयनाख्यसंस्कारेणाचार्यसमीपप्रापणं नयतेरर्थः। एवं
हिसोध्यापक आचार्यो भवतीति आचार्यकरणं मानसवोधविषयः कर्मकाएनु पनयते इत्यत्राचार्यसमी रामः
पप्रापणं नयत्यर्थः तच्च भृत्यतिदानकरणमेवेति तन्मानसवोधविषय इति भावः। कर्तृस्थकर्मणीति।

कर्तृस्थे कर्मकारके सतीत्यर्थः। शरीरशब्देनेति। शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्थ ६२

ध्वेरंत रत्वेन तत्र द्वौ सिज्लोपो दुर्लभः तदेकवाक्यतापन्नांतरे पि तद्लोप एवोचितः। किंच सिज्लोप एकादेश इति
सिद्धत्वमपि प्रसक्तत्या सिज्लोपनिमित्तकैकादेशं प्रसेवोचितं नतु प्रकृतविषयमपि। नच्चैकादेशपदसामर्थ्यं
सवर्णदीर्घपदापेक्षया लघुत्वादित्याहुः। आसमरतेति। सति शिष्टात्ती तिसूत्रे पुषादिसूत्रेण योगविभागसामर्थ्यात्स
रस्मैपदे विसस्यासंबंधादिति भावः। अत एव समारंत ममाभीष्टाः संकल्पास्त्वय्युपागते इति भट्टिः संगच्छते।
वक्ष्योचस्यष्ठमेतत्। परेतुश्या दितिसूत्रे आशास्तेरुलादावित्यवारणाय परस्माच्छासेरङ् विहितस्तस्य ग्रहण
मिति भाष्यमुपादाय सति शिष्टात्त्वत्र परस्मैपदाधिकारान्नाशास्तेरङ् युक्त कैयटेन। किंचास्पतिव
विभागु क्तीत्यनेन सत्तौ सादेर्योगस्य फलं निरूपयितुमशक्यमत एव भाष्ये प्रकृतवार्तिके धातुग्रहणसाधारणेन भा
सम्पते त्याद्येवोदाहृतं। एवं च भट्टिप्रयोगश्छंदादिवंसाहुः। अकर्मकादिसेवेति। समोगमीत्यत्रोपसंख्या
तत्वादिति भावः। नच समो गमादिषु विद्याधीनामुपसंख्यानमिति भाष्ये आदिशब्दो बहुवचनाभ्यासमः।
द्गणु वइत्यत्राप्येषामुपसंख्यानेन सकर्मकेभ्योपि आत्मनेपदे ष्वेरकर्मकादिसेवेत्य संगतमिति वाच्यं।
नैव सिद्धे त्रोपसंख्यानमचैयर्थ्यापत्तेः। नहि तत्र सकर्मकादित्यस्ति येनाकर्मकार्थमिदं स्यात् भाष्ये बहुव
चनं तु प्रयोगभेदाभिप्रायेणेत्याहुः। वहतीति। प्रायेणार्थस्य वहेरर्थान्तरे स्पंदने वृत्तिरिति भावः। जीवतीत्यत्र
जीवनं कर्मधात्वर्थेतिभूतेऽकर्मकत्वं च पाषगुपस्थिते तच्छास्त्रविहितकर्मसंज्ञकानन्वयपर्यंत कत्वं।
स्पष्टं चेदं सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्ये। वर्षतीति। इदं चिंत्यं। अत्र प्रसिद्धाफटिस्तुपस्थितस्य प्रविशतिं
जीमित्यादावि वान्वायसंभवेन तद्रूपच कानुपादानमात्रेन लेतावता ऽकर्मकत्वं न्याय्यं कदाचिन्ने

ल०श०शे०
६४ उ०

लभ्यते। स्वकरणं स्वीकार इति। स्त्रियस्तु प्रकृतिविकृतिभावाविवक्षणान्न स्वत्वोत्पादनेऽयमर्थः स्वीकार इत्यनुस
न्धेयं प्रातिपदिकमि [illegible] ति बोध्यं। पूर्वं सूत्रस्येवेति। एवं च तस्य सकर्मकविषयकत्वेन सकर्मकस्यैव निबंधो
कर्मके तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमिति भावः। प्रत्याङ्भ्यां प्रत्यासस्याश्रुधात्वर्थविशेषकावेव प्रत्याङो
ह्येतत्तौ च उपसर्गौ वेवेत्याशयेनाह। कर्मप्रवचनीयादि ति। ते हि संबंधपरिच्छेदका इति न क्रियाविशेषका
इति स्पष्टमेव। पूर्ववत्सनः। प्रत्यासत्यासनः पूर्वं इत्यर्थलाभः। प्रकृतिगतमेव निमित्तं सनाद्यवधानेप्या
त्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः। ननु शिलसतीत्यादौ शि [illegible] दादिविषयशद्देरात्मनेपदविधानाच्छिद्दविषयस
त्वं तादपि प्राप्नोतीत्यत आह। वाक्यभेदेनेति स्वराद्युपसर्गात्स्वरान्तोपसर्गाच्चेत्यर्थः। णेरणौ। इह वाक्य
त्रयं। णेरिति। अणौ यत्कर्म णौ चेदिति चासकर्त्तेति च। तत्र साद्देलं तेनाद्यं व्याख्यानं। द्वितीयं व्याचष्टे।
अणाविति। कर्मात्र क्रिया। यत्तदोर्नित्यसंबंधात्पञ्चम्यन्तपदेन तच्छब्दाध्याहारोपात्तै वचेदित्यर्थलाभः। नचा
त्र सत्त्वे व प्रतिपाद्यतां किमेवकारणेति वाच्यं। आधारो प्रितप्रेषणहिती पकद्यायामधिकप्रवेशोपितत्स
त्तायां अद्वेसा वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। तृतीयं व्याचष्टे। अणौ यत्कर्मेत्यादि। अत्र पूर्ववाक्यमनुवर्त्तते।
कर्मशब्द अकारकपरो व्याख्यानादिति भावः। सकर्मेति। सर्वनाम्नां पर्याये णेर्द्देश्यविधेयान्यतरलिं
गतेति भावः। तत्रास हिन्नति वृंधके उद्देश्यतावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्ध तयाणपतावस्थास्थ
कर्मकारकत्वावच्छेदेन णौ कर्तृत्वलाभस्तेन देवदत्तो गां पाचयते यज्ञदत्तं देवदत्तेन यज्ञदत्तो गां पा
चयतीत्यादौ नात्मनेपदं तत्रेत्यर्थलाभादितिचेन्न। यच्छब्देवत्सव्याप्यं वात्। अत्र फलकल्पना
तु भाष्यानुक्तत्वादयुक्तेति [illegible] ताभावस्थायामकर्म का रामः ६४

त्वासंभवः। अवयवानां तु संबंधविशेषेण तस्य त्वसंभव इति भावः। कर्तुरीप्सितेति किं। राज्ञः क्रोधं विनयति। अन्ये तु वि
ध्यर्थमिदं अकर्तृके पि फले। नयंति पौरुषमिति तु प्रमादः इत्याहुः उपपराभ्यां। अस्मिन् नियमे लब्धे त्वस्मिन्नुक्तसा
बोधं। विधित्वे त्वनेनैव सिद्धे योगाभ्यामिति सूत्रे उपग्रहणं वैयर्थ्यापत्तिः। आत्मारंभ इत्येव सिद्धेः। वेः पादवि
धात्वर्थनामने काप्यलं बोधयितुं सूत्रे पादविहरण इत्युक्तं। अनुपसर्गाद्वा इदं सूत्रं लिटि आत्मने लिङि चेन
अस्य विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति सर्वज्ञापकता परानुदात्तङित इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। निसमे
वेति। पूर्व विप्रतिषेधेनेति भावः। संप्रतिभ्यां। उत्कंठापूर्वकं स्मरणमाध्यानं। योगे विभज्यत इत्ति। अत्र च
त्वादिकमेव मानं। भासमान इत्ति। प्रोष्ये स्तूयमानो हि भसेतत्तस्माच्चोपयुपरि शास्त्रार्थप्रतिभावात् मुष्टित्ति
र्वहितित्तेजो भंगेतु न शक्नुयाद्वेदितुमिति भावः। ज्ञाने इत्ति। शास्त्रे वदत इति वो धोत्तरं शास्त्रविषयकज्ञानवत्
मनसा बुध्यत इति भावः। पलउत्साहे। हे त्रेवद नड्डस्यस्त तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। विवदत इ
ति। वेमत्स हेतुकं नानाविधं भाषंत इत्यर्थः। वेदे भक्तिवाग्यत्वे नव्यता वाचामिस्तु पादानसामर्थ्यात् येषां प्र
सिद्धतरं भक्तावाकुलं ते एवेह गृह्यंते नवरतनुसं प्रवदति कुकुटाइ त्यादौन। रतिविराममनि छंती तरुणी
प्रतितद्विरामौ विलसद्योतिको तिरियं तदाह। मनुष्यादीनामित्ति। समुच्चे सादिकिं क्रमेण संप्रवदंति। विभाषा
विप्र। युगपत्परस्पर विरोधेन कथनं विप्रलापः। भाष्यमिति। एवं चतुदादेरेव ग्रहणमिति भावः। संभस्तृ
तीये सादि किं उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च देवलेति। दाणश्च। इदमशिष्टव्यवहारे इष्यते दा नपू
र्व केपि भोगे न दाणधातु। सूत्रद्वयमिति। शदेरिति सूत्रभाष्यानु सर्वत्रैव बशि व्यवहिते प्रवृत्तिश्चेत्ति

हिं

ल॰ भा॰ टी॰
उ॰ प्रयोजकव्यापाराद्वेपेतिसौकर्यातिशयप्रतीतिरितिबोध्यं।अत्र रुचौऽस्तुद्वेप्रतीयतेइत्यनेनार्थप्रतीतिर्नतुत
६५ द्वाच्यत्वं तयोरितिसूचयति।तथाहि।ऊर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारोरुह्यर्थः।रोहिर्णत्सर्पिइत्ति
पङ्क्तिपरमित्यत्रभाष्यात्।तदवच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वेनैववणजस्यकर्मत्वं।अतएवायंकर्तृकक्रियःसंयो
गस्यकर्तृर्यपिसत्वात्।उपरिगमनस्यान्यगमनविनाऽसंभवात्तस्यापिमानसोबोधइतिबोध्यं।यद्वेति।अत्रा
पिपह्नौक्रियासाम्यनिवृत्तप्रेषणद्वितीयकक्ष्यामादायबोध्यं।तस्याञ्चप्रेतन्मूलत्वात्।आधिक्यमात्रव्यवच्छेदत्वे
65 तत्संदेहेऽपिप्रथमादायापितद्बोध्यं।अयमपिपदाउक्तोहरिणा।केषांचिद्देवदत्तादेर्व्यापारोयःसकर्मके।सविना
देवदत्तादेःकटादिषुविवक्ष्यते।सयदाप्रयोजकत्तारमंतरेणापिविव क्ष्यते तदेत्स्या।अर्थःस्वीकृतप्रेषणक
र्मत्वस्यकर्तुःप्रयोजकं।प्रेरणांतरसं::वधेणपंतेतेनाभिधीयतेइतिप्रेरणास्वीकारणौकर्या।तिशयप्रतीतिः
प्रयोजनं प्रेरणांतरसंवंधे।कर्तृविषयप्रेरणांतरसंवंधेतेनस्वविषयप्रेरणासत्त्वेस्वस्मिन्प्रवृत्तीतिदर्शि
तं।अत्रपद्येस्वयं:रूढ्वृतीस्पष्टंनिदर्शनं।आद्यपद्येपाण्डुतीसापेक्षातत्तस्तदनपेक्षासापिनिदर्शनं।द्वितीय
कक्ष्यांनृत्तङ्ःति।न न्वेतत्समानार्थो तर्भावितण्यर्थस्यापिवृत्तुंशक्यत्वेनतामादायक्रियासाम्यमत्रापि।
नच साणपंतस्यनमूलभूतात्तत्कक्ष्यास्थणिततधातुप्रकृतिहि णपंतमूलत्वमितिवाच्यं।एवंतर्हि निवृत्त
प्रेषणचतुर्थकक्ष्यायांकर्मणःकर्तृत्वकक्ष्यामादायोपणाद्यमानमनुपपन्नंस्यात्।तुर्यकक्ष्यायांतत्प्रकृ
तिकणपंतत्वाभावात्द्वितीयकक्ष्या:स्थप्रकृतिकणपंतत्वस्यैवतत्रसत्वात्।नन्वयदर्थकमूलकाद्वाप्रयो रामः
गात्कक्ष्यांतरेर्थस्यत्यागोवृद्धिर्वासामूलभूताप्रत्तिद्याद्यकक्ष्यायैकदेशस्योदाहरणमूलतकक्ष्या ६५

दिसर्थेनिव्याप्तिरितिभावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अत्र च मानं दर्श्यते राजेतिभाष्योदाहरणं। घेरणेति सौ
कर्यविवक्षयेतिभावः। अत्र कर्मस्थक्रियात्वाभावेन कर्मकर्तृत्वं पिशाचादितत इति फलवाचकात्तत्स्वधि
करणव्यापार इत्यर्थः। पुनरपि पर्यस्येति। एवं तस्य तद्इहिते च्वे लक्षणगंगादिपदस्य तीरलक्षणायामपि दा
प्रस्थितिवत्तटे च स्थितिरितिभावः। प्रथमतृतीययोरिति। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवत्। एवं तृतीयक
क्ष्यायामिलत्त्रापि यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्थभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्राप्यो णिकीभूमिः प्राप्यते ता
भूमयः कक्ष्या इत्युच्यंते व्यवस्थाइतिच। तथाहि। आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः इत्येका कक्ष्या। ततो
द्वि ७ णिव्यापारांतरप्रतीतिः स्यादतो मध्यमकक्ष्याया आरुह्यते हस्ती स्वयमेवेति। अत्र न्यग्भवनमात्रमर्थः।
ततो णिच्यारोहंतीत्यनेन समानार्था तृतीया। इयं च तृतीयवाक्यार्थव्यवस्थाभूता। उदाहरणं कक्ष्यापया
द्विकाच्च ततो व्यापारत्यागे आरोह्यते हस्ती स्वयमेवेत्युदाहरणभूता। तदुक्तं। न्यग्भावनान्यग्भवनं रुहो श्रु
द्वे प्रतीयते न्यग्भावनान्यग्भवनं एवं ते पि प्रतिपद्यते। अवस्थां पंचमीं प्राहुर्ण्यते तां कर्मकर्तरि। निकर्त
प्रेषणे ज्ञातोः प्राक्तेप्ये णिजुच्यते। अत्र पंचमी त्वं यथा कथंचिदुपपाद्यं। न्यग्भवनमथोदेशास्थि
लो १२ स्यानुकूलो व्यापारः। तदनुकूलो व्यापारश्च न्यग्भावना तत्राद्यकक्ष्यायां न्यग्भवने स्वकर्तृप्रयोज्यता। निश्रये
नन्यग्भावन्यायां कर्तुः प्रवृत्तिरिति प्रतीतिः। अन्यथा शिलाया मंकुरोत्पादनाये वाप्रवृत्त्यापत्तिः। द्विती
यायां तु प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे णैव प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिः। तृतीयायां न्यग्भवने स्वतएव प्रवृत्तं
इच्छातः स्वदोषापकर्तृप्रवृत्तिरिति सौकार्यप्रतीतिः। उदाहरणेतु दोमार्थमपि न स्वव्यापारातिरितं

हस्तीस्थलमारोहतीति मनुष्यानितिभाष्योक्तं। तत्र हि स्थलमधिकं कर्मेति स्म। लभ्र। ता एवं तावस्थामनुष्या २
ल०श्रा०
श्रो०ऊ अनुवर्त्यप्रथमया विपरिण। अप्ययञ्च प्रश्न पदविशेषेण एव मध्ये लब्धः। कर्मान्तर निवर्त्तक वाक्य फलं तु आ
६६ रोहति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोपमाणो हस्तिनमारोहतीत्येव। सो कर्यातिशय प्रतिपादनाय प्रेरणात् किंचित
स्प्रतिपादनीयैवं फलांशः। कष्ठाद्विकर्मकत्वं। अत्रोर्द्ध्वदेशे तत्स्थवस्तुएतदुभयसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः।
स्थूलशब्देन राजपृष्ठस्थं काष्ठादिमयुसुपवेशनस्थानमुच्यते। गजोर्द्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारेण तन्न्य
म५ ग्भवनेन तत्पेपात तत्स्थवस्तुसंयोगोपिजातइतिसौकर्यातिशयो त्रवोध्यः। आरोहतिहस्तिनं हस्तिपकाइत्येवातु।
आरोहयमाण इत्यस्यैवम्र। लभ्रता आरोहयमाण इसंतस्त्रत्रोदाहरणप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थं। यथा तत्रानेनात्म
ने पदं तथा त्रापिस्यादिति तदाशयः। किंचास्योदाहरणस्य नमनुष्याः स्थलमारोहंतीतिम्रलकद्पानापित्तानस्थ
प८ लमारोहंतीतिस्थलं कर्त्तृ आरोहयमाणो हस्तीतिशानजंतप्रयोगेणमनुष्यकर्मकारोहणे। स्वरसतो हस्तिना
66 वकर्त्तृत्वप्रतीतेः शानच्शान। जोधंतार्यो नांस्वभावतः। क्रियातरसादृत्यात्। क्रियांत रस्यचानुपस्थितेः। एवं
चलब्द्रीसाम्रलकद्पानिरूपणे। ऽणोकर्मणोकर्तृत्वाभावात्। अप्राप्तेः प्रत्युदाहरणासंगतिस्तत्र। हस्तीसंतस्यऽद्ध
दृष्टान्तार्थत्वेतु ति ङमेवोच्चारयेत। किंचकर्मस्यमकद्यावदितितदनुत्याकारकपरत्वमेवाभिप्रेतं तलद्पते। एवं प्रथम
प्रघट्टकेनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरणत्वमन्यमानेन सकर्मकाणां प्रतिबंधस्य सूत्रेकतानुत्तात्वेन सूत्रेरीत्या तेष्व
प१२ पिकर्मवम्भ्रावप्रव्रत्तिमन्यमानेन चरस्वार्यदेशीयेन कर्मकर्त्तृत्वासिद्धमिलुक्तेत्ते। अनाध्यान इतिप्रतिबंध
स्याप्रतिबंध्य सम. पर्णीयेदमिलाशंक्यानाध्यानार्थकानां कर्त्तृस्थभावकत्वात्तत्र कर्मवम्भ्रावस्यैवाप्राप्ते
निषेधेन फलमित्संतेनमध्यमप्रघट्टकेन सूत्रवैयर्थ्ये आचार्यदेशीयेन शंकिते यथातवाध्यानविषये रामः
कर्त्तृस्थभावकत्वादप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यं तथाकर्मवम्भ्रावाप्राप्तियोग्ये विषये आत्मनेपदार्थं सूत्रमि ६६

यत्यागः। द्वितीयकल्पार्थैकदेशस्यांशत्यागात्तु तस्याप्यभिमूलत्वं नैवं प्रकृते इति वाच्यं। कल्पयोर्मूलस्फू
तै ३ लिंभावस्य सूत्रभाष्या [illegible] दारानाकृष्टत्वादंतर्भावितण्यर्थकल्पा [illegible] स्य धातोर्निवृत्तप्रेषणतां कलाणिच्
कृत समानार्थण्यंतप्रयोगेण तस्यामपि तन्मूलत्वात् [illegible] आंतर्दर्थं मूलकान्तत्र कृद्वेः संत्वादितिचेन्न
गमनकर्तृविनांतर्भावितण्यर्थतायाअभावात्। अप्रण्यंवितिकिं। निवृत्तप्रेषणपक्षीयस्तृतीयकल्पास्य कर्म
णोहेतुत्वारोपेण द्वितीयार्थी हेतुमत्त्वे णौ दर्शयतिभवो भक्तेरिसूत्रैवमाभूदिति। कर्मनिष्ठप्रयोजकत्वापारअज्ञा
नविषयीभवन्मेवेतिदिक्। मध्वपापस्त्वच्छंसोसत्वं दूषयितातिके। आत्मानं सुरताभोग विश्रंभोसादनं सु
कुरितिभट्टिश्लोके आत्मानं सुरताभोगविश्रंभोसादनं दर्शयित्वेतिशेषः। समधुपिवति मध्वपापेयतेत
च्यति। अनेनैवात्मनेपदध्वनितं चेतरजयमंगलायां। करेणुरारोहयते निषादिनमितिसूत्रेवात्रापिणि
चश्रेसेवात्मनेपदमिसन्वे। स्मरयतीति। मित्वाध्रुस्वः। अपरेतुकर्तरिकर्मव्यतिहारइतिसूत्रेक्रियाग्रहणंकर्त्त
व्यमितिसूत्रकारशिक्षांकुर्वतोवार्त्तिककृतः कर्मपदं क्रियापरत्वं नाभिप्रेतमित्यएपंतस्य यत्कर्मपदाण्यंते तदेवक
का ६ र्मभवतितदात्मनेपदमित्युपक्रमवार्त्तिकस्थकर्मपदस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानं न युक्तं इत्युभयत्रापि कर्मशब्दः का
रकपर एव। अत एव तद्व्याख्यानभाष्ये पि कर्मशब्दप्रयोग एव कृतो न क्रियाशब्दप्रयोगः नापिकर्मवद्भावइत्वा
त्रसकर्मकाणांप्रतिषेधोवार्त्तिककृतोक्तः। नत्र द्वितीयवाक्ये ना णौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मेतिकर्मांतरनिवृ
त्तिः प्रतिपाद्यते न तु णौ कर्मत्वं। उत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वाप्रतिपादनादेकस्यैकस्यां क्रियायामुभयरूपत्वासंभ
वात्। नच दर्शयते भवान् राजेति भाष्योदाहरणविरोधो भवत्स्वरूपस्य कर्मणः सत्वादितिवाच्यं। एतद्भाष्योदा
हरणप्रामाण्यात्। अणौ यत्कर्म [illegible] कर्मेति यत्न कर्त्तृ यहण

ल॰शा॰ओ॰ उ॰ ६७

वदत्ते नेत्यत्र कैयटे परस्मैपदं तु तद्रीत्या बोध्यं। प्रायेणात्मनेपदपाठ एवतत्र दृश्यते। करिष्यमाणसिद्धांतानु
सारी तु सः। एवं पूर्वविप्रतिषेधो पि चिंत्य इति भाष्ये ऽनुक्तेः। दर्शयते रा॰ जेस्तत्रारणावकर्मकादिसत्साप्रान्तेः
समाध्ययप्रयोगो नमानं। अरा॰ वकर्मकाद्दिसत्रो दृश्यता वच्छेदे नान्वयस्य लोकप्युत्ते सिद्धत्वात् एतत्ताव
स्थातावच्छे॰ देनाकर्मकत्व प्रतीत्यां सताविद्यमानकर्मकेष्वेव तत्वख्याते रिदं चाएतत्सकर्मकेष्विति विष
यभेदाद्विभावो पपदे नेत्यस्य च वाधे नैवमानं पश्यामइति प्राहुः। विभाषोपइ यं प्राप्त विभाषेति नवेति विध
भाषेति सूत्रे भाष्ये। अस्वरितञितइत्यादि पंचसू॰ त्रानुवर्तते। कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषये ऽप्रा
त्मनेपदमितितदर्थः। अर्थापितदर्थ द्योतकमात्मनेपदमेवमपि व्यतिलुनीतइत्यादौ व्यतिभ्यां द्योतिते कर्म
व्यतिहारे ऽप्रात्मनेपदमिवेहापिप्राप्नोतीति प्राप्त विभाषैवेति तदाशयः॥ ॐ ॥इत्यात्मनेपदप्रक्रिया
॥ ॐ ॥ कर्तैवं यइति। कार्यातिदेशोऽप्यातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएवइतिमते इयमेवकल्प
नावोध्या। अत्रत्य भाष्यस्वरसोप्यत्रैवपद्दे तज्वलसूत्रे पिभाष्ये॰ शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोरभेदएव
सूचितः। एवमग्रेपि। केचिदिति। नैतत्भाष्ये दृष्टं। उपाच्च। उत्तरत्रो॰ पेत्यस्यैवानुवृत्तये योगविभागः। बु
धयुध। अत्राकर्मकाणांपदांतर्भावितार्थत्वेनसोपसर्गत्वेनवासकर्मकत्वंतदर्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं
चाकर्मकग्रहणं चित्तवत्कर्तृकाणांतु सकर्मकार्थं प्रीतिभक्तजनस्य पोजनयते इत्यादि प्रमादिके। यद्वा भक्त
जनः प्रीतिं जनयत्यात्मनस्तस्य तामीश्वरो जनयते इति एतत्सौ साधुप्रयोज्य कर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्त
जनस्येति षष्ठी त्याहुः। निगरणे च। अत्र निगरणशब्देन नपादमीति सूत्रे पाग्रहणं लालनमुपलक्ष्य ग्र॰ रामः
ध्यते। इमां किमाचामयसेनच्चदुर्वा इति श्रीहर्षपद्ये इत्यामित्यस्य तन्मुखचंद्र चंद्रिकामित्यर्थे ६७

67

साक्षाद्येनाचार्येण तदेव ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति तृतीयग्रन्थके सिद्धांतितं। तत्र एवंजाती
यकानामित्यस्य कर्तृस्थभावकजातीयकानामित्यर्थः। तज्जातीयत्वं च कर्मवद्भावावाप्तियोग्यत्वेन। एवं च कर्तृ
स्थभावक्रियवत्सकर्मकाण्येव प्रत्युदाहरणानीति ध्वनयतोदाहृतं दर्शयतेऽत्सानूराजेति। अत एव द्वितीयप
द्यमुत्पादककारिकयोः प्रेरणाद्धिप्रदर्शनवत्प्रेरण दयत्यागविषयोदाहरणकक्ष्याप्रदर्शनं न कृतं। आद्य
पदो देवत्तेन तत्र द्वितीयकक्ष्याप्युदाहरणमिति सूचितं। किं च गभीरायां नद्यामित्यादौ गभीरनदीतीरकेऽर्थे
न लक्षणातात्पर्यग्राहकतया गभीरादिपदसार्थक्यवदिह कर्मपदस्य णिचश्च सार्थक्यमन्वयो वा नोपपादयि
तुं शक्यः। न च कर्मपदणिच्घटितस्य तत्तद्घटिते स्वार्थसंबन्धे लक्षणेति न दोषः। अत एव णिचः स्थितिरिति वा
च्यं। प्रेरणरूपेऽर्थे शास्त्रेण साधुत्वस्य बोधितत्वात् अन्यार्थे लक्षणयापि साधुत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तस्माद्दर्श
नविषयीभवनसामानाधिकरण्येन प्रेरणा वास्तवी आरोपिता वा णिजर्थ इति णिचः साधुत्वं कर्तृत्वं च स्वस्योपप
न्नं। अत एव एतावता एतयोर्न्यग्भवनतदनुकूलव्यापारयोः प्रतीत्युपपत्तये पंचम्यामवस्थायां णिजुपपत्तये च हरि
णा निवृत्तये प्रेरणाद्यात्राकृत एव णिजुच्यते ब्रवीति पचतेरर्थं सिध्यति नैव विना णिचा। संपतः पचतेरर्थे
सर्वथैवावतिष्ठते। तद्दुहेर्णीञ्च तुल्यार्थत्वं प्रतीयते इत्यभिदमुक्तं तृतीय कक्ष्योदाहरणभूतपञ्चमक
क्ष्योभयसाधारणं। तत्र द्वितीयकक्ष्यायां न्यग्भवनसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थः ततो णिच्चित्तृतीयकक्ष्यात
त्रणिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थव्यापारस्य च त्यागे आरुह्यते हस्तीति तुर्यकक्ष्यातो न्यग्भवनसमानाधिकरणे
प्रवर्तमानत्वेनापि विवक्षिते व्यापारे णिचुदाहरणभूता कक्ष्या। एवं च तस्याह युक्तं पंचमकक्ष्यात्वं स्वरसत
उपपद्यते। एवं च पूर्वं चरणं तादृशमेव तत्तत्समानाकारो भिन्नार्थ एव। एतत्सर्वं मन्वाख्यानोपायमात्रमिति
बोध्यं। एवं च समानक्रियत्वासंभवोऽपि बोध्यः। कर्मवद्भावातिदेश इति प्रतीकमुपादाय लावयति केदारो दं

ल०भा०शे०
उ०
६८

कल्पनादोषाय। धातुत्वं न शक्ततावच्छेदकं तदज्ञानतो ऽपि बोधात् सर्वधातुभ्यः सर्वक्रियाबोधापत्तेश्च।
सकलेति। अकर्मकाणामप्यंशद्वयाभिधाय कत्वात्फलव्यापारयो वैयधिकरण्ये सकर्मकत्वं
सामानाधिकरण्ये ऽकर्मकत्वं बोध्यं। कर्त्राधात्ववाच्येति। करोति कर्त्रे त्यादौ तथात्वमुक्तत्वादिति भावः। समा
नाधिकरण्याभावादिति। अस्त्वन्तः ततक्रियायाः सत्त्वार्थक युष्मदादिसामानाधिकरण्यासंभव इति भा
वः। तिङ्वाच्येति। तिङ्रूपेत्यर्थः। लिंगाद्यनन्वयित्वं सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वं वा ऽसत्त्वं। अत्रोत्सर्गिक
त्वेनेति। एकवचन मित्येवसूत्रमुत्सर्गं इतिभावः। परे तु। क्रियायामेकत्वमस्त्येव एका क्रियेति रूपवा
दिसूत्रस्य भाष्यात्। एवं च तस्य प्रकृत्यर्थे चपावत् एकवचनं द्विवादिकं त्वौत्तरत्तिङ्वाच्यकारकगतं तत्रा
रोप्यत इति कर्तृकर्म तिङ्षु द्विवचनादि सिध्यति। तस्याप्यन्वयः प्रकृत्यर्थ एव यथाहते घ्राणयिकाः शाप्यत इत्या
दौ हत शयन सदृशानीत्यर्थ के ऽपमाने बहु लोपपादनसामर्थ्यं नोपमेये तिङर्थे क्रियारूपे ऽपमान
गतबहुत्वारोपेण बहुवचनं तद्वत्। तिङ्वाच्यकारकगतताया एवारोपो नान्यकारकगतताया इत्यत्रार्थशक्ति
स्वभाव एव बीजं तदुक्तं हरिणा। एकत्वे ऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते न तु लिंगाख्यो भेदस्तत्र
तदाश्रय इति। न च प्रथमपुरुषो नत सिद्धेः। तवतत्रैकवचन वत् एकवचनमित्युत्सर्गेणातु अव्ययप्रक
रणोक्तरीत्या ऽव्ययेभ्य इव सर्वैकवचनापत्तेः। स्पष्टं चेदं युष्मदीति सूत्रे भाष्य इति वदंति। स्पसिच्।
अत्र यथासंख्यं न। स्वरितत्वात्। उपदेशग्रहणं च एव विशेषणं नान्येषामव्यभिचारात्। तदाह। रामः
उपदेशे य इति। अजि त्ति पृथक्पदं लुप्तविभक्तिकं सौत्रो वा समास इति भावः। इद्विधायके स्पादीनामिति ६८

न्चामयतेः साक्षुज्ज्ञानत्वाद्व्याप्तिकतया निगरणार्थत्वाभावान्नात्मनेपदं । अत एव च बुधोः कर्मत्वं
ज्ञानार्थत्वादिबोध्यं । यदि तु त्वं एति निवर्त्तकस्तत्त्वव्यापार एव मानं । सर्वे क्रियाणां च स्वस्वविषयविषय
के तु रूपे इत्यर्थस्यैतयोपनिबद्धस्य फलादत्रेन लक्षणा किंतु मुख्यमेव निगरणं तदा चिंस एवापप्रयो
गइतिबोध्यं । प्राप्तस्यैवायमिति । अनंतरस्येति न्यायादिति भावः । अण्णव । चित्तवदित्यादि किं । भुष्याति
व्रीहयः । तान्प्रोषयते । अकर्मकात् किं । कटं करोति तं प्रयुक्ते कटं कारयते । इतरे इति । दमि रकर्मकोपि
एतस्मात्प्रामाण्यात् । अत एव दमिः सकर्मक इति दिवादिग्रंथेन विरोधः । परे तु अकर्मकत्वे सत्येव समानत्वे
पि सकर्मकत्वे मानं चिंत्यमित्याहुः । वासयते इति । लुप्विकरणपरिभाषया दादेः सकर्मकतया चप्यादेरेव
ग्रहणं वसेः । परस्मैपदे स्यादेवेति । अनंतरस्येति न्यायेन योगद्वय प्रापित परस्मैपदस्यैव निषेधादिति
भावः । पाययतीति । शाछासेति युक् ॥ ॐ ॥ इति पदव्यवस्था ॥ ॐ ॥ सार्वधातुके यक् ।
धातोरेकाच इत्यतो रिति चिण्भावे ल्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्त्तते । उत्पादना । फलोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारः । फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थविशेषणत्वे सति तद्धात्वर्थत्वं । अनेकपर्यायो
पादानं चेतनाचेतनवृत्ति फूत्कारत्वादीनां क्रियात्वं धात्वर्थत्वं च बोधयितुं । अत एव पचति पाकं करोती
त्यादिक्रमेण कत्रा सर्वधातूनां विवरणमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं । क्रियात्वं धातुवाच्यत्वं समानाधि
करणजातिविशेषः । तत्र घटकधातुत्वं च जातिविशेषः । तत्सरि चाय कं चाभूवादिसूत्रे । धातुत्वे
नेति तद्व्याप्यत्वं चित्वादिनेसर्प्यः । फूत्कारादीनां च तत्तद्रूपेण शक्यता प्रामाणिकत्वाच्च नानाशक्ति

ल० भा० शे० उ० ६९

अपवाद इति। वाक्यार्थबोधवेलायां बाधकाभावेन हंतेरपि सीयुटा संबंधेन तस्मान्निरवकाशत्वात् सत्त्वात्
लब्धसंस्कारवेलोपस्थित बाधस्तेन न्याय्यः तद्विषये चरितार्थ इति भावः। परे तु भयत्रापि हन्
देशात् समुदायस्य समुदायेन संबंधो न्याय्यो न तु प्रत्येकं चतुर्णां संबंधः शब्दात् लभ्यते। एवं च न निरव
काशत्वमत एव भाष्ये विप्रतिषेध उक्तः। वधिभावात् सीयुटि चिण्वत्त्वं विप्रतिषेधे। नेति चिण्वद्भाववाक्ये
पिस्यादि * चिण्वदिति विषयसप्तमी तिभाष्याशय इत्याहुः। अदर्शिषातामिति। न दृशा इति निषेधात् च्लेः क्सो न।
सिचः कित्वादिति। लिङ्सिचावात्मनेपदे क्विसेन न लत्वं। अन्ववि भाषेस्यनेन। ढत्वं विभाषेड इत्यनेन
नहि लत्वं। मस्य ढधयोष्ठानची तिवस्यण्णमपइ तित्रयम्। हवमानामिति। अचोरहाभ्यां यणोमयो न चि
वेष्वेतैः। नस्थानिवदिति। आभीयासिद्धत्वं तु नबाश्रयत्वादिति भावः। भाष्ये त्विति। न पदांतसूत्रस्थे इत्या
दिः। नन्वेवं णपतासो दीर्घविकल्पनापत्तिर्विधानादत आह। णाविति इति। नप दा तसूत्रस्थभाष्यापेक्षया पा
प्रकृतसूत्रस्थं णिज्यवेतानो यङ्लोपे चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकं स्थानिवत्त्वनिषेधेन प्रत्याख्यानप
रं भाष्यं दुर्बलं प्रकारांतरेण विप्रत्याख्यानसंभवादिति भिमानः। प्रकृतसूत्रस्थे कर्मणि णिङ् इतिसूत्रस्थे च भा
ष्ये त्वास्वदीर्घे स्थानिवत्त्वनिषेधोत एव दीर्घग्रहणं चरितार्थमित्युक्तं। तत्प्रमाण्याद्धरे यलोपस्वरवर्ज
द्विर्वचनादीनि न कर्त्तमानीतिवार्त्तिके वर्ज्यकोटौ दीर्घस्य पलदाणीयो हेङ् धातुश्च घटादावसांप्रदा
यिकः। णपाकतिनिर्देशस्यवक्तुमशक्यत्वं चोपधायादितत्त्वाक्। किंच मित्त्वोयङ्लुकसत्त्वेवार्त्तिके वैयर्थ्या
पत्तात्तदनभिधानावश्यकत्वेन यङ्लोपे च संप्रसारणासंभवः। दीर्घे नस्थानिवदिति संशास्त्रे रामः
पादिकपर इत्यभिमानेन वचनारंभस्तदभिमानत्यागेन भाष्यकृतंतेतरमिति नमेकश्चिद्दोषः। तदा ६९

69

विभक्तिविपरिणामः। अंगस्य तु नेट्। भाष्ये आर्द्धधातुकस्येति योगं विभज्य वा वानिट् सआर्द्धधातुकस्यैवेति
परिभाषणं तु लक्ष्यानुरोधात्। चिण्वदिति। सप्तम्यंताद्वतिः। उपमेये सप्तमीदर्शनात्। चिण्वद्भावो त्र प्रधान
मिट् तु चेतन तत्सन्नियोगशिष्टः। भाव [illegible] कर्मणोरिति स्यादीनां विशेषणं सीयुटो भावकर्मवाचित्वेपि
स्य सिच्तासीनां तत्त्वाभावात्। नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे स्यादय इत्यर्थः। स्यादीनां ता दृक्
प्रत्ययपरत्वसंभवादागमशिष्टप्रत्ययत्वार्थबलाद्यंगीकारादतो विषयसप्तमीत्याह ॥ गम्य
मानयोरिति। चिण्भाव। चेरिति चिण् ते इत्यस्मात्तस्य लुगिति चानुवर्तते। पुन [illegible] ग्रहणं तु
न रुध इति निषेधानुवृत्तये। इत्याहुरिति। अत्रारुचिवीजं साहचर्याश्रयणे दृष्टम्। नाभावः। ननु एवं
तस्यादेशाभावात्तत्र चिण्वदिट् स्यात् नहि एवं तस्योपदेशे यो चूतदं तत्त्वमस्ति। हनीप्रभृतीनां गुणोउप
देशे यो च् तदंतत्वाभावाद् दोष एवेति चेन्न। अ [illegible] तो लोप इत्यत्रैवार्द्धधातुकोपदेशे यद [illegible] जंतं मित्यर्थे
नादोषात्। तत्रैवाप्याद्ध त्वासीयुट् विशेषणत्वमपि [illegible] धातोस्तु उपदेशे अजंतत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन
बोध्यं। तपोनुतापे च। चादिति चः कर्मकर्त्तरीत्यतः कर्मकर्त्तरीत्यनुवर्त्त ते। चिण् ते इति सूत्रात् चिणीति। न
रुध इत्यतो नेति च वर्त्तते। भावे वा लुङ् इत्याह। पापेनेति। अविचार्य कर्म कृत्वा पश्चाद्दशो चीत्यर्थः।
द्वे २ कर्मकर्त्तरि उदाहरिष्यते। अचिण्णलोरिति। प्रसज्यप्रतिषेधे चिण्वद्भावेन निषेधः। पर्युदासेपि न
दोषः। अप्रतिदिश्यमानधर्म विरुद्धस्याश्रयस्याहिते शास्त्राभावेनानंगीकारादिति भावः। चालिष्यतइ
ति। स्फुदलोरिति वाधित्वा नित्यत्वात् चिण्वदिट्। वलीति हि तत्रानुवर्त्तते। नन्वार्द्ध धातुक इत्यादे
र्विषयसप्तमीत्वेन वध्यादेशस्यांतरंगत्वेन [illegible] आह। आशीर्लिङीति।

ल०श०शे०

उ० प्रायेण कर्मकाइति। आधारमधिकरणं फलाश्रयस्याभावादितिभावः। द्विकर्मकाणां कर्मणः कर्तृत्व विवक्षाया
७० मपि सकर्मकत्वात्प्रयेणेति। अकर्मकत्व फलमाह। तेभ्यो भावइति। क्रियायाः कर्मणा साधनेन तुल्यत्वासंभवात्क
र्मशब्दस्तत्स्थक्रियालक्षकः मंचाः क्रोशंतीतिवत्। तुल्यक्रियइति। वहुव्रीहिः। एकरूपयोरपिक्रिययोः कर्तृकर्मा
वस्याभेदेनौपाधिकभेदारोपेतुल्यत्वमुपपाद्यं। कर्तरिप्राप्तिसत्तः कर्तरीत्यनुवर्त्यं प्रथमयाविपरिणम्यतइ
त्याह। कर्तेति। कर्मसंज्ञकइत्यर्थं वारणपवातिः। तादृशेर्थे हिसकर्मकत्वाभ्दावेलोपोनस्यात्। कार्यातिदेश
इति। प्राधान्यादितिभावः। नचकार्यातिदेशेप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएवदेशइतिभाष्यएवसम
७० तेपक्षेपरत्वाच्छ्रूरपरस्मैपदेएवस्यातांनलयणात्मनेपदेइतिवाच्यं। नदुहस्नुनमांयक्चिणोकुर्विरजोरित्या
न८ द्यारंभसामर्थ्यं परमपिवाधित्वातयोरतिदेशात्तदाह। तेनेत्यादि। द्वितीयोस्यादिति। नचोक्तरीत्यापरत्वात्तृतीया
पत्तिः। द्वितीये त्यनेनकस्यादेरुपलक्षणेनादोषात्। कार्यातिदेशोतिदेशदेशएवदेशइतिमतेप्युक्तमित्यन्ये।
अतिदेशेनस्वनिष्ठाकर्मकत्वस्यानिवारणेनभावेलोनस्यादितिनशंकितंयादिलअतिदिश्यमानविरुद्धस्या
प्यभावोतिदेशाख्या यात्तदासोपिदोषोवोध्यइतिकेचित्। लकारवाच्यइति। तत्रतस्यविधानादितिभावः। द्विल
कारइति। सूत्रेनिर्देशोनात्पदार्थः। लइतीति। अनेनैतस्यलुप्तषष्ठ्यंतत्वंदर्शयिति। कृत्यक्तेति। इदमुपलक्ष
णं। कृतीह भिदानांकुसूलाइत्यत्रचानशिनकर्मवत्वमितिनयगित्यपिवोध्यं। क्तोत्रनिष्ठेतिसूत्रेविहितःक
र्मार्थकोगृह्यते तेनाकर्मकत्वप्रयुक्तः कर्तरिक्तोभवत्येव। अतएवसिनोतेर्योसकर्मकर्तृकस्येतिसंगच्छते। तेन
ध्वि१ परशुभिन्नः कुसूलइत्यादौ तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याभावासिद्धिः। एतेनस्रुजस्याप्ल राम:
नमात्मनेत्यादावपिवौपाधिकभेदमाश्रित्य ... मात्मनेपर्यायकर्तृत्वेनौदनस्यकर्मत्वात्मुक्ते ७०

शयइत्ति।नपदांतसूत्रभाष्याशयइत्यर्थः।निर्देशइत्युत्तरं दीर्घग्रहणंचेदं भाष्ये स्थितपाठः।हेठेर्घटादौ पठिता
न्नेणि।अहिंडिअहीडीतिरूपापत्तेरसत्वात्।ह्रस्वविकल्पेत्वहेडीतिस्यात्।इदंकेयटादौस्पष्टं भाष्यरीत्यातु
स्यानिवत्वनिषेधार्थं वदीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः।शामिष्यतेइति।स्यादीनांचिण्वत्वा तदीर्घः।शा
म्यतेमुनिनेति।अकर्मकत्वाद्भावेलः।नोदात्तोपदेश उपदेशोत्पनेनशमीत्यादौचिण्णुणिवर्जमानस्वरे
णानुदात्तत्वेपिनिषेधः।अनाचमीति।यद्यपि भाष्येआङरहितएवपठ्यते तथाप्याचामइत्येवभाष्येउदाहर
णंदाङ्पूर्वएवपर्युदस्यतइतिभावः।विभाषाचिण्।लभेश्चेत्येतो लभेरितिवर्त्तते।प्रादेरिह्युपसर्गोपिलक्षणं भाष्य
स्वरसात्।तत्रहिउपसर्गात्खल्वित्यत्रउपसर्गादित्यनुवर्त्यनसुदुर्भ्यामित्यतोनेतिचानुवर्त्यउपसर्गात्परस्यलभे
र्विभाषेनेतिव्याख्यातं।चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येतिवक्तव्यमितिवचनमेववार्त्तिककृताकृतं।द्वि कर्मकेषु
त्वादीनांव्यवस्थामाह।द्विकर्मकाणांत्विति।दुह्यादेरित्यनेनाकथितंचेतिसूत्रविषयाणांग्रहणं।प्रधानेइ
ति।एतेनत्वेवांदुह्या दिपाठेसंगतइतिदर्शयति।अन्येषामपीकर्मणःकरोतीनांएतद्वाचानेकमेव।स्पष्ट
चेदमकथितंचेतिसूत्रेभाष्ये।एतदप्यनेकसन्निधौतदभावेतुमुख्येपिभवतिगवादोग्ध्वपयइत्यादित्तदु
क्तमकथितंचेतिसूत्रेभाष्ये।गुणकर्मणिलादिविधिःसपरेध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे।अपरआह।प्रधा
नकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्वि कर्मणां।अप्रधानेदुहादीनां ण्यंतेकर्तुश्चकर्मणइति उत्तरमतेआद्याद्वेनय
तिस्तुयेपादेण्मिरुदाहृतः।अकर्मकाणामिति।लःकर्मणीतिसूत्रेणानिणीतमेतत्॥ ॐ ॥
इतिभावकर्मप्रक्रिया ॥ ॐ ॥नविवक्ष्यतेइति।तत्त्वात्कारकव्यापारअप्रधानधात्वर्थत्वेनावि
वक्ष्यतइत्यपिबोध्यं।कर्मणिस्थितिरि।फलसमानाधिकरणव्यापारस्यैवधात्वर्थत्वेनविवक्षायामित्यर्थः।

ल०प्रा०ओ० उ० त्विरं।अमनानुकूलव्यापाररूपेणजा।निष्फलेनत्वव्यापारेणैवातत्राविशेषादर्शनेनकर्मस्थक्रियात्वा
७१ भावात्।यद्दिग्रामसंयोगस्तत्र्येलुच्येत तर्हि ग्रामंगच्छतीत्यादौ ग्रामेपिपुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनात्गम्य
र्यस्यापिकर्मस्थत्वंस्यात्।अतएवान्योन्यमाश्लिष्यत इत्येवआश्लेषेङ्गाहते।दुहिपच्योरिति।अनयोर्हि कि
र्मकत्वात्एकस्यकर्मणःकर्तृत्वेप्यपरस्यसकर्मकत्वादप्राप्तेवचनं।द्व्यर्थत्वात्सत्त्वेस्तुदुलानोदनंपच
तीतिवत् द्विकर्मकत्वाद्धद्धष्वदापाकमंतरेणफलपाकासंभ वात्पचिरत्रविषयेद्विकर्मकः।कालस्तु
तदाकर्ता विहुलत्वग्रहणंनेहपदेपरस्मैपदार्थंतस्यात्रानिष्फलत्वात्।विकल्पेनेष्यतइति।दुहे श्चेसनेनेति
२७ भावः।कर्मकर्तरितङादेपरेदुहेश्च्लेर्णवेतितदर्थः।गौःपयइति।अप्रधानगोरूपकर्मणएवतस्याविव
दानान्यस्येतिभावः।गौःपयस्त्यजतीत्यर्थः।अचःकर्म।चिण्ते इत्यतश्चिणितिदीपजनेत्यतोन्यतरस्यामि
77 त्यनुवर्तते।इदंसूत्रमवास्यानेपतितंकरोतिप्रसंगेतु चितं।अर्धोपपन्नइति।सत्यमुख्यकर्तृत्वे
तितत्रास्यंताप्राप्तकर्मवृन्दावाप्येयुजेस्तुकर्मकर्तरिसकर्मकत्वेनप्रतिप्रसवविध्यर्थं।युज्यतेब्रह्मयोगो ति१०
ब्रह्मचारिणेत्युनक्तिसंबंधानुकूलव्यापारमाश्रयतीतिप्रथकिंस्यात्ततोयुजेःप्रतियोगित्वावच्छिन्नसंबं
धाश्रयत्वेब्रह्मचारिणःकर्तृत्वेप्रतियोगिताश्रयत्वाच्चयोगस्यकर्मत्वंवोध्यं।भूषाकर्मेति।कर्मक
र्तृःक्रियापरःयद्यपिभूषावाचिणपेते भूष्णिश्रीत्वनेनयकृचिणोःप्रतिषेधः।सिद्धस्तथापिचिण्वदिड् रामः
भावायेदं।आत्मनेपदादिलुक्तेत्रयाणामपिनिषेधइत्याह।यगितादि।अवकिरतेइति।कश्चित्स ७१

कर्मण्येवप्रत्ययोस्तु किमतिदेशो नेत्यपास्तं।क्तादीनामप्यापत्तेः।निवृत्तप्रेषणतायां साध्वसिद्धिर्नतीति
वत्स्यन्वत्सोदनइत्यस्यापत्तेश्च।नंमते दंड इत्यादौयकचिण्णःप्रतिषेधेशापूचङोरनापत्तेश्च।कश्चित्प्रयुज्य
मानंस्वयमेवेति तु कर्त्रंतराभावप्रतिपादनपरमितिदिक्।व्यवहारइति उपपादितमेतत्।प्रत्यासत्त्या स
मानधातौ कर्मस्थक्रियाक्रियपात्तुल्यक्रिय त्वाश्रयणात्पचत्योदनं देवदत्त इत्यत्रकर्मणो रासोदइत्यत्रक
र्तृत्वेपिनकर्मवत्त्वमितिबोध्यं।ननुकारणलाघवस्थायांवस्तुतःसनव्यसिस्थात्लोपारोनधातुनायातःप्रक
तस्त्रेचधातोरेकाच इत्यतोधातोरित्यनुवर्त्यधातोर्वाच्यक्रियपात्तुल्यक्रियाइत्यर्थेतिनायंदोषोतआ
ह।किंचेति।कर्मण्येत्ये तत्सामर्थ्यात्त दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियाफलद्योतइतिभा
वः।नेतरत्रेति।राजदर्शनग्रामगमनादौकर्तृपे वहर्षश्रमादिलक्षणेपाविशेषदर्शनात्कर्तृस्थे त्वेवव्यव
हारइतिभावः।उत्पादनार्थइति।उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थइत्यर्थः।उत्पत्तिफलकोपलोवाच्यइतितुनयुक्तं।वी
जेनांकुरःक्रियतइत्यनापत्तेः।एतेन।ज्ञानस्यकर्तृ स्थत्वेन।नव्यात्मनेपदमिति।ज्ञानजिस्पर्शः।ययाल्मने
पदयोस्त्वनुव्यवसीयमानेतिस्यादितिभावः।अन्योन्यंस्पृशतइति।अयंभावः।कर्मपदेनतत्स्थाक्रियाफलद्यो
तेनतुकर्मत्वोपयोगिनीतस्थाक्रियामानाभावात्।एवंचान्योन्यमित्यादावुभयोःशब्दभेदेनकर्तृत्वकर्म
त्वसत्त्वायैवएकस्मिन्संयोगानुकूलक्रियासंयोगोवासैवापरस्मिन्कर्त्तरीतिकर्मस्थक्रियपात्तुल्यक्रियकर्तृ
त्वाद्ब्याप्तिः।आश्रयभेदेन चतुल्यत्वाव्याघातः।यद्यपिइमौगांगांस्पृशतइत्यत्रकर्तृस्थःस्पर्शस्तथापिप्र
कृतेकर्मणोस्तयोन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्कर्मस्थःसइति।अज्ञामिति।इदंतु

ल०शा०बो० अत एव कर्मणि लकः प्रत्ययार्थ इति प्रश्लेषः एव संतापइति भाष्येऽक्तं। प्रश्नुते इति। प्रस्तवनानुकूलो लकरोस
७० दनस्तौतेरर्थः। प्रस्तोष्टेति। स्नुक्रमोरिति नियमात् इलादि लक्षणइएन। केवलकर्मतेरकर्मकत्वादाह। अंत
७२ र्भावितेति। चिरवदिट इति। उक्तावीजमेतत्। त्रूतेकथेति। उच्चारणेनशब्दे ग्राहकघरूपविशेषदर्शनात्।
कर्मस्थक्रियत्वमस्येतिबोध्यं। णिश्रधि। अत्रकर्मकर्तृत्वं विना ये ऽकर्मकास्ते ग्राह्मनेपदाकर्मकशब्दे
नगृह्यंते। कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याभिचरितत्वात्। तेषामंतर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वांकत्वापु
नःसौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वंबोध्यं। उदपुपुछतेति। पुछसुदस्तवानिरसर्पः। न्यकारिष्टेति। चि म६
णिनिषिद्धे णपत्वात्तभावात् चिउभावे सिचिचिरवदिट चेष्टितदभावपक्षेऽप्याह। अकृतेति। ह्रस्वादंगादि
तिसिचोलोपः॥ ॥ इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ ॥ ॥लकाराणां कालविषयेऽ
त्सर्गापवादशास्त्राण्याह। अभिज्ञावचने भूत इत्यधिकारः। अनद्यतनेलङ् इत्यतोनत्वद्यतनइतिवर्तते। एवं बुध्यसेइ
त्यादि। अत्रमानंदं हृद्विंलं। अभुंज्महीति। अभिज्ञेतिलृटोनेन निषेधे औत्सर्गिको लङ्। साकांक्षेतइति। विद्यमा
नाकांक्षेइत्यर्थः। तेनाकांक्षानिरूपकेतद्विषयेवसिध्यति। वत्स्यामइति। लट्पलक्षणाभावेस्य विवाहितत्वात्साकां
क्षताबोध्या। लक्षणांशापकेलड्यंशाप्यं। परत्वादिति। तेनोभयत्रविभाषेयमितिभावः। वित्तविद्रोपादिनेति। सा
धादिनास्वीयमनोऽसंनिधानादिसंग्रहः। अत्रेतेति। अपरोक्षार्थमिदं। तदुद्भागमनोत्तरकालिकवासप्र
स्नेतत्कारणागमनस्यैवापलायादसतापन्हवउदाहरणेबोध्यः। अबाधितपरोक्षविपरीतबोधनायतदुपाद
क्षाभावप्रतिपादनमसंतापन्हवः। अत्रकालिंगवासाद्युपपादकंकालिंगगमनादितेन विनातदसंभवात्। ना
हंकलिंगान्जगामेत्येवपाठः। जनपदवाचिनो नित्यं बहुवचनांतत्वात्। अत्रैवासन्नकाले प्रष्टव्य विष रामः
यीभूतासन्नकालिकं भूतानद्यतनपरोक्षार्थत्वात्। इत्यर्थः। यजतिस्मेति। स्मशब्दोभूतकालद्यो ७२

रश्चादिना हस्तिनमवकिरतीति पूर्वकं द्वया। कृ ... हृ ... प्रछ: किरादयः तत्राद्ययोः कर्मस्थक्रियत्वया
त्मनेपदव्यतिरिक्तनिषेधार्थमन्येषां कर्तृस्थक्रियत्वेनात्मनेपदविध्यर्थमिदं। विध्यर्थमिदमिति। प्रयंभावः।
उपवासादितपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः। एवं च तापसकर्मत्वे तपे दुःखजननमर्थः। कर्तृत्वे तर्जनमर्थः।
तापसस्तप्यतेऽर्ज्यतीत्यर्थः। एवं च क्रियाभेदात्सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते विधिरिति। कलनुसारिण इति। भाष्येत्वे
वकारसामर्थ्यान्नियमार्थमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां ग्रातिबन्धोक्तयइत्यस्य प्रत्याख्यानापत्तयेवासकर्मकस्य
वचनं नियमार्थं तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्येति तपेरिति योगविभागेनायं नियमः तस्य च तपः कर्मकस्य
वकर्ताकर्मवदिति। तेनेह न। उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः उत्तप्यमानं सुवर्णं स्वर्णकारमुत्तपतीत्युक्ते। तस्य
यंभावः। यद्यप्युपवासादिरूपं तपस्तापसं तपति स तत्र दुःखे वार्थस्तपस्तं दुःखयतीत्यर्थात्। तापसस्तप्यत इ
ति तापसस्य कर्तृत्वेऽर्जनार्थः। तापसस्तदर्जयत्यर्थात्। एवं च कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वस्य कर्तरि अभा
व इति न कर्मवद्भावप्राप्तिस्तथापि शरीरसंतापविशेषस्तापसं तापयतीत्यर्थः। अत्र तपि भावितण्यर्थो न तपिः। ता
पसवृत्तिशरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारः संतापविशेषवृत्तिरिति बोधः। तदनुकूलव्यापारश्च संतापवि
शेषस्वरूपावस्थानस्य एव तापस शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारविशेषवृत्तौ कर्त्ता एव। एतदर्थं त्यागेता
पसस्तः संतप्यत इत्यत्र संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः स व्यापार
एवाच्चार्जनं। तत्र क्रियाविशेषणत्वात्स्तोकमेधते इत्यादाविव तपः स्तप्यत इत्यादौ कर्मणि लकारो भवत्ये
वेति बोध्यं। तदुक्तं। यथा गोपायमप्युपदित्यादौ सामान्यप्रश्नेरवयवप्रश्नः। कर्मण्येव तापसेन तपस्तप्यत इत्यादौ
सामान्यतेपेरेवपवतपिः कर्मेति। अवयवतापिरित्यस्य विशेषितपिर्जनकोपवासादिरूपं तप इत्यर्थः।

ल॰शे॰आ॰
उ॰ तनेलृट्। भविष्यत्यनद्यतने लुटेनेति भावः। सामीप्यं चात्र कालकृतं। तच्च प्रयोगकालापेक्षया। कालस्य सा
७३ मीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानं। देशसामीप्ये योयं देशोऽतिक्रान्तः तत्राग्निगामी वा तस्मिन्नाधिते ऽध्यासते
इत्युदाहरणमिति केचित्। भविष्यति मर्या। अक्रियाप्रबंधार्थं। असामीप्यार्थं चेदं। यद्यपि भाष्येऽक्रियाप्र
बंधार्थमिदं क्रियाप्रबंधार्थत्ववचनानर्थक्यं सिद्धं। क्रियाप्रबंधे पूर्वेणैवेत्युक्तं। तथापि तदसामीप्यसो
पलक्षणमिति कैयटः। असामीप्ये एतद्विषयोदाहरणानभिधानमित्यन्ये। अभविष्यति मर्यादायां परस्मिन्न
होरात्रकालविभागे चाक्रियाप्रबंधेनानद्यतनवदिति पूर्वसूत्रमेवेष्यते इति भाष्ये स्पष्टं। भविष्यति। योय
मध्वातिक्रान्त इत्यादौ सक्तून्पिबामेत्येव मर्यादेति किं। योयमध्वागन्तव्य आनिरवधिकस्तस्य यदवरं साकेता
दित्यादौ पातास्मेत्येव। अवरस्मिन्निति किं। तस्य यत्परमिति प्रयोगे पातास्मेत्येव यथा स्यादिति। कालवि। का
लकृता मर्यादोक्ता ऽवरप्रविभागे सतीत्यर्थः। अहोरात्रसंबंधिनीति। अनहोरात्राणामिति प्रोक्तषष्ठी। न
कर्त्रे दिनापि कर्मणीति भावः। मर्यादावरयोरन्यतरस्मिन्नपि अहोरात्रसंबंधिनि नेति तात्पर्यं। प्रतिबोधा
र्थमिति। क्रियासातत्याद्यस्त्वे इत्यर्थः। तस्त्वे होरात्रसंबंधिनि विभागेपिनानद्यतनवदित्यस्येष्टेः।
तस्यपोवरः पंच दशरात्रइति। पंचदशरात्रइति बहुव्रीहिरच्प्रत्ययश्चेति योगविभागात्समासांतोतः
पुंस्त्वं पद्मान्यपदार्थः। पृषोदरादित्वान्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा साधुत्वं। परस्मिन्वि। कालविभागे रवि
द्यमिति भाष्ये स्पष्टं। वर्ज्यमिति। एषतत्कर्माण्यप्रयोगे चोयत। भूते च। पूर्वसूत्रमिति। अनुवृत्तपूर्वसूत्र
कोयमधिकारः समानकर्तृकेष्विति तावत्। उताप्योरित्यतः पूर्वं तु वाग्रहणसंबद्धमेतदधिक्रिय रामः
ते पूत्तगर्हायां लडपिजात्वोरित्यस्मात्संबंधः तादृर्थ्याभावात् तद्विषये तिङ्भिन्नाभावात्। परस्तादिति। ७३

तकः। एवं शब्दोऽपरोक्षत्वद्योतकः। नन्वौपच्छ। पृच्छग्रहणं वचनं प्रतीसाद्यर्थसंभावनावारणाय। यदाऽऽश्रमा
दिदर्शनेतत्क्रियानुवृत्तिमारोप्य वर्तमाने लट् तदा ननु कुर्वंतं पश्य पृच्छति शास्त्रादिभवति। स्वत्रं तु तदनारोपेभूत
विवक्षायां लुङ् बाधनार्थं ह्यतानंतरसोऽतिन्यायादत्र्तमाने लडिति विहितस्यैवेति सपष्टमाकरे। नन्वोः। अन
योर्योगेभूतसामान्ये पृच्छप्रतिवचने लङ् लर्थः। यदा लुङ्। अनद्यतने लङेव। अनुवर्तते इति। भविष्यतिग
म्यादय इति सूत्रात्। किंवृत्ते। किमावृत्तं निष्पन्नं तस्मिन्नुपपदइत्यर्थः। तेन्चकः कतरः कतम इत्येव
तिवृत्तिः यद्वृत्तान्नित्यमितिसूत्रस्थभाष्यरीत्या सर्वग्रहणं तु मिसन्येउदाहरणे तादृशप्रश्ने न प्रश्नलिप्साग
मते उत्तरसूत्रोदाहरणे पिता दृष्ट्या प्रयोगेणवक्तु लिप्सागम्यते। अत्र किम्वृत्तग्रहणं तु लिप्समानसिद्धिर
हितायांलिप्सायामकिंवृत्तेलडो निवृत्त्यर्थं। लोऽर्थे। लोडर्थप्रैषादिविषयथा सर्वं लक्षणे लर्थः। क
स्मभोजनंप्रैषविषयगोवारणस्य लक्षणं बोध्यं। ऊर्ध्वमिति। द्वितीयांतं अकर्मकधातुयोगे कालादीनां क
८११ र्मत्वोक्तेः ऊर्ध्वमिति दिक्शब्दयोगेमुहूर्तादितिपंचमी। तद्धितार्थेत्यत्रदिक्संख्ये इत्यनुवर्तनात्समाना चातुर्
धिकरणाधिकाराच्चेहसमासो दुर्वेभोऽत आह। निपातनादिति। भवार्थे कालात्ठञ्। स्वार्थे ष्यञिति। च दिवा
कारणलभ्यमर्थमाह। ये मोप्राद्येनेति। प्राशंसायां। अप्राप्तप्राप्तीच्छा शंसा। तस्यवर्तमानत्वेपितद्विषयस्य वर्षा
देर्भविष्यत्वात् भविष्यतीत्युक्ते। आशास्यमानक्रियावाचकाद्धातोरित्यर्थः। देवश्चेदिति। वृष्टिचाध्ययोरुभयो
राशंसाविषयत्वादुर्भयत्रापि लकारः। पूर्वविप्रदेइति। आशंसायामित्यर्थस्तेनतदपवादोयं तदाह। ने
तीति। नभूतवदित्तिनापि वर्तमानवदित्यपिबोध्यं। आसा शंसा यामित्यपवादत्वात् द्विप्रयोगे पि प
रत्वादिदमेवेत्याह। आशंसे द्विप्रमिति। नानद्यतनवत्। प्रबंधः। सातत्यं। लङ्लुटौ नेति। भूतानद्य

ल॰ शा॰ शे॰ उ॰ इत्यर्थः। प्रत्युदाहरणे पूर्वेण लिङ्। वास्मादिति। विभाषेति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते इष्यते इति। लिङि वर्त्तमाने पुनर्लि

७५ ङ्ग्रहणात् एतद्विशेषलाभः। हंतीति। हननहेतुः पलायनकार्यं गर्हायां लृङपि। एतो भविष्यतीति कृत्या

कालत्रयेपि एते प्रत्यया इति। अत्र व्याधिः। लृङ् प्राग्वत्। उप संवादाशंकयोरपि लिङ्ग्राच्यः उपवादः कर्त्तव्ये

पणबंधः। यदि मे भवान् कुर्यादहमपि ते इदं दद्यामित्युदाहरणं। अत्राव्यवधिर्मद्भाव एव प्रतीय

ते न हेतुहेतुमद्भाव इति न हेतुहेतुमतोरित्यनेन सिद्धिः। आशंकोत्प्रेक्षा तेन सर्वेषोपि स्यात्त्रा

सादंग्रासाभिष्याका नास्यादित्यादेः सिद्धिः स्पष्टञ्चेदमुपसंवादाशंकयोरिति सूत्रे भाष्ये इच्छार्थेषु।

सर्वलापवादः लृङ् प्राग्वत्। इच्छार्थेषु। इच्छार्थे पदे उपपदे इति सूत्रार्थः। कामप्रवेदनं स्वाभिप्रायावि

ष्करणं। तच्च प्रयोक्तुरिति बोध्यं। इदं न स्वतंत्रं विधायकं। किंतु सूत्रशेषभूतमन्यमावर्त्तकमेवातोऽव

वस्येमेवदर्शयति। नेहेच्छन्तीति। विधिनि प्रवर्त्तना विचार प्रार्थना विषयार्थी दान्वकाक्षातोरित्यर्थः। प्रैषा

ति। अनयोर्विध्यामंत्रणाभ्यां भेदेपि निमंत्रणादिषु कस्याप्यवर्त्तयेत्र ग्रहणं। प्राप्तकालेत्यक्ष्याश्रोक्ते

हितत्वमपि तेषु। सामान्यविहितकृत्यानां प्रैषादिषु लोटा बाधामाभूदिति कृत्यविधिः। प्राप्तकालार्थमिति।

प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेण लोटि तिसूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः। लिङ् चो। प्राप्तकाले प्राप्तस्य लिङो बाधना

र्थमिदं। अन्ययोर्विध्यादिसूत्रेण सिद्धेः। वाद्यथा प्राप्ते लोटं साक्षान्यथा लिङः। तयो बाधः स्यान्मु

हूर्तादूर्ध्वं यजनं प्राप्तकालमित्यर्थः। स्मे लोट्। प्रैषादयः अर्ध्वं मौहूर्त्तिके इति चानुवर्त्तते। यजतामिति।

सप्ताह्नोधिकारः सूत्रं कोभवानत्राधिकृत इत्यर्थः। अधीष्टे। लिङो पवादः। योगविभागादूर्ध्वं मौहूर्त्ति रामः

कइति निवृत्तं। लिङ्यदि [illegible] इत्युदाहरणं। ७५

ही

उत्कृष्टत्वादनवक्लृप्तत्वादित्यर्थः। गर्हायां लडिति। भविष्यतीत्यादि व्यक्तमित्याह। कालत्रयेपीति। अत्र भ
विष्यतीति क्रियातिपत्त्याविवक्षितो बोध्यं। कथमागर्हयाऽत्र निमित्तस्य सत्वादिति भावः। किं वृत्ते। कालत्र
येऽप्येतौ स्तः। लृङेति। किंकिं लट्वारणाय। प्राग्वदिति। भूते वा भविष्यति लिङर्थः। लिङ्निमित्त इति सूत्रमत्रानु
वर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यत इति भावः। एतेन तद्विषयेऽपि परत्वादिदमेवोचितमित्यपास्तं। अनवक्लृप्तौ एतयो
विषये काल त्रये लिङ्लृटावित्यर्थः। इह यथासंख्यं नेष्यते। प्राग्वदिति। भूते वा भविष्यति लिङ
मित्यर्थः। लिङोऽपवाद इति। पूर्वसूत्रेणोभयोः प्राप्तयोर्लृङ्ग्रहणेन लिङो निवृत्तिरिति भावः। अत्र लृङे लृङः प्रा
ति। लिङो निवृत्त्या एतद्युतानवक्लृप्त्यादेर्लिङ्निमित्तत्वाभावादिति भावः। पश्चात्तयोः। प्रथममपि लृङ्पर्यवा प्तेः। लि
त्रा ८ दः। योगविभागकृतस्त्वानयोरेवानयोरेवानुवृत्त्यर्थः। लृङ् प्राग्वत्। बोधेत्। अत्रातिङ्। यदि सोऽधी ङ्वेति।
यतेति। जातुयदोरित्सूत्रपदापेक्षोरित्युपसंख्यानात् लिङ् भूतेपीति। वाग्रहस्यानिवृत्ते लोद्विष्य अनेनप
तीव भूतेऽपि निलमित्यर्थः। कामप्रवेदने। सर्वलापवादः। अकच्चितीत्यस्य कच्चिच्छब्दयोगाभाव इत्यर्थः। रत्वात्
तदाह। नलिति। कच्चित् जीवतीति। अयं प्रश्न एव कामप्रवेदनद्योतक इति भावः। कच्चिच्छब्दस्येष्ट विभाषा
पकत्वादिच्छार्थेष्विति व्यत्र न प्रवर्त्तते। प्रौढिः। क्रियायाः फलसाध्यताविरहबोधनं। संभावनं। कथमिति
क्रियायोग्यताविषयालकटकोटिकज्ञानं। विपरिणम्यत इति। आवश्यं विपरिणम्यत इत्यर्थः। तच्चेदिति। लटः किं
इमां क्रियामनुष्ठातुं समर्थ इत्येवरूपं चेत्तत्संभावनमिति भावः। अत्रापि लृङ् प्राग्वत्। लिङ्प्रयोग इति। वृत्त इत्य
यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्यत इत्यर्थः। अपि गिरिमिति। संभावनस्याधात्वर्थे विषयता ध्वन स्य चैवा
कोऽपि शब्दः। कच्चित्प्रकरणादिकमपि तथेति बोध्यम्। संभावयामीति। भोजने भवान्शक्त इत्युक्ते थादिति
भावः। ८

ल॰प्रा॰को॰
उ॰ क्रियासमभिहारे। धातुसंबंध इति वर्त्तते। क्रियासमभिहार इत्येतत्स्वकृत्यर्थविशेषणं। तद्विशिष्टक्रियावाच
७५ काद्धातो लिंट् सर्वलापवादस्तदाह। द्योत्य इति। तस्येति। लोट इत्यर्थः। यदितिवादीनां स्थाने स्यात्। त
दा स्थानिवद्भावेन पित्वात् लुनीहि सादावीत्वादिनस्यादिति भावः। तोश्चेति। लोङित्यनुवर्त्त्य हिस्वौ लो
डादेशौ हिस्वावित्यर्थः इति भावः। उक्तातिदेशवलादेवाह। तिङ्संज्ञौ चेति। तेन पदत्वसिद्धिः। उक्तातिदेश
वलादेव सार्वधातुकत्वात् ईप्रिच्छेप्रिच्छे स्येवायमीषे इत्यत्र भ्राःसेड्लस्य प्रवृत्तिः। ननु वाच तध्वमोरि
तिवाक्यशेषासंगतिः तिङां हिस्वाभ्यां बाधेन तध्वमोरभावादत आह। तध्वमोर्विधेयेइति। विषयसप्तमी
सेति भावः। तथाद्यो मध्यमैकवचनमेवमाना तर्हि। कर्त्तरीति। कर्त्रादयश्च कालसंख्यावदनुप्रयोगगो
चनिर्णेयाः कर्त्राद्यकानुप्रयोगइ[illegible]वार्थः। भावकर्मानुप्रयोगे परस्मैपदं भ्रोपिस्य इति युक्तं। समुच्चयेभ्यो। सु९
अत्र समभिव्याहारपदरहितं पूर्वसूत्रं पूर्णमित्यनुवर्त्तते। समुच्चीय[illegible]मानेष्वित्तेर्थी तोरित्यर्थः। अत
एवकारकसमुच्चयेनास्य प्रवृत्तिः। विकल्पस्य लोट्ट्वान्ययोनतु हिस्वाभ्यां व्याख्यानात्। यथाविध्यनु। अ
व्यवहितादिप्रयोगो पिलुनीहिलुनीही त्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगात्। समुच्चये सा। सामान्यवच
नत्वं च समुच्चितार्थबोधकधात्वर्थेन्वये योपस्थितत्वात्। तत्त्वं चानुप्रविष्टधात्वर्थकार्थकत्वं। अस्ति
भु४ चाभ्यवहरतीत्यस्यानुप्रविष्टस्वादनपानादिरूपार्थबोधकत्वं। तेनोभयार्थगतसंख्यापुरुषकालाद्य
भिव्यक्तिः। ह्येवाश्च इति। इदमाद्यसूत्रविहितलोङ्विषयमेवेत्यत्रैव प्रकरणे भाष्ये स्पष्टं। लवनादीत्यादि
पृ२ नामोद्ग्रहणे। अस्वास्थ्यक्रियेति। अस्वास्थ्यमिति प्रथमांतं क्रियाविशेषणमिति भावः। लोङन्तेति। रामः
उभयविवक्षायामपि समुच्चयस्यानेकविषयत्वेन समभिव्याहारस्यैकविषयत्वेनांतरंगत्वात् पूर्वसू ७५

भावेपरत्वात्तुमुनमयंवाधते।सर्व लापवादोयं।अर्हेकृत्य।योग्येकर्तर्यगम्यमानेकृत्यादयइत्यर्थः।प्राकि
भावेक्तिप्।शक्तोगम्यमानायामित्यर्थः।सर्वलापवादत्वाच्छ्वं कर्त्ते।कंपमिति।माशब्दइति।सूत्रेसर्वलका
रविषये।ङ्माङ्गिहितत्वुङः।तत्प्रयोगाय्यं।वस्तुतःसत्वास्वेवआङ्माङोश्चेतिसूत्रेभाष्येतयाध्वनितत्वा
दित्य।धातुसंवं धे।प्रत्ययाइत्युक्तेविधिरयं।धातुसंवंधइत्युत्तरत्राप्यनुवर्त्ततेस्वरितत्वात्।संवंधइति
त्वात्हिवचनांतेनसमासः।धातुशब्देनतदर्थोल दृश्यते।तेनगोमानासीद्भवितेतिसिध्यतितदा
ह।धात्वर्थानामितितत्वमुचितं।यत्रकालेइति।वर्तमानसामीप्येइत्यारभ्यकालान्यत्वप्रतिपादनस्यैवदर्श
नादितिभावः।नन्वेवंवसन्ददर्श्यत्यादौभूतेलङिववर्तमानेलिङ्स्यपिस्यादतआह।तिङंतेति।भूतेल
ङितिअयंभावः।अनेनप्रयोगेभूपमाणेनाकालांतरेविधानंक्रियते।एवंचभूतेधातुःसाधुत्वबोधि
तेप्यपिस्यात्दर्शकोलङ्यपिकल्पते।एतेनानेनलट्यपिहुनरेतद्ध्यापारेमानाभावात्प्रशातादुलभइत्यपा
स्तं।भाष्यकृतस्तुभाविकृत्समासीत्जनिष्यमाणःपुत्रआसीदित्यत्रभाव्यादिशब्देनप्रत्ययेआसीच्छ
ब्दयपपितयाप्रयोगानुपपत्तिः।यदि यंतंकालभाविवादिनाव्यवहृतंतदासीत्वन्वयः।तर्हिज्यो
तिष्टोमयाजीस्येवंव्यवहरिष्यमाणोभवितेत्येवमत्रापिवोधसंभवोगोमानासीदित्यत्रापिगोमानित्येव
व्यवहरिष्यमाणआसीदितिवोधसंभवाज्ज्ञोमद्रूपस्यातीतत्वाद्बोभूते प्रत्ययेथाहुवामप्यतीतत्वप्रत्यय
संभवात्सूत्रेव्यर्थं।वषान्ददर्श्यत्यादौचदर्शनकालिकंवासस्यवर्तमानत्वंवुद्धिस्थीकृत्यप्रत्यय
स्तत्फलंचतत्समानका लत्वप्रत्ययोदर्शनेशत्रस्थत्वेक्रिययोःसमानकालत्वप्रतीतेः।न
नुचोक्तत्तैववचनलोपंचातःस्मइतिसूत्रपस्त्रस्यभाष्यप्रयोगस्याप्येवमेवोपपत्तिराहुः।

ल०शा०शे०
उ० विस्तरस्तु बृहच्छब्देंदुशेखरे द्रष्टव्यः ॥ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागो
७६ जिभट्टकृते लघुशब्देंदुशेखरे तिङंत संपूर्णम् ॥ ॥ गोपालायनमः ॥

२५४
७८

रामः
७६

त्रस्यैवप्रवृत्तिरितिद्विलापवृत्तिरितिभावः। परेतु। अवस्कंदेत्यादिपदोपस्थितानामित्थंपदेनाकां
क्षामुत्थाप्यास्वास्थ्यपदेनमनोदुःखार्थकेनान्वयेजातेतस्यचक्रेइत्यनेनकाम्रितयान्वयः। एवंचप्र
थमोनासंगतिरित्याभेस्यास्वास्थ्यान्वस्यत्वंचनतत्रप्रकरणेवलीपदेनरावणस्यैवोपादानात्कर्त्रैकं
त्वावगतिः। तस्यातीततायालोकप्रसिद्धत्वपातकात्कर्तृक्रियापामप्यवितलागतिः। वलीत्यस्यैवकर्तृत्वालाभे
ऽप्यनगतइतिनात्रानुप्रयोगापेक्षा। किंचक्रियामात्रप्रतिपादनेतात्पर्ये तदनुप्रयोगएव। पौनः
पुन्यमपिग्रहदिवमितिसमभिव्याहारात्। रावणस्यतथाकर्मशालित्वेनप्रसिद्धत्वाच्चव्यंजनयैववु
ध्यते। यद्वावस्कंदेत्यादीनिवि थिलोऽतान्येव। स्वस्येवकप्रेरणेविवक्षास्कंदनादेजन्यमस्वा
स्थ्यमनोदुःखंचक्रेइत्यर्थः। अतएवतानीमानिद्वन्द्वाण्यसकृदावर्तीनिभूतानिभवंतिजायस्वाश्रय
स्वस्येतत्तृतीयेतत्कृतीयस्थानमितिश्रुतावनुप्रयोगाभा वेपिसमुच्चयेलो
डभवति। क्रियामात्रविवक्षणेनसंख्याकालाद्यभिव्यनुप्रयोगेनात्रानुप्रयोगाभावोतएवानुप्रयोग
विधायकंक्षपमपिभाष्ये प्रत्याख्यातंश्रुतौपौनःपुन्यमसकृत्पदेनोक्तं। एतच्चश्रुतिसमानार्थकेऽप्रा
चस्यलोकाख्यवाचीवेजीयस्वाश्रयस्वेतिविपरिवर्त्तमानमालानंजीवलोकयास्मिन्संसारेनित्या
शुचिःदुःखात्मकंप्रसंख्यानमुपावर्त्ततेइतिवाचस्पतिप्रयोगेप्येवमेववोध्यं। अप्राचावीवेराचस
त्यलोकाद्वितिविपरिवर्त्तमानमितिचपदसमभिव्याहारेणपौनःपुन्यावगतिः। यत्तुकल्पतरुणा क्रि
यासमभिहारइतिसूत्रेणपुनःपुन्येलोडुक्तं। तन्न। द्विलापत्तेरितिवदंतीतिसचेद्धसिद्धिः।

ल॰शा॰शे॰ ५॰ ७७ र्थादन्यत्र च स्वभावेन प्रत्ययनियमोऽयं भवतीति काष्ठभिद् ब्राह्मण इत्यकारस्यापि तत्र क्वचित्त्विति तस्यापि क
संज्ञाप्रत्ययसंज्ञे स्यातामिति वाच्यम्। यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कर्तृसंज्ञो नान्य इति संज्ञानियमेना
दोषात्। अत एवेनप्रत्ययार्थे सर्वं धनिलता हानिः। एवं सर्वत्रार्थबोधकेषु बोध्यं। स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये।
तयोरेव। तच्छब्देन लः कर्मणीति सूत्रस्थभावकर्मणोः परामर्शः तत्रास्त लम्भ तस्यैव भावस्य निर्देशेना
त्रापि तथाभूतस्यैव परामर्शेन भावे एकवचनं स्वभावाच्चास्य नपुंसकत्वं बोध्यं। अत्र भावेऽकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्त्या
भावेऽकर्मकेभ्य एवकारः स्पष्टार्थः। कर्तृग्रहणं तु येतु नानिर्दिष्टार्थत्वेन कर्तर्येवेत्यस्याप्राप्तेरिति दिक्। स्वरितेति
ति। ति स्वरितमुदात्तमंरत्तीति स्वराणां विपर्ययः। तद्भाष्ये ति। तत्र भिदेलिमा इत्यस्य भेत्तृ आदृति विवरणादिति भा
वः। कृत्यचः। कृतीति विषयसप्तम्या अध्याहारेणानस्य विशेषणं तदाह। कृतस्थस्येति। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं। अचः प
रत्वाभावादिति। उकारस्य नकारेणाव्यवधानादिति भावः। नकारेण व्यवधानाच्चेति पाठे चो हेतौ बोध्यः। अजपि
कृत्स्थ एवेति तु न शक्यं प्रहीण इत्यसिद्ध्यापत्तेः। हलश्चेजुपधात्। कृतः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्त
दादेरिति पंचम्यन्ततोपस्थितस्यात्तस्यैव विशेषणे तत्र इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारादाह। हलादेरिति। अचः किं। प्रस्वि
न्नः। इजादेः। हलादेरित्यपि किं हलन्त इत्यनुवृत्तमपि सामर्थ्याद्धलन्तपर इजादेर्हलादित्वासंभवात्। विहि
तविशेषणं च। तेनास्य नियमत्वं। अन्यथा णिलोपे हलन्तात्परत्वेन प्रत्ययलक्षणप्रमाणे विभाषेत्ति वा
धित्वा नित्यार्थो विधिरेव स्यात्। यद्यपि नियमे प्राप्तबाधः। सिद्धे सति पुनरुपादानादनुवाददोष अत्र
थापि लक्ष्यानुसारि भा[illegible] चिन्त्यमिति व्याख्यानात्तदाह। रामः ७७

श्रीगणेशायनमः॥धातोः।सोपसर्गाणांमंगलत्वाव्यावृत्तयेइदं।स्यादिविधानेऽऽदेशप्रवृत्तिस्तुधातोर्विहित
स्यलस्यादेशइत्यर्थादेवा।लुनातीत्यादेशव्यावृत्तयेऽऽवृतीयसमाप्तेरधिकारइतिभावः।तत्रोपपदं।
कृदतिङ्आख्याते।वासरूप।परिभाषेयमिति।अधिकारत्वेस्वरितत्वकल्पमागौरवमितिभावः।अस
रूपइतिलिंगं।यत्रासरूपप्रत्ययविधानंतत्रैवेत्युपतिष्ठतेइत्यर्थः।नचप्रत्ययस्यवाक्यार्थबोधोत्तरं
ज्ञानेनतद्विधित्वज्ञानासंभवइतिवाच्यं।यस्यप्रत्ययत्वंभावितंतद्विधावित्यर्थात्।यद्वाकृत्त्वयोभवति
स्त्र्वेतिवाक्यभेदेनान्वयः।असरूपइतिच्छेदः।तत्रासरूपत्वंकिमपेक्षयेत्याकांक्षायांयस्यविषये
सर्वत्रप्रवृत्तिस्तदपेक्षयोपस्थितत्वात्।सचोत्सर्गएवनापवादउत्सर्गविषयेसर्वत्रापवादाप्रवृत्तेः।
अतएवविप्रतिषेधविषयेतदप्रवृत्तिस्तदाह।असरूपोपवादइति।उत्सर्गस्यबाधकोपवादोवाभव
तीत्यर्थः।बाधकत्वविकल्पेप्राप्तिपारि वपक्षेसमावेशःस्यात्।अतएवत्वेतिसूत्रेसाधुत्वविक
ल्पेतस्यैवपक्षेऽसाधुत्वमापादितंधर्मेनिषेधेधर्म्मिभावेमानाभावात्।एवंचापवादोवाभवतीत्येव
सिद्धेउत्सर्गस्यबाधकइत्यस्यफलंचिंत्यं।अपवादपदार्थनिरूपणंतदित्यन्ये।स्त्रियामित्यस्वरि
तत्वादाह।स्त्र्यधिकारोक्तमिति।अपवादमितिशेषः।तेनव्यावक्रोशीव्यावकुष्टिरितिसिध्यति।कर्मव्य
तिहारेणचःस्त्र्यधिकारोक्तत्वाभावात्।असासारूप्यंचौपदेशिकमेवेत्तिक्विवादिषुनदोषः।तदप्य
नुबंधभिन्नकृत्त्वमेव।ददातिदधात्योरितिणबाधकेश्यविकल्पात्।अतःकाणेनविकल्पःसमा
वेशइतिदिक्।कर्तरिकृत्।नचधातोःपरःकृत्प्रत्ययःकर्तरिवर्ततामित्येवमस्यसूत्रस्यार्थेति

छांदसं बाहुलकाद्वेति बोध्यं। अत एवानुपसर्ग इत्यस्य प्रबाधमिति प्रत्युदाहृतं। एधत्वस्माकमेधेत्येव। प्रवाद इति
भावे घञंतं प्रत्युदाहर्तुमस्मात्। हनस्तच्च। मकारस्यादेशत्वं व्याख्यानात्। सुपीति किं। एधतु न सकर्मकत्वेन
तदप्राप्तेः। भावे किं प्रघासो बकलः। अनुपसर्गे किं। प्रघात। निरूपपदं हसेतित्वसाधु। शिष्मद इति। घास
इत्यत्र इत्यादौ प्रसिद्धत्वाच्छास्त्रेरेव ग्रहणं न त्वाघास्तेरिति भावः। नञ्ञ इति। मनो ग्रहणं कर्तव्य
मिति वार्त्तिकमव्यत्वाख्यानादिति भावः। वाध इति। अत्र निरोधस्य विवक्षणान्नावद्येस्य प्राप्तिरिति भावः।
पुनरिति। तकारस्यादेशत्वेन चकारं विना पिपूर्वसूत्रे व्यस्यैव ध्वंसभवेन तत्र तस्य अनुकृष्टत्वाभावादि
ति भावः। अङ्पूर्वादिति। एपतित्वकित्वान्नलोपाभाव तेत्वे राणामापत्तिरिति भावः। ह्रस्वः सुप इति। चे वि
भाषेत्यत्र य इत्यस्य विषयस्य सप्तमीत्वे पिजनादिसाहचर्ये णायादिप्रत्ययोत्पत्तिपूर्वकालेनांतस्यैवात्वा विधा
नेनात्र तदप्राप्त्या न सेत्वे आ जुणे न रूपसिद्धेरिति भावः। एतत्त्वो शपरिहारायैव दीर्घोच्चारणमिति
तत्त्वं। क्वपावित्ति। अपस्पृधि कारस्य च प्रयुक्तेः साम्पात। नन्वेवं भायावधूरितिवत्। भायाः ज्ञात्रियाइत्यस्यापि सिद्धा
वसंज्ञायामितिचेन्न। भरतेभर्यायां क्यपवारणायतस्यसलात्। भञ्जेविं। क्रुदुपधत्वाभावाद्विभाषेयं। चजोः कु ः घ्य
प्यास्खंन। रागादिनि दैशात्। न्यंक्वादीनांच। एधूणादिपाठो युक्तश्चा दिव्याकरणांतराभिप्रायेणेत्याहुः।
राजसूयो यज्ञविशेषः। निपातनादिति पूर्वान्वयि। कुंपोरूडिति। निपातनादितिशेषः। एवमग्रेपि। रुच्योनि
पातनात्कर्तरि। एवमग्रेपि। धनं धातुपात्रादिरूपं न तु वस्त्रादि तत्त्वेनाप्रसिद्धेः। रुडिति। न्यादिसाहचर्ये णि
ज्यप्विकरणस्यैव ग्रहणमिति भावः। पापमिति। तैलादावेव मध्ये द्विः मे पाकानंतरं प्रदजीवंतत्त्वेत्याहुः। जिरा इ
ति। जित्र्यभिभवे। काष्ठमिति। हलिशब्दवाच्यमित्यर्थः। पदास्वैरि। एषु चतुर्षु पृहेः कविलर्थः। पदविषये।

ग्रंभरणमिति। वानिंस। कृतीयनुक्तं। निंदामिति षष्ठी निर्देशसामर्थ्यात्सरणत्वानमित्तमित्याह। कृतपर इति।
पूज एवेति। आदिषुपूजो ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकादिति भावः। एपत। आदीनामिति। प्रभायमानमित्या
देशएत्वनिषेधायमादीनामिति विहितविशेषणं। एवंच एपते प्राप्तिरिति भावः। प्रकरणे परीति। अत्रन्चण
त्व पर्याख्यानमितिख्याआदेशसूत्रस्थभाष्यमानं। कृत्सलुटो। पादाभ्यां ह्रियते पादहारक इत्या
दिसिध्यर्थं कृतो बहुलमित्येवं भाष्येउक्तं। शक्यमकर्त्तुमिति। कृत्वर्णत्तादि बहुलं तादपि एपता वाधा
दिति भावः। इषेति। आतोलोपइत्यतआत इति वर्त्तते। स्वरार्थ इति। यतोनाव इत्याद्युदात्तार्थः। पोर।
तपरकरणादाव्यनित्यत्रन। आडोपि। इदितइत्यतो नुमिति लभेऽप्रत्यतो लभेरेति च वर्त्तते। विव
क्षितइति। एतदन्नैव भाष्ये स्पष्टं। गदमद। अनुपसर्गइत्यर्थोभावेनऽनुतसुरुषः प्रत्यासत्त्या गदादिसं
बंध्युपसर्गाभावे सतीत्यर्थ इत्येके। नियमार्थमिति। पोरदुपधादित्येव सिद्धेरिति भावः। गहीआमेवेति।
वदः सुपीत्यत्रमाव इति नापकृष्यत इति सिद्धांत इति भावः। अजर्य। संगच्छति प्राप्नोति पुरुषमिति संगतं मैत्रीकर्त्त
रिक्तः। अजर्यमिति। चनिपातनात्कर्त्तरीति बोध्यं। वदः सुपि। अत्रैसुपृथग्रहणादुपसर्गग्रहणं। रात्स्फ इति स्फ
ऽनुपसर्गे पीसुक्तेः तत्र हि सुपीत्येवस वध्यते। इत्याकृष्यत इति। भुवो कर्मकत्वेनोतरनऽसमर्थत्वात्। यद्यपि
प्राप्त्यवत्तर्माविति एपर्थत्वे वा सकर्मकस्तथापि अप्रसिद्धत्वान्नोतत्पहणमिति भावः। इदं चित्यं। भुवो भाव इति
सूत्रे उत्तरार्थं भावग्रहणमिति भाष्योक्तेः सोपपदस्य कालादिकर्मयोगएवनास्त्यनभिधानादिति तदाय
शः। एकइति। सकर्मत्वादिति भावः। अयमेवयुक्तः। पढोभाष्यव्याख्यादिस्थत्वात्। भावे ब्रह्मोद्यमिति तु

त०बो०शे० उ०

७९ तिङ्आसित्वा भुंक्ते ऽप्रासंते भोक्तुमिति च भवतीति भावः। कर्त्तरि चेति। कर्त्तरि कृदित्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्तत इति भावः। आ
वश्यकाधमर्ण्ययोरित्यनुवर्त्तमाने कृत्याश्चेति सूत्रे तत्त्वं भाष्ये च ॥ ॐ ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥
ॐ ॥ ण्वुल्तृचौ। अनयोर्वर्त्तमानकालादन्यत्राप्रयोगोऽनभिधानादिति भाष्यं। तत्र हि कृजादि
षु वर्त्तमानकालोपादानं कर्त्तव्यं। अन्येषां प्रत्ययानां कालमात्रे दर्शनाच्च चीर्यार इत्युक्तं। ण्वुच्यकारस्तु
छंदसितु रिष्ठेमे यास्विलत्र ण्वुन्तृचोः सामान्यग्रहणाविघातार्थ अकार इति भाष्ये स्पष्टं। उणादीनां तु सन्न
मध्ये त्वमतेत्प्रत्ययान्तमात्रादिप्रच्छंदसि नेष्वपसोर्दर्शनमिति तद्भावः। अभुलत्ति पदाश्रयणेन मातयत्तीत्या
दोनेषु वभ्रावात्लोप इति रक्षणत इति सूत्रे कैयटे। वोढुमर्हे इति। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्युक्तेरिति भावः। वो
ढेति। अनुदात्तत्वादिड्भावे थत्वढत्वलोपेषु सहिवहोरित्यात्वं। विज इडिति ङित्त्वविधायकं। वधहिंसा
यामिति। अत एव जनिवध्योरित्यत्र वधिग्रहणं चरितार्थं। वधादेशो लोपस्स्यानिवत्वान्नित्यं एतेना
र्द्धधातुकेन प्रयोग इत्यपास्तं। इदं सर्वं कृत्तौ स्पष्टं। परे तु वसति च हन्तीति सूत्रे बहुलं तत्राप्यत्र वधक
गात्र विचक्षणाजिराद्य र्थमिति वार्त्तिके वधग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। अनेन धातुनासिद्धत्वात्। घातक
इति त्विष्यत एव बाहुलकात्। वधकमित्युपादायैव लिवधादेश इति कैयटः। तथास्यानिवत्सूत्रे वा
र्त्तिके वधादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधः। वधकं पुष्करमिति अन्योन्यं कृदौणादिको वधकशब्दो
ण्वुकाइति यथ्य इति भाष्यं चासंगतं तस्मात्स्मादयं निर्मूलः। आर्द्धधातुके चास्य प्रयोगो निर्मूलः। रामः
जनिवध्योश्चेति सूत्रे वधिग्रहणं [illegible] हनो वध इति सूत्रे ७९

सन्निकर्षो ग्रहेरर्थः। यस्य पदस्यावग्रहः प्रगृह्यसंज्ञा च क्रियते तदाभ्यामुच्येते। गृह्यका इत्यनुकंपायां कन्। ग्रामेग्ग
ह्येति। बहिर्भवा वा ग्रहेरर्थः। युग्यइति। युज्यते शकटादिनेत्यर्थः। युग्यमिति सूत्रे सामान्येन नपुंसकं। पत्रपात्रवि
त्रवित्रछत्राः पुंसि चेति लिंगानुशासनात्पत्रशब्दः पुंस्यपि। युग्यं पत्रं च वाहनमिति कोशउपलक्षणं। युग्यायुग्या
इतिक्रुद्धाः सारथीश्चमनोदय निति ङ्योगपर्व लिप्रयोगः। एतेन युग्यइत्यसंगतमित्यपास्तं। अमाच। अत्रान्य
तरस्यामिति निपात्यमानह्रस्वसंबद्धं। एपत्तु निसएव। सूत्रे तकारोच्चारणं तु प्रकरणप्राप्तक्यपि संप्रसारणाभाव
निपातनशंकावारणायेति बोध्यं। यथोत्तरमिति। वार्त्तिकस्य दूषणाय प्रवृत्तत्वाद्भाष्यकृता च वार्त्तिकमते शोकइत्य
स्यासिद्धिमाशंक्य सूत्रकारमते चित्पतिकुत्ववारणाय नियामार्थमावश्यकेन भुजेर्घञ्जीति वचनेन समाधानाद्वा
र्त्तिकमतस्यैवाभ्यनुज्ञानाच्चेति भावः। भुजन्युब्जौ। भुजेरगुणत्वं निपातनात्। बाहौ भुजइत्य ष्टीअद्य जंतं। न्युब्जं
छाणे तीति। चेष्टारहिताः अवाङ्मुखाः शेरते इत्याद्यर्थः। यद्यपि न्युब्जयतीति अचि न्युब्जः। सिद्धस्तथापि न्युब्ज इ
त्येतावत्त्वपे न्युब्जग्रहणमिति बोध्यं। अवश्यपाच्यमिति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यनुवर्तमाने कृत्याश्चेति
एयत्। प्रवाच्यमिति। इदं लक्ष्यनुरोधेन। भाष्ये तु प्रवाच्यः अध्यायविशेषः पामिवेति वचोशब्देल्वेवसिद्धिरिति। अ
त्र प्रवचिग्रहणं प्रसारमात्रं। चिसमिति। पूज निमूर्पतत्वेन तद्ग्रहेर फलाभावइति भावस्तदाह भाष्ये।
भोज्यं। भक्ष्ममत्र सर्वं न तु खरविशदमेव व्याख्यानात्। पूजितेति भुनोतेरसादौ वक्तव्ये तत्वे न प्रसिद्धत्वादिति
भावः। विशेषएवेति। योगाह पलादानीयते तत्रेत्यर्थः। प्रणाय्यो। असंमताविति बहुव्रीहिः। आतो युगेति। मी
नातीत्यात्वे कृते इति भावः। भाज्जो वा। हविर्विशेष इति। एतं पयो दधि वेत्यर्थः। सदा ह्यमिति। बहिसमानार्थी पे
हेर्ण्यता सिद्धे सूत्रे महोत्यर्थमिति भाष्यं। कृत्विन्तेति। अत एव क्लीबप्रत्ययेन तु मुनो न निसवाधइ

कवचनं। अग्रइति। परत्वात्त्वादिदमेवन्याय्यमित्यभिमानः। पाठो ग्र त्रात्तु णिकरणत्वात्सिवतेरेव ग्रहणं।
हरदत्तइति। अत्रारुचिवीजं तु भाष्यानुग्रहः। टिड्ढेतिसूत्रे प्रसासत्याटिदाद्य व यवाकारस्यैव ग्रह
णोचित्यात्। टित्वसामर्थ्यादितिचेत्। उपधेत्यत्राप्यापत्तिः। तस्मात्त्तनं घयोसस्यप्रामाणिकत्वेगौरा
दित्वंबोध्यं। ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तास्वरविशेषाभावादित्याहुः। लिपोविंदइति। प्रोमुचादीनामिति नु
म्। धार्यादयोहेतुमत्यंतास्तेभ्यः शेशपिगुणयादेशौ। अरविंदमिति भाष्येरविंदइतिपुंलिंगं दृश्यते।
पद्गोऽजिति। इदमुपलक्षणं। इग्युपधेभ्यइत्यस्य इहेति। अवतानइतिभाष्योदाहरणादितिभावः। अप्य
च्युपधा। आदितिद्विद्वोभाख्यानात्। तेनजलचरेइति। इदंशाछोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। जेहेकः। यत्तु
ग्रहग्रहणइति चुरादेरदंतात्ग्रिचिपचाद्यच्चिभ्यादेर्वाग्रहेर्धातोरित्युपलक्षणेकेग्रहसिकृत्ताडिसीका
रश्चनातिप्रसंगः। ततस्थिबुदारोष्विवेति। इदंसूत्रेशक्यमकर्त्तुमिति। तन्न। तौधातूछांदसावितिसू
त्राशयात्। धातुवृपाठमादागममत्र शस्वीरस्वामीनोक्तत्वेनसूत्रपाठेचतद्दृशाभावेनैमेवोचि व द्
त्यात्। उक्तंच खलास्तुतयोर्धात्वोरप्रामाणिकः पाठः। वेदेतत्साध्यप्रयोगोयादिभवेत्सवर्णं मत्तयादि
नागृहेरेवसाध्यइत्याहुः। अतएवभाष्यवार्त्तिककाराभ्यांनेदं प्रत्याख्यातं। न्यत्तिखनीतिवार्त्तिकं। एवेति।
तेनवेश्नोवायकः सिद्धः। रंजेश्चेति। इदमनिदितामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। ननुभाष्यमतेरजकीतिनस्याद
तआह। पुंयोगेत्विति। तत्रैवेत्यर्थः। रजनीत्यत्रतुगौरादित्वान्ङीषित्याहुः। नंदकइति। आशासमाननंद रामः
नक्रियाकर्त्ते त्यर्थः। कर्मणि ... भिधानेनवारणीयाः। ८०

किमयमदंत आहोस्वित्संजनांतः किंचातः। यदि संजनांतः। व्छितलप्रतिषेध इति धिस्रा यादंतोन
दोषइतिभाष्यमुपादाय कैयट आह। अवधीदित्यादावेकाचूलात् इट्प्रतिषे धप्राप्ते इट्‌विधे
यः। अदंतत्वे लल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्धयाप्रभावइ भावश्चेति। एवं चादंतत्व पक्षे सूत्रे वधिग्र
हणं नकर्तव्यमितिस्पष्टमेवोक्तमितिव्छित्तिश्रेसेहुः। नेघालि। रधिजभोरितिप्राप्तनुमोनिषेधोयं।
रभेरितिलभेश्चेति वनुम्विधायकौ। क्रमेः कर्तरीति। स्नुक्रमोरित्यत्र वृत्तिकं। अत्र न्यभावइति। अतएव
भाष्ये सोपसर्गमेवोदाहृतं। कौचेदिति। कैयटस्वरसस्त्वत्र पक्षे दृश्यते। तङानयोरभावइति। फलोपहि
तत ङानन निमित्तत्वाभावं लदयतीत्यर्थः। पापाच्चक इति। यङ्लुकोत्रानैमित्तिकत्वान्नथात्विति निषेधो
वाधिके प्रत्यया दिशि। प्रत्नमपीति। निपातना दित्वं न भवति। वाधके ति। तेन प्रसव
रे वादय। सिद्धः। आगमस्येति। नचदीर्घागमोच्चारणं सव दीदीर्घवाधनार्थं स्यादिति वाच्यं। अनं
तरस्येति न्यायेन हलादिःशेषस्यैव वाधइत्याशयात्। वस्तुतो दीर्घत्वप्रवृत्तिकालएव वैयर्थ्यो पस्थिते
स्तद्बाधएव न्याय्यः। लातुग्भ्यासस्यानचीति भाष्योक्तेन वचने नसाध्यं। अभ्यासस्य यदुच्यते तदङ्ग
निमित्ताभ्यासभिन्नस्येत्यर्थः। अतएव लोपभुवइत्यादौ गुणः। यद्यपत्र वचने चेतिभाष्ये नास्ति तथा
पिरात्रिंचर इत्यादि प्रयोगदर्शनादाश्रितं। तत्र टइ त्यल्पे। घलचेति। चारादिलमाकृच। णिलु
क्चेति। चात्वित्व। लुकरणमकव्छपे। ञेः आतोलोपः। प्रियइयङ्किरेञ्ति इत्। स्त्रैसोत्रमे

ल०शा०शे० उ० वकर्मकौटाम्वाभूदिति। परत्वादितिति भावः। शंकरे ति। उत्पत्तेः शंगरेषान्नशंकरे ति भाष्येणेदं प्रयोजनं ख
८१ ङितं। अधिकरणेशेतेः। इतउत्तरमधिकरणइतिसुपिकर्मणीतित्र यमनुवर्त्तते यथायोगंसंबंधइति
चरेष्टइत्यत्रभाष्ये। उत्तानादिष्विति। कर्त्तृभूते षूत्तानादिषूपपदेष्विसर्पः। चरेः सकर्मकत्वे पिचरेष्टः कर्म
ण्युपपदे नभिदासेने तिसूत्रे भिदाग्रहणात्स्पष्टंचेदं भाष्येतदाह। अधिकरणइति। सेनाचरे सेनायां
भ्रमती सर्पः। आदायचरइति। गृहीत्वागच्छतीसर्पः। अग्रेणेति। पुरोग्रतः शब्दयोरव्ययत्वेन कर्मत्वासंभ
वात्तदसंबंधे तत्साहचर्येणाग्रशब्देपि तदसंबंधादितिभावः। हरदत्तइति। अत्रात्तुचित्र्येसरइत्यसालु
कासिध्याएदंतत्वं निपातनेनयाानं। पूर्वनिपातस्तुवहुश्रोत्रभिचरितइति। कृञोहे। हेतुः कारणमा
त्रं। आनुलोम्यमाराध्यचित्तानु [illegible] वर्त्तनं। छोत्ये ष्विति। उपपदानितुनव्याख्यानात्। दिवादि
भा। दिवापदार्थस्यापिवृत्तिविषयेशक्तिमत्त्वेनकर्मत्वात्। अत्रकर्मणीतिसंवध्यते। अहेत्वादा ३७
वपीति। हेत्वादिग्रहणमनुवृत्तेरितिभावः। अतइतितपरकरणात्। अतः कृञ्इसस्याप्राप्तेराह। कस्को
ति। पाणिनिसंमतेभ्रुलत्तिपद्येत्वतः कृइत्येव। निसंसमासेइति। असयावपवत्वात्ससेदुदुपथस्येत्य
स्यनप्राप्तिः। परत्वादिति। अजहेत्वादौचरितार्थः। सूत्रेचकिमादिग्रहणंनकार्यमित्यभिमानः। कर्म
शब्दइति। कर्मणीतिचास्यविशेषणं। तेनकरणादौनातिप्रसंगः। पश्चादितिकर्त्तृविशेषणं। पश्पुरत्रो
९२ पाधिः। प्रत्ययार्थत्वाच्चत्वात्। एवंव्रीह्यादिष्वपिद्रष्टव्यं। स्वादवध्यः फलत्यग्राहि। अरुद्विषत्। कालिंमन्यादाव रामः
नेकाच्त्वात्सूवें हस्वेकृतेततोमुम्। अन्यथामुमनंतत्वात्सनस्यात्। इहान्त्वमयस्येतिवर्त्ततेन
दिवामन्यादावर्मयानानमुम्। चात्रप्रुनोतिवातिकगंछेष्विति पाठांतरमाषाम्यगाइत्ति ८१

त्वा। ह्वे॰ साहचर्यात्सानुबंधकस्यदेङ एवग्रहणं। आतोनु। उपसर्गाभावेसतीत्यर्थः। तत्कालितमाह। अ
नुपसर्गादिति। गोसंप्रदायइति। सत्सू॰ इतिसूत्रे उपसर्गे पीसनेनात्रप्रकरणे सुप्पदेनोपसर्गाणांमनव
हितप्रयोगाद्विशिष्टक्रियायांकर्मकारकान्वयात्त्व गतिसमासगर्भोपपदसमासः। अत्रकर्मण्युपपदे बुद्धि
स्थेएवप्रत्ययः। एतेन कुंभंकरोतीतिद्वितीयांतस्योपपदत्वे कुंभंअप्रसिद्धस्यानुपपदत्वेनतेनसमासइतिसि
द्धांतसंगतिः। अपास्तं तत्रैः प्राक् षष्ठ्यभावे षष्ठ्यंतस्यानुपपत्वात्। किंचोपपदसंबंधात्पूर्वं कारकवाचि
तो ७ भिन्नपदासंबंधेनसाधनकार्यात्पूर्वमुपसर्गसंबंधेनन्वप्रदाज्ञ इत्यादेरसंगतिरित्यपास्तं। आह
इति। नन्वात्रकेप्याणें यंबाधित्वानित्यत्वात्संप्रसारणे ततोवाण्णि दितिन्यायेन पूर्वत्वंबाधित्वात्लोपेत
स्याभीयासिद्धत्वेनोवङोप्राप्तौ याप्यायाह्व इतिसिद्धमितिवाच्यं। आभीयासिद्धत्वानित्यत्वेवाण्णि दिति
न्यायानित्यत्वे वास्यज्ञापकत्वात्। तेनजुहुवतुरितिसिद्धमित्याहुः। योगोविभज्यत इति। इदंकेवलोपस
र्गेनि। आतश्चोपसर्गेइत्येवसिद्धेः। कर्मण्युपपदेपिन। आतोनुपेत्यारंभात्तदाह। ह्वाभ्यामिति। प्रष्ठोगो
रिति। आतश्चोपसर्गेइतिकः। अग्रगामिनि। नमुख्यत्वंलक्ष्यते। ब्रयमपीति। चरेष्ट इतिसूत्रे कर्मण्यपि
वर्तते इतिभाष्यदर्शनेनसुपीत्यधिकारं दृष्टानतन्निवृत्तिः। तेन तुंदशोकपोरित्यादीनांकर्मण्येवप्रवृत्तिः।
सुपीत्येतत्कर्मकेष्वसावकाशमितिभावः। आलस्येति। तयोर्गम्यमानयोरित्यर्थः। तत्रसामर्थ्यादलससुखा
कर्त्रे ३ हर्त्रोरितिबोध्यं। मूलविभुजादिभ्यइति। तादर्थ्ये चतुर्थी। प्रदाज्ञः। जनेनायंनिर्देशः। खनोघ चेत्यादो
धातुनिर्देशो ऽविभाकरणत्व्याख्यानाच्च। इत्युक्तेरिति। अनुवृत्तेरित्यर्थः। गोसंख्ये च। द्विजःस्वा
मा दे ष्टाः। हरतेश्चेति। धात्वर्थे गम्यमानेस [illegible] त्रयोपपदे [illegible] इत्यर्थः। स्तंबक। रस्सजया

त०प्रा०प्रो० उ० ८२

82

बाणिनिर्भूते इति। एतदारंभसामर्थ्येन तन्नियमात्। यत्तु तक्रकौंडिन्यन्यायात् कुमारशीर्षयोर्विहिते
न णिनिनाकर्म णिहन इत्येतद्विहितणिनिसहचरितभूतकालो बाध्यते अत एव कुमारेत्यादिपुनर्विधानं
चरितार्थं। नच तत्सामर्थ्यादीदृग्रूपबाधः। शास्त्रबाधापेक्षया कालबाधस्यैवौचित्यात्। अत एव कु
मारहंतेत्यपीति तन्न तस्य न्यायस्य विधेयाविषयत्वात्। तत्कालवृत्तेर्धातोरित्येनिकालस्यानुवाधत्वा
त्। भूत इत्यधिकारस्य त्वेचोक्तनियमोपपत्तिरिति। असंभूत इत्यधिकारप्रयोजनत्वोक्तिर्भूत इति सू
त्रभाष्ये इति दिक्। पतिघ्नीति। गमहनेत्युपधालोपघिवान्ङीप्। पाणिघता। शिल्पिनिकर्त्तरीत्यर्थः।
आढ्यसु। नर्थेषु किं आढ्यंकुर्वेस्यनेन। कर्त्तरि तु नायं। करणरूपार्थे नतक्रकौंडिन्यन्यायेनक
र्तरि रूपार्थबाधनात्। शास्त्रवादे नियोगतः कर्त्तारं ब्रुवन्स्कत्संज्ञ इत्यस्य भाष्ये दर्शितः। नियोगः
शास्त्रं नित्यशब्दवादे तु स्वभावतः कर्त्तारं ब्रुवन्क्त्संज्ञः स्वभावतः करणं ब्रुवन्ल्युन्क्त्संज्ञ इत्या
दिक्रमेणार्थः। तदा कर्त्तर्यस्याप्रसक्तिरेवेति दिक्। कर्त्तरि भुवः। अच्वर्थेषु किं। आढ्यीभविता। इ
स्नुच्चतुन। गतिपूर्वेभ्यः आपेणता च्छ्रीली कापवृत्तेः। स्पृशोनुद। अनुदके किं। उदकस्पर्शः। अ
नुदक इत्येतत्सामर्थ्यात् क्विपपि न। द्युसदिति। स इति मंतेतरस्य वेपदंस इति मंतत्वेहः ह्युभ्या मिसलु
गापत्तिः। सत्सू। अनुपसर्ग इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्गे पीति। अन्यत्र सुप्यग्रहणे उपसर्गग्रह
णे नेति ज्ञापनार्थं। तेन वदः सुपीत्युपसर्गे नेति भाष्ये। गदमदेत्यत्रानुपसर्ग इत्यस्यास्वरितत्वेमे
वमध्येऽस्सं [illegible] वधात्। अत एव प्रगद्यमि [illegible] सादिसिद्धिः। पेचेश्वातश्चोपसर्ग इति कइति राम:
दिक्। भजो ण्विः। सुप्युपसर्गे पीति च वर्त्त [illegible] ते। अग्रवाधनाय मिति। सधंचेदं भाष्ये। उ ८२

भाष्ये पाठः। अस्तु। यथासंख्यमत्र। अरुःपर्यायाद्वस्यानर्थकत्वेपि तदुपपदमिति महासंज्ञयात्तस्य ध्रुवं तत्त्वं तु
द्वितीये वयकत्वेकदेशस्य कर्मत्वेनान्यापेक्षया पुंत्वात्। ललाटसाहचर्याच्चेति बोध्यं। प्रियं
वदो। खच्च। अलंभ्यर्थे। क्वचिद्धस्व इत्यादौ खे इत्येव खशो भावनिः। सिद्धा कुलीन इत्यादौ च खो
इत्यनुवृत्त्यानदोष इत्याहुः। मितंगम इति वृत्तौ मतंगम इति पाठः। खच्च डिद्वेति। योगविभागाद
त्र विहायस इत्यस्यासंबंधस्त्वदाह। भुजंग इति। तापेरिति चुरादेर्हि तुमसंपत्स्यादेश्च ग्रहणमि
ति वृत्तिः। अनिसेति। उपपदविधावेवाने तिङ्सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः। वाचंयम। वाक्प्रादेः क
र्मणीत्यर्थः। संकल्पविशेषो व्रतं। भयशब्देनेति। येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यान्चेदं रूपं
विशेष्यमादाय तदन्तविधिरत्रेति बोध्यं। क्षेमंकर इति। क्षेमंकरी स्त्रत्र गौरादित्वान्ङीष्। आशितंभुव्य
शभोजन इत्यतो एतत्प्रयोज्यकर्म णिक्तः। उत्तरसूत्रात्संज्ञायामित्यनुवर्त्यते तेनासंज्ञायां न। अ
त एव धौ बुभुक्षगत्यादिनाभावकर्माधिकरणेषु युक्तस्तदंतो नव्यन्ते सोपसर्गस्य प्राप्त्यर्थं स्यवा
भेद वः सकर्मकत्वेपि कर्मणीति न संबध्यते। तस्या प्रसिद्धत्वात् व्याख्यानाच्च। तदाह। आशितोभव
तीति। अन्यत्रापीति। अनेनैव सर्वत्र सिद्धौ सर्वत्रेत्यादि प्रपंचार्थं। वस्तुतः सप्तम्यां जनेरिति प्रक
रणस्थेनान्येष्वपि दृश्यत इत्यनेन न सिद्धे इदमपि प्रपंचार्थमेव। तत्रापि ग्रहस्य सर्वोपाधिव्यभि
चारार्थत्वादिति बोध्यं। दाराविति। शब्दापेक्षया पुंस्त्वं। अत्यग्रहणं स्पष्टार्थं। कुमारशीर्ष। अयं
णिनिर्विषयद्वितीयानयोरेव नाभूते। भूत इत्यधिकारे कर्मणि हन इत्यस्य पाठो नायमे

ल०श०श्रो तिभाष्ये तदाह । स च स्वादीति । अन्यस्यामः प्रत्ययस्यातिदेशयोग्यकार्याभावात्स्या घमेवण्ण्हुतइतिभावः । श्रि
३० यमन्यमिति । परे तु । स्वमोरिति लुगत्र न बाध्यसामान्यचिंतया सुपो धातुलिति लुग्वत्प्रसापेक्षाद्विधान
८२ सामर्थ्येन बाधात् । किं चास्यामो बहिरंगतयासिद्धत्वादन्तः सुपो धातुलिति लुक् । उत्तरपदाधिकार एवा
नेन लुक्तिस्तु भाष्ये । तिप्रत्युक्तिक्रमेणापूर्वपदिज्ञाइतिस्पष्टं हि दं । परंतपइत्यस्यान्त्रिपाद्या बहिरंगपरि
भाषाया अप्रवृत्तावनुसाधुत्वेन फलाभाविनमानाभावेन चोत्तरपदाधिकारे तद्भवृत्तेः सत्वात् । तस्मा भाष्ये सि
त्त्रियंमन्य इत्येवरूपं भाष्यसम्मतं । अत एवोपक्रमे श्रियंमन्यइति भवितव्यमिति भाष्यस्थात् श्रियमन्य द्धांति
४३ मितिप्रयोगात् । ह्रस्वस्य मुममोरभावस्य च कल्पनमनुचितमित्याहुः । अयमम्प्रत्ययत्वादेव परः । मु नोक्तम
मासिद्धे ऽजादिप्रत्ययनिबंधने यङादिसिद्ध्यर्थमिदं । सोमेने ति । सोमेनलत्ताविशेषेणयागं कृत वंच हू
वानित्यर्थः । अ ग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमसंस्याकयागेनाफ़ वं भावितवानित्यर्थः । यजेश्चसाण दपदस्तु
करणके व्यापारे वृत्तिः तत्र व्यापाररूपभावनायाभाव्याकांक्षायां धात्वर्थयागस्य करणत्वेनोपस्थि क्तात्
तेः पुरुषार्थत्वाभावाच्च साक्षात्सुखसाधनमफ़ वं भाव्यत्वेनान्वेति । यागस्य करणत्वं च भाव श्रिमन्य
नाभाव्यभावकत्वमेवास वत्र करणनामधेयमेव करणत्वं । संस्था वचनस्यापि ज्योतिष्टोमशब्दस्य मित्येव
च तिलद्वाणयायागसामानाधिकरण्याकारणत्वं । स्वर्गादेः कर्मत्वमपि भाव्यत्वरूपमेव । न तु फल भवितव्य
मं १५ अप्यत्वरूपं । अत एव दृष्टानां कर्म तपदेनैवोक्तेत्वइत्याहुः । कर्मणि । कर्मण्युपपदे भूतार्था रामः
च्छते णिनिरित्यर्थः । इदं शब्दशक्तिस्वभावात्कुत्सायामेवानेन चोरं हतवानित्यादौ नेति वृत्तिः । ८२
चतुर्विधइति । ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते वर्तमानाद्धातोः क्विपतिसूत्रार्थः । तत्रा विशेषाच्चतुर्व मिति दे

पपदस्येति। वुधेच्चेतिसूत्रेंतुआममांसभक्षकेक्रव्यादइत्येतद्व्याव्हत्यर्थमितिभावः। अन्येतुगं गा
धरादिवत्सच्चाद्यच्चिसर्वेणां दीर्घेणसाधुरित्याहुः। वस्तुतोयमसाधुरेवेतिपरे। निव्हत्तमिति। आ
तोमनिन्इत्यत्रविजुपेइत्यतोनुवर्त्तमानमित्यर्थः। दृशिग्रहणादुपपदस्यापिव्यभिचारः। वनिपः
शर्वरीत्युदाहरणं। राहरेडिति। शबुरिषहिंसायां। क्विप्च। अत्रापिदृशिग्रहणमनुवर्त्तते। क्विं च्चान्येभ्योपिदृ
श्यतेइतिताच्छीलिकप्रकरणेभाष्योक्तेस्तदाह। दृश्यतेइति। अन्येभ्योपिदृ। अत्रविचोपिसंबंधइतियूआख्या
वितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं। इस्मन्। स्वचिहस्वइतिछादेर्घ इत्यतोछादेरितिचानुवर्त्तते। लोपश्चेति। अंत्यस्येति
शेषः। ध्रास्थाइति। अंतर्भावितण्यर्थत्वेशामित्यस्यकर्मत्वं। अन्यथानतत्वं। प्रत्ययस्तूभयथापिसुपीत्यस्यैवसंबं
धात्। अत्रविच्चवाक्विविसत्रभिक्षिपाभ्यावेनसाहृश्या द्विजेवोच्यते। अतएववनेत्वं। अचंवाध्यितुमिति। अन्य
थाधातुग्रहणसामर्थ्येनकृञोहेत्वादिषुटवाधवत्शंपूर्वकस्थाम्थातोःकृक्रियावण्चवाधेतेत्यर्थः। उपसर्ग
भिन्नएवेति। सुपीतिवर्त्तमानेपुनःसुप्ग्रहणेनोपसर्गे पीत्यस्यनिव्हत्तेरितिभावः। भोव्येत्ति। अतएवोपस
र्गेहूतीतिसूत्रेसुवापीतिभाष्यप्रयोगोनुणादिनोविसारिणइतिसौत्रप्रयोगश्चसंगच्छते। साधुकारिणी
ति। करोतिरत्रसार्वधात्वर्थानुवादकस्तदाह। साधुदायीति। कर्त्तर्युपु। कर्त्तभूतोपमानवाचकेउपपदेइ
त्यर्थः। व्रते। सुप्युपपदेव्रतेगम्यमानेणिनिरित्यर्थः। स्थंडिलेति। स्थंडिलएवशेतेइत्येवंव्रतमत्रगम्यते। स्थं
डिलेशेतेएवेतितुन। तस्यव्रतत्वाप्रसिद्धेः। वहुल। वहुलग्रहणाद्दाभीदोपापपदयोरभावेपिव्रतइतिसू
त्रेभाष्यवोधितवृत्तार्थेस्यायीत्यादौणिनिः। आ समानेख। आत्ममानइतिकिं। दर्शनीयमानी
देवदत्तस्येतिसूत्रे ऽमितितत्रेणमपदद्वयविदेषाः। एकं विधेयसमर्पकमपरंप्रत्ययविशेषणमि

इत्यस्यादयो दिवाघंतगणभूताः । शीतंजलमिति । अनेनसूत्रेस्पर्शनिशब्देनगुणएवप्रसिद्धत्वाद्व्या
ख्यानाद्ध्वगृह्यतेनतुरोगइतिध्वनितं । अतएवप्रत्ते भ्रे तिसार्थकं । तद्विषयेनत्वंच । विभाषाभ्य । पूर्वग्रह
णमभिधीनइत्यर्थमितिवृत्तिः । व्यवस्थितेति । एतदपिवृत्तौस्पष्टंभाष्येलेतन्नदृश्यते । वृत्तावपियदि
नेष्यतेततोव्यवस्थितविभाषेतिवदतैवामनभिधानंसूचितं । नत्वपादानेइतिचेन्नदीयमपादानं
नप्रयु ज्यतेइत्यर्थः वक्तव्यमितिलजेः प्रकाशापसरूपं । तदर्थादंचेत्तुनिष्ठानभिधानमितिवा
ध्यं । परस्पवि भाषा । आर्द्धधातुकस्येत्यनुवर्त्तते इड्वि हितइत्यध्याहारः । अत्रैकाचइतिवर्त्त
तेतेनदरिद्रितइत्यत्रन । निष्ठादेशइति । स्वरप्रत्ययोरुदाहरणं । दीवः । दीविकः । अत्रनिष्ठावत्त्वज
नादितिनिष्ठातस्यद्व्यचोविधीयमानमाद्युदात्तत्वंनोध्यचइतिठन्चनप्राप्नोति । इदंचेदसहितस्यनि
ष्ठातस्यलोपोनिपात्यतेइतिपक्षे । यदातुतकारमात्रस्यलोपोनिपात्यतेतदानेदंप्रयोजनमितिव्यर्थं
तयोर्ग्रहणं । इड्विधिग्रहणंतुदीवेडश्रृयेत्वेड्व्यावृत्तये । परिस्कांदः प्र । अत्रैवनिपातान्निष्ठायां
तलोपइतिमतेस्यात्रोपन्यासः । अन्वप्रत्ययांते बत्वाभावनिपातनमिदमन्ये । एतन्मतद्वयमपिवृत्तौ
स्पष्टं । व्रातप्रेदिति । इदंवृत्तिरीत्या एतन्मते निर्वाणोदीपोवातेनेतिप्रयोगोवातस्यकरणत्वेवोध्यः । भाष्ये
तुअवातावाभिधानेइतिवक्तव्यं । निर्वाणोग्निर्वातेनेत्युक्तं । भावेनिर्वाणंवातेनेत्येवेतितदाशयः ।
द्याम्इति । दो ह्रयेइत्यस्मादेन्चवरुसालं स्यः । प्रत्ययपूर्वग्रहणप्रसक्तौतिःइत्यर्थ । मत्वतुन । प्रस्सइ रामः
तुक्तौःअ त्रैसैष्ठ्येइत्युभयोरपिग्रहणमितिवृत्तिः । एतत्सर्वंभाष्येनदृष्टं । लब्धमिति । उत्वंतुच ८५
रफलोरित्यनुवर्त्तमानेतिलेवेवसिद्धं । ततश्चितताक्तौ नियमेनुभयोरपिग्रहणंव्याख्यानात् ।

स्ते २

84

ब्रह्मादिषु भूतार्थादेव हन्तेरिति नियमेनान्यार्थाद्धन्तेरिति प्रत्ययनियमः। ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धन्तेरेवेति ब्रह्मादीनां चा
प्येवकारो विनिगमनाविरहात्। तत्र ब्रह्मादिष्वेव भूतार्थाद्धन्तेरिति नियमे हन्तेरुपपदांतरसंबंध लं तरस
निवृत्तिफलो धातुनियमः। ब्रह्मादिषु भूतार्थाद्धन्तेः क्विबेवेति कालनियम इति भावः। भाष्यमिति। तथा च वंथनिवृ
भाष्यं। उभयनियमोयं। ब्रह्मादिष्वेवेति। क्विबेवेति च युक्तं चेत् तत् अनुपस्थितोपपदप्रत्यययो रूप रोधात्तिफलो
पेद्वयाप्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणोपस्थितधातुकालयोरेवोपरोधो न्याय्यः। एवं च तद्विरोधाद्धतिर धातुनि
युक्तेतिभावः। काशिकेति। धातुनियमस्त्विह नेष्यत इति तद्भावः। अत्रापि द्विविध एव नियमः। सुकर्मादि यमः २
नदे ष्वेवक्वनिप् एवेति च। एवं सोमे सुञ इत्यादावपि। कुत्सित इति। वार्तिकमिदं। यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं
कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः। सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्तदावहाः। तेनेह न। धान्य
विक्रायः। निष्ठेति। असत्त्ववचनत्वेनेहानन्वयादुत्तरत्रानुपयोगाच्च। सहयुध्वेति। तेन सह
युद्धवानित्यर्थः। सर्वोपाधीति। भाष्ये त्वन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यं परिवेलुक्तं। तात्त्व। यद्यपि
प्रयोगेनुबंधा न श्रूयंते तथापि तदुपलक्षितकारकादिदर्शनेन तत्रानुबंधस्मृतौ निष्ठात्वप्रयुक्त
कार्यसिद्धिः। इत्संज्ञककारवानित्याकारान्न स्मृतिः। अत एव ल्वो त इत्यादौ न तत्त्वप्रयुक्तकार्यं। प्र
भिन्नेत्यादौ एकत्वावगमात्कृतमेतदिति निर्णयान्न दोषः। दीपो दी। यद्यपि निर्देशादेव दीर्घग्र
यकवृन्दा हणं। स्पष्टं चेदं भाष्ये। अत एव दीर्घविधावपि दीप इत्येवोक्तं। रदाभ्यां। चो वाक्यभेदार्थस्तदाह। निष्ठा
४ पेक्षयेति। रदाभ्यां किं। चरिता। तद्धि निष्ठासंबंधितकारविशेषणं। छिन्न हर्णं भिन्नव द्या भित्यादौ
परत्वसमाभूदिति स्पष्टं भाष्ये। कार्ति दोलोष्ध्युत्तरं नत्ववारणाय वृद्धेः परस्य नत्वमिति बोध इति व
क्तव्यं। बहिरंगासिद्धत्वं तु त्रैपादिकेतरगे नास्तीति निरूपितं। ओदितश्च। भूस्वासरस निष्ठातस्य न

ल॰ शा॰ शे॰ ७॰ वादिकस्यात्रसूत्रे न ग्रहणं किंतु विमोहनार्थतो दादिकस्यैवेत्यर्थः। लुब्ध इति। घनाकांक्षावानित्यर्थः।
८५ उदाहरणे प्राप्तमोह इत्यर्थः। आदिकर्मणि निष्ठेति। आद्ये क्षुत्रिपाद्याणेत्रुम्। तेष्वपि क्रियाम्भूतत्वा
भावादप्राप्ता निष्ठेति वचनं। आदिम्भूत एवावयवे समूहरूपमारोप्य तस्य समाप्त्याम्भूतत्वं यद्वा
आरोपिते तदेद प्रसारख्यात। तदुक्तं पक्कतं तदभिसमीद्दृपप्रयोगे प्रकृतः कटं प्राकार्षीत्कटमिति। प
दावेणिकात कटो भिसमीह्नितस्तदा प्रकरोति कटमित्येव भवतीति भाष्यं। विभाषाया। आदित्तश्चेति
निषेधे प्राप्ते इदं। सेण्निष्ठेति। अस्यानिटो भावादिदं स्वरूपकथनं। अत्र ऋषिः सर्वो विज्ह्यते।
85 श्वीदितइतीति। ननु नित्यत्वात्संप्रसारणं पूर्वं योः श्रुकः इस्येव निषेधे सिद्धे श्विग्रहणं व्यर्थमिति
चेन्न। श्रुकइत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेः। अत एवस्तीत्वे लादिसिद्धिः। श्रूनइति। अत्राल्विधित्वे पिह
लइत्येतत्सामर्थ्यात् पूर्वरूपस्य संप्रसारणत्वं। तत्सामर्थ्याद्दे वचकदतिङ्स्सूत्रस्थभाष्यरीत्येकादेश
स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं। वतस्ततइति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। आनित्यत्वज्ञापना
द्वेति। इदं भाष्ये न दृश्यते। कृततेरीदित्त्वमनार्षमिति परे। दरिद्रितइति। तन्नियतीतिसनिवेटकत्वात्प्राप्तिः।
यदि मेध्यादिसाधने धात्वर्थे दुब्धादयो निपात्यंते मंथेन तेन सादत आह। समुदायेनेति। अन्यत्र
प्रयोगस्तु साधुष्यात्स्वांतशब्देन वात्यविषयेष्वविदीप्तमनाकुलं मन उच्यत इति कैयटः। ननु धृषे
रादित्वाद्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थो विधिः स्यात्। तत्र आभावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावे पि
आदितश्चेति निषेध एव स्यादत आह। भावादीति। वैयात्यमविनीतता। हरदत्त इति। अत्रास्त्विवी रामः
जंतुप्रवैयात्यभावादिकर्म [illegible] तोभावेतु इदित्तए ८५

एकानुबंधपरिभाषायाःप्रसार्दत्रेकलासलनिष्पत्ताविसस्यनात्रनिपातनं।इड्भावस्यापिनिपातना
पत्तेः।एतेनपुल्लविकसनइत्यस्यनिष्ठातलोपोनिपात्यतइत्यपास्तं।तत्वेइत्यादिभाष्यविरोधाच्च।नचानु
पसर्गादित्युक्तेःपरिकृशइत्यस्यानुपपत्तिःपरितःकृशःकार्ष्यपनेस्य नपरेः कृशांपसनुपसर्गत्वाद्
तोकृशशब्दःकार्श्यपरइतिस्पष्टंभाष्ये।इष्यतेइति।वार्त्तिकारेरितिशेषः।इटोभावश्रूतेः।निष्ठादेशः
षत्वस्वरप्रत्ययेडिविधिषुसिद्धइतिसिद्धत्ववार्तिकेइड्विधिग्रहणमेतन्निपातनसिद्धार्थानुवाद
इतिभावः।तादौकितीतिनिर्मूलंनिष्फलंच।ताभ्यांपरस्य।तादेःकितएवसंभवइत्याशयोवा।नु
दविदोदमङ्कक्ष्मायाररदाभ्यामित्यतोनइतिवर्तते।द्वियोग्राह्येन्येषांप्राप्तेविभाषेयं।परेणेति।
यदितुपूर्वत्वसाहचर्यमंतरंगमित्युच्यते।तदाख्यानादेवास्यग्रहणंबोध्यं।उत्तरइति।एतेन
श्रोलस्जीत्यादेर्लग्नइत्यत्रणनिषेधेनस्यासिद्धत्वान्नेड्शीतीतिनिषेधेसिद्धेत्रेदिङ्ग्रहणंव
र्थमित्यपास्तं।चस्मनादावितिपरिगणनेनात्रतदप्राप्तेः।ख्यातइति।ख्याइत्यस्यख्शा देशा
त्वतंत्रस्यार्द्धधातुकेप्रयोगाभावाच्चात्रख्याग्रहणंव्यर्थमितिबोध्यं।क्षसौवेट्त्वादिति।एका
चइतिनिषेधाच्चेत्यपिबोध्यं।भित्तमिति।शकलजातिविशिष्टरूढोयं।तेनभित्तशकलयोःपर्यायत्वा
न्नसहप्रयोगः।निष्पन्नस्यशकलस्यान्यस्मिन्विदारणेप्रतिपाद्येभि त्तंभिन्नमितिभवत्येव।किं
चभिन्नंविदीर्णमितिसामान्योपक्रमेभिन्नमितिप्रयोगइतिस्पष्टंभाष्ये।इण्निष्ठायां।इडितिवर्तमा
नेपुनरिड्ग्रहणमिड्ग्रहणंनित्यत्वायनिष्ठायामित्येतत्तुयस्यविभाषेतिनिषेधबाधबाधनार्थं
स्यात्।वसेतिहतु।श्वेतापीति [illegible] तन्नाप्री इसिद्धः।तुल्यार्थेति।गार्ध्यापिदे

ल०शा०शे० उ० च्छे
ष्यं । लोमस्विति । कृन्तविलिखत्यर्थः । इदमजयमित्यत्र भाष्ये स्पष्टं केशानामपि लोमत्वात् । तत्रापि विकल्पः । अन्य
त्र लिति । अर्थभेदेन रूपद्वयमर्थे क्वचिदपि विस्मितप्रतिघातयोर्द्वै … प्रायस्तत्रं । अपचितेश्चायम् अभि
वइङ्भावश्चानिपात्यते । क्तिनि नित्यं चिर्वा च्यः । अपचितिः । प्यायः पी । अत्र भाष्ये आङ्पूर्वादंधू
धसोरेवनेह । आप्यानश्चन्द्रः । तथा आङ्पूर्वादेवांधूधसोः । नेह प्रप्यानम् । धइति । आङ्पूर्वादे
वेति नियमेनोपसर्गान्तरमेव व्यावर्त्त्यं तेन केवलः प्यायतिः । आङ्आङ्ग्रहणेनानियमद्वये विधाना
केवलस्य सर्वत्र पीभावः । पीनोधुः । पीनमूधः । पीनं मुखं । पीनमस्वीकृत्येति । तेन विभाषाग्रहणा
हर्ये ८ नन्वनुवृत्तिरेवात्र लभ्यते । व्यवस्थितत्वात् । सादिम् । लंतु … नुरोधेनोवोध्यं । घतिस्य दोसोमास्थेतिइ
86 षा निर्देशः । उपसर्गात्सुनोतीतिवत् । दीर्घेत्यादि । तत्वंतु स्वविषये परत्वादस्य बाधकमितिभावः । मामाङ्इ
ति । गामादाग्रहणेष्वविशेषादितिभावः । तकारोदात्विति । यस्मिन्विधिरिति न्यायादयमेवार्थो ननु
तांतेदाधातादितीति भावः । स्वशास्त्रकस्त … तच्च … सिद्धत्वबाधापेक्षया यस्मिन्विधिरित्यस्यामाकर
णान्तरपठिताया बाधेन तां तदाधातुग्रहणे तोत्रपदइत्येवार्थ उचितइति तां ते दोषो निष्ठान … धांते
दोषो … स्यांतइत्येतत्भाष्याशयः । दइतिच षष्ठीसप्तम्यर्थे । संनिपातेति । न
च … नलथलयोरसिद्धत्वादस्याप्रवृत्तिरितिवाच्यं । असिद्धत्वापितद्विघातकविधेस्तथावारणा
त९४ स्यकत्वेजंतस्तत्र भाष्ये ध्वनितत्वात् । जग्धमित्यादौ घत्वानापत्त्येदृशे विषये सन्निपातपरिभाषा रामः
पाप्रवृत्तिसत्वाश्रयणमावश्यकमितितु भाष्याशयः । चष्टावादिति । … तरा वच … कृतत्स्तत्र च्छे
स्थं प्रवृत्तमव … मित्यव … इत्युदाहरणपरं भाष्यं चसंग

वन्निपातनमनिदितस्तु कषहितमित्येवेत्युक्तं । कष । कषीति । प्रभीतदर्थस्यैवानुगमादितिभावः । घुषिर ।
शब्देनाभिप्रायप्रकाशनं विशब्दनं तदाह । शब्देनेति । णिलुक् चेति । तेनोपधागुणेन । ग्रथीयमाने
इति । तदर्थे चेत्क्तौ तं वर्तते इत्यर्थः । क्त । तं छंदइति । कर्मणि क्तः । क्तं छंदसइति प्रयोगस्तु केवला
द्धर्तेरकर्मकाद्भावे बोध्यः । तत्र हि यस्य विभाषेति णिनिषेधः । यंता तु भावे क्तो दुर्लभः । नपुंसके भावे
इत्यस्याप्यकर्मकेभ्य एव विधानादिति स्पष्टं भाष्यादौ केवलस्यार्तिः कर्मव्यापारे वर्तते ततोऽकर्मकत्वा
त्कर्त्तरि क्तस्तदाह । स्वयमेवेति । ततो णिच् चेत् पाच्चिनासमानार्थात्कर्मणि तदाह । पक्वमिति । दीरेति ।
तथा च भाष्ये किं निपात्यते अ्रप्यो अभावइति आतिः पच्यमानकर्तृव्यापाररूपे कर्मकर्तृविषयपच्या
र्थे वर्तते कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । णिजंतस्तु मुख्यपच्यर्थे ततः कर्मणि क्तः अंतं दीरं देवदत्तेनेति कैयटः ।
दीरहविर्णोरिति वक्तव्ये क्षमाम्भूत् । आणअपिता ... वायवागूरिति श्रेयः पुनर्व्यापारे णिचेयान्व
नालदाणार्थे अपितं दीरं देवदत्तेन पकृदत्तेनेत्येव न तु अंतमिति श्रेयः । अंतमन्यत्र हेतोरितिदत्त
णमिति वार्तिकात् । अंतर्भावितण्यर्थपचेर्घ्यंजि पाकपदेन साप्याभिधानसंभवइति तदाशयः । एतेन
तस्य पाकत्वाभावादेव निपातनाप्राप्त्याइदं वार्त्तिकं व्यर्थमिति कैयटोक्तं परास्तं । दीराज्यहविर्णाष्व
तमित्यमरस्तु प्रमादः । वा दान्त । दान्तशान्तपोर्णि लोपे इडभावो निपात्यतेऽनुनासिकस्येति दीर्घः । द
स्तस्य च छन्नेत्यपि णिलुगिडभावौ द्वयमेव मित एव णिलुगिडभावौ इति कैयटः । छन्न इति मित एव
वन्निपातनमिति स्पष्टं भाष्ये । रुष्यम । संघुषास्वनो ... पर्येडभयत्र विभाषेति नव तिस्रत्रेभा

ष्ठुदात्तप्रयोगस्येष्टत्वेन तदर्थं निपातनमिति साध्यस्यापि वक्तुं शक्यात्। अतएवाशितः कर्त्ते तिनिर्देश
साधुत्वं न विचारितं भगवता दत्तवानित्यर्थे दत्त इत्यादि तु नापाद्यं। विवक्षापाः प्रयोगाधीनत्वादित्यलं।
भुक्तमस्तीति। भुक्तमन्नमित्यर्थः इत्यादीति। अतएव सुवते: स्तु तइत्यत्र वर्त्तमाने क्त इत्यत्र कैयट: जीतः क्तइ
त्यादौ मेङ्कक्चुत्वा वर्त्तमान इति सं वध्यते। चानश्च न तिङो: सर्वकालतायाम् तइति म्ब तइतिसूत्रे भाष्येउ
क्तो: जीर्ण इति जीर्णा जीर्णो जरन्न पीलमर: तसेति। अनंतरस्ये तिन्यायेन लिट: कानज्वेसत्र पू
र्वे लिट एव ग्रहणा द्योगवि भाग उत्तरत्र क्वसो रेवसंबंधार्थ: कानज्वेति ग्रहणंतु पदोतिङ: अ
वणार्थं। वा सरूपन्या यस्त्वादेशेष्वन। अत्र च दंवाग्रहणमेव लिंगमिति ध्वनितं भाष्यकैयटयोरिति
स्पष्टमेव। तेन सदादिभ्योऽत्तसामान्ये लिट: पदोतिङ: मस्त्रवणं शत्रविषये यथा तिङस्तथा वक्ष्यते।
इमौ कानच् क्वसू छांदसौ इति अत्रै वसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति सूत्रे पथुषइ
दंयविवद्रूपमिति प्रयुक्तं तेन लोके पि क्वाचित्क्वसो: साधुत्वे तिसूचितं। अ र्ण कात्सूत्रेस्थं भाष्यं लं
जप्रक्तीति ककृसुपरमिति वोध्यं। एकाज्ग्रहणसा मर्थ्यलभ्यमर्थमाह। कृतद्वित्वे ति। द्वित्वोत्तर
भा०११ मभ्यासादिकार्ये भुक्ते चैकाच्चामित्यर्थ:। तद्भिना ने काच्चमाह त्तये। तत्रति द्यामःसत्वान्मंत्रे तथा
प्रयोगाभावाच्च। नचामभावेजागर्ति भावस्यैः। नन्वेकमुदाहरणमिति न्यायात् दरिद्रातेस्तु कृत्ते द्वित्वा
नामित्यर्थाभावेत्र्या ग्रहणस्य भ्रतपूर्व कारां तथ ग्रहणे न दरिद्रा सर्पतया नत द्यावस्येलमिति एकाज् रामः
ग्रहणसामर्थ्ये नक्त तर्हि ह्वित्वानामित्यर्थलाभ इति भाव:। सिद्धांते तस्याप्रतिकग्रहणेनादस्वा
रितात्पे न दरिद्राता मेदस्व ऽतिवोध्यं घसिग्रहणाभावेतु द्वित्वात्परत्वान्निसत्वात्र्वे घसि ८७

च्छते नीत्तमित्युत्तरं वी त्तमित्येव पाठः सूत्रमिति लपाठः। गतिश्चेत्सूत्रभाष्ये सौत्तालेडपसर्गत्वप्रतिषे
धात्। वाक्रोशे। अत्रापि पदर्थइति वर्तते। निनदीभ्यां। निपूर्वस्ना तेः कौशले पैं निष्णातस्यैव प्रचुरप्रयोग
दर्शनादिदमत्रोपन्यस्तं। कपिष्ठलो। गोत्रमिह पारिभाषिकमिति भाष्यस्वरसः। गोत्र प्रत्ययप्रकृतित्वेन
दृष्टोयः कपिष्ठलशब्दइति व्याख्येयं। प्रसाद्रोपन्यासः प्रासं गिकः। एवं विकुशमिइत्यस्यापि। गत्यर्थाक
आदिकर्मणि च्चेतिसूत्रात् क्तः कर्तरि च्चेतिवर्तते। क्तोधिक। स्थैर्यार्थाः ये ण्यकर्मकाः। अत्र वदंति।
गत्यर्थे त्वनेन सकर्मकेभ्योपि भावे क्तः। विशेषविधानात्। अत एव भ्रांतं देष्टा मित्यादि सिद्धं। अत एवाज
र्ये संगतमिति सूत्रे गत्यर्थानां क्त इति संगते कर्तरि क्तस्य इष्टत्वात् कर्तरीदं निपातनं तर्हि कर्मण्यपि दृष्ट
त्वात् कर्मण्यपि स्यात्। जीर्यतिरकर्मकत्वात्तत्र न। एवं तर्हि भावे ततः क्तस्य इष्टत्वात् तत्र प्राप्नोति। त
स्मात्कर्तरि निपातनमिति वक्तव्यमिति भाष्ये उक्तं। अत एवान्यपदार्थे इति सूत्रे मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति
वक्तव्यमिह मा भूत् कष्टं श्रितमनेनेति भाष्ये उक्तं। तत्र हि भावे क्तो न कर्तरि कर्मणि वा तथा हि सति कर्तृक
र्मवाचकेनाप्रथमापाइति वार्त्तिकेन तत्र समासो दुर्वारः स्यात्। क्तोधिकरणे चेत्यनेन भक्तण्यर्थे भस्तु
न भावे व्यवहितपाठेन कर्तरि भावकर्मणोरित्यननुवृत्तेः। अत एव पीता ब्राह्मणा इत्यादि सिद्धये कर्म
क्तोतादर्थ्ये प्राप्नुजं ततोश्रित्ता भाष्यके यद्वयोः। अत एवात्र सूत्रे चापपाठ प्राप्तमित्येव व्याख्यातं। गत्यर्थे
ति सूत्रे विवक्षितकर्मणामपि ग्रहणं। न चाशितः कर्ते सूत्रस्य भाष्यविरोधः। तत्र हि आङ्पूर्वादशः
कर्मकत्वात्कर्तरि प्राप्तः क्तो निपात्यत इत्युक्तं। अन्यथा मातुः स्मर्यते इतिवद् विवक्षिते तु कर्मत्वे
नाकर्तायां सूत्रे ऐ [illegible] निपातनं [illegible] स्यादिति [illegible]। तथा भाष्यस्याशितं ओ दनं देवद इत्या

त॰बो॰ उ॰ नाधिकरणे निसार्थं। शायानामिति। शायनं भुज्यर्थपरि चायकं तदुपलक्षितभुज्यर्थेन च यवनाः
परित्याज्यंत इत्यन्यत्। अर्जनं वाससः फलं। हरिदर्शनं धानं। इहलं दागला दिद्योत्यं। शत्राद्यर्थस्तु
८८ कर्त्रा द्विरेव क्रियायाङ्गतिकि। यकंपते सोऽश्वत्थ इत्यादौ माभूदिति। वेत्तेरिति। सत्ताविचारार्थयोरात्मनेपदि
त्वान्नयोः शतुरसंभवः। लाभार्थस्याविकरणेन मवधानमिति भावः। तौ सत्। अनुवृत्त्यैव सिद्धे तौ ग्रहणं
शत्वशानजूमात्रग्रहणार्थं। तेन द्विषन्द्वेदपमाण इत्यादावपि पूरणगुणेति निषेधः। कचिदिति। क
दाचिदित्यपि बोध्यं। तेन तिङा सिद्धः। लटः सद्वेत्यस्यापि भविष्यदधिकारविहितलृटः शेषे वेति लृटो
११ वृत्तिरित्यनवक्लृप्तमर्षे सत्रभाष्ये स्पष्टं। अकछिणीति। अनायसेन क्रियानिर्वर्तक इत्यर्थः। द्वि
षोऽमित्रे। अमित्रे किं। द्वेष्टि पतिं भार्या नाभिनंदतीत्यर्थः। सर्वे यजमाना एव मुच्यंत इति शेषः। आ
के। भ्राजभासेति क्विप्माइत्यर्थः। ताच्छीलिकाः। आयेणसोपसर्गे भ्रानेसाक्वै तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। उपदेशं
ताच्छील फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः तद्धर्मः स्वधर्मो यस्मिमिति यः प्रवर्तते साधुकरोतीति विना पित्राल्पर्थस्य १०
साधुकर्ता। तृन् कर्तेति। नलोकेति षष्ठीनिषेधः तद्धर्मे मुंडयितारः श्राविष्टा यनाभवंतिव धूम्र
टा साधुकारि णिकर्तृ खेढमिति। भुवश्च। योगविभाग उत्तरार्थः इदं लोकसाधारणमिति। ग्राव्यस्तु भ
गेतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। तत्र हि अन्वाविसनुवर्त्यभिवितेत्यत्र कर्तरि भुव इति रिक्षुच्छुकञ्जौने
लुक्ताताच्छीलिकइक्षुचुकस्मान्न भवतीत्याशंक्य रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिका न च रूढिशब्दा रामः
गतिभिर्विशेष्यंत इत्युक्तं नैतदिति। छांदसत्वमनुक्तं संपादकत्वं चेत्यर्थः। प्रामिनीतरेति। संज्ञापूर ८८

ण्यामग्रेति निषेधात द्रो भुवत्वनतिबोध्य लग्रहणमिति। सुबोर नाकाविसत्रभाष्ये स्फुटमेतत्।

भसीरितिलोपे द्वित्वनिमित्ताज् । निमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेचीत्यस्याप्राप्त्या नन्वकत्वेन द्वित्वं नस्यात् ।
तत्त्वेलिट्लोपयोरपि नित्यत्वेन परत्वादिष्टि ततो हल्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि भावादित्युक्तेर्लो
पे द्विर्वचनेचीति सिद्धमिष्टं । नान्येषामिति । क्रादिनियमात्प्राप्तस्यायं नियम इति भावः । नन्वय
यिवानित्यादौ सन्निपातपरिभाषया आतो लोपो नस्यादिति वाच्यं । तस्या अनित्यत्वात् । लिटचेति
व्याख्यानाद्वाग्रहणमेतत् । विधेयलिटैव संबध्यते तेन पद्धो लुङादिः छंदसीत्यस्यानित्यत्वे वासिद्धे भा
षाग्रहणं सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थं । तेनाद्यतनेतङः परोक्षे लिङिलेत्तद्विषये प्रसप्रवृत्तिरस्य लिटो वै कल्पि
कत्वात्तदेतयोः प्रवृत्तौ तिङां श्रवणमिति दिक् । अम्नातेरिति । अत एवनन्दुटः साहचर्यादिति ।
लुग्विकरणपरिभाषासहकृतादित्यर्थः । एतेन हुनित्साहचर्याद्वेत्तेरपि ग्रहणंस्यादिपास्तं पास्तं । इष्ठे
अतिवार्त्तिकं । लटःश्रा । अनंतरस्येति न्यायेनेतौ वर्त्तमाने लडिति विहितस्यैव वेति वर्त्तमानसामीप्यइ
त्यादौ भाष्ये स्पष्टं । पच्चमानमिति । अत्रातो ङितन्नमुक्ङ्यपवादत्वात् । अतइत्तितपरत्वान्नेति तु चिंत्यं ।
यद्गणभाइत्येवतत्क्व्यस्यतपरत्वेनाभावत्तेः । अत एवाद्युपदेशात्तरत्वप्रयुक्तस्वरसिद्धिरिति दिक् । क
चिदिति । कदाचिदित्यपिबोध्यं । तेन पचति ब्राह्मण इत्यादिसिद्धिः । वासरूपन्यायस्तु नेतिस्पष्टमे
व । भाष्ये तु लटः शतृशानचौ । विभाषेति वर्त्तते । ततो प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थ मिदमित्युक्तं ।
तेन यत्त्वप्रथमासमानाधिकरणे विकल्पबाधकं सदादिभावहुलं इङ्धात्तोर्वेति वार्त्तिककार
णेक्तं । तन्न । कार्यं योगविभागेन सिद्धेरिति वाच्यं । संबोधने च । इदमुत्तरसूत्रेच प्रथमासमा

ल०श०शे०
उ०
९८

दिति। च्युतिस्वाप्योरितिसंप्रसारणं। जगदिति। गमः क्वावितिमलोपेतुक्। दीर्यतीति। दीर्यतेर्वादृदितिभाष्या
द्विवाक्षोवप्ययमिति भावः। भुवः इद्संज्ञांतरयोः क्विवेवेतिनियमार्थे विपरीतनियमस्तुनविधेयसं
कोचापत्तेः। मितद्रुरिति। क्विपितुक्स्याम्मितद्रुवइ सत्रोवडःचसात्। छेदोधान्यश्रोति। प्रयोगे छुद
योरर्थनिर्देशाद्वितिभावः। अत्रकर्मणीतिनोपपदंव्याख्यानात्। दाम्नी। दम्नोतिशपानिर्देशोदंश
संज्ञेतिनलोपः। दंष्ट्रायामजादित्वाट्टाप्। नप्त्री। नहोधः। विलान्ङीप्। करणइतिनोपपदं। व्याख्या
नात्। कर्तरीत्यपस्यासत्वमभिप्रेत्याह। अभोकरणइति। एवमन्वयेद्वंद्वसाधुत्वापत्त्योभय
त्रोभयान्वयइतिकर्तरिक्वदितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। पवित्रमिति। याथमान्यादिसूक्तमित्यर्थः।
अथोणादयः॥ प्रायेणउणादिप्रत्ययांतारूढिशब्दाअवयवार्थ अन्यार्थसमप्यवयवार्थमाश्रित्य
व्युत्पाद्यंते। तत्रापिप्रायःकर्तरि। बाहुलकादन्यत्रापीतिबोध्यं। तत्रापिप्रायोवर्त्तमानकालएवेतिभूतसूत्रे
भाष्ये। तत्रहिनत्याहनएह चेतुणादिसूत्रविहिताप्रत्ययांतोनेहसशब्दोवर्त्तमानकालएवान्य
त्राहंतेत्युक्तं। एवुल्तृच्चौवर्त्तमानकालएवसाधुतायां। एवुल्तृचावितिसूत्रेभाष्येउक्तत्वेनेदंभाष्य
मेकदेश्युक्तिः। अत्रवदंति। कृवापेसादिसूत्राणिसर्वनामधातुजमितिनैरुक्तमतानुसारिशाकटायनादि
प्रणीतप्रतीकमुपादायोणादयइत्येवोणादीनांशास्त्रांतरपठितानांसाधुत्वमनुज्ञायमस्त्वितिभावइति
केयटेनोक्तं। नह्येवंपाणिनीयत्वेशास्त्रांतरशब्दप्रयोगोयुज्यते। अतएवायामेगुरिस्कृतावितिउणा रामः
दिसूत्रेबोधितसाधुत्वानामभ्युपगमेलोमशशब्दादीनांसाधुत्वापरसमत्वार्थं कपोरोलइतिसूत्रे ९८

८९

घिनुण कर्मके भ्यणवेति भाष्यं। खिलसंपा क्यादौ कुलार्थं। रागीति। अत्र रजेति निपातनान्नलोपइत्सनिदि
तामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। पूर्वे णेति। सकर्मकपदेस्तु पुंचोनभिधानमिति भावः। ननु वासरूपन्यायेन
युजपीत्यत आह। तेनेति। त्राप्यत इति शेषः। कूचि तेति। तेन शयालुरिति। लुङाप्रसंगे प्रयोजनाभावा
त्सत्यभावे शप्यतो दीर्घेणास्य हयालु प्रभृतौ सिद्धे निपातनादे श्रद्धत्स्यधाशब्देन समासे अजस्र
र्थितं द्राव द्विशिक्षात्प्रत्यये धातोर्विधानाभावात्सार्वधातुकत्वाभावात् शप्अलोपस्य चाभावे श्रद्धा
लौ च सिद्धे आलुच् विधानमन्यतोपि विधानार्थं तेनेदं सिद्धमिति स्पष्टं भाष्ये। घसमरे घसिः प्रकृत्यं
तर। भंगुरः कर्मकर्त्तरि। वधिलाकुलं। अजस्रमिति। निपातनात् धातुना समासे कृते रः। आदितिदकारः
तेन ऋग्रहणे न दीर्घो तस्यापि ग्रहणं हृग् इत्यादेः। स्वरूपावाधेनाति देशप्रवृत्ते स्त्विवादयोन। असं
योगादित्येव किले सिद्धे पुनः किलंजथुरित्ततुरिरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणनिषेधार्थं। कासिके
ति। भाष्ये तु नेत्यर्थः। ईश्वर इति। ईश्वरीति तु युयोगे। क्विप् ड इति। प्रत्यत्रिविकलं। पूरिति। राल्लोप इति वलोपः।
ऊनेति। वासरूपविधिस्तु ताच्छीलिके तु निषिद्ध इति भावः। दीर्घोऽसंप्रसारणे वे। असंप्रसारणं चे
ति दीर्घवचन सामर्थ्यलब्धार्थानुवादः। तथाहि। प्रत्ययसंनियोगे न विधानादंतरंगतया दीर्घे सेक
स्तयोरु तेसंप्रसारणे पूर्वत्वे चक्रतेलक्ष्ये लक्षणस्येति पुनर्दीर्घाप्रवृत्तेव चिप्रच्छ्योस्तद्विधानमनर्थकं स्यात्।
अन्यथा क्विपः सौत्रेण वसिद्धे तत्र ग्रहणं वर्णमेव स्यादि तिस्पष्टं भाष्ये। एतच्च दाप्यमाणादेव लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्याये विकारकृत लक्ष्य भेदानाश्रयणमित्याहुः। वार्तिके इति। अन्येभ्योपि दृश्यत इति
सूत्रमप्येवमेवेति बोध्यं। [illegible] निरूपयिष्यामः। दिष्टु

ल०श०शे० उ० ८० उणाद्यंतायेशास्त्रांतरेव्युत्पादिताः शब्दास्तत्र बहुलमिति वक्तव्यं वर्त्तमानाधिकारे चतेवक्तव्याः भूतेपीति च
वक्तव्यमिति सूत्रार्थश्च सूचितः। स्वशास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनं चैतावतैव कृतं। पाणिनेस्तु तेषु व्युत्पत्तिप
दार्थेवाभिमतः। तदुक्तमापन्नेयीति सूत्रे भाष्ये प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति। तत्र पाणि
नेरव्युत्पन्नातसाधुन्ना न्युणादयः प्रातिपदिकानीति मतमिति सूचितं। सर्पिरादिग्रजुषेत्यादौ षत्वं बहुलग्रह
णादेव। अतएवादेशप्रत्यययोरिति सूत्रे कृसरे वसंतसमित्यादौ व्याकरणांतरे सरकुसादिषु। सर्पिरा
षत्वमाशंक्य सिद्धांतितो णादयो व्युत्पन्नानीत्युक्तं ततः शंकितापेषां सर्पिरित्यादौ रुत्वानुरोधेन सांतानां दीनां
१० सर्पिषेत्यादौ षत्वं दृश्यते तादृशं व्युत्पत्तिविषयो दाहरणे व्युत्पत्तिपदार्थं यत्नं न शक्यं कर्त्तुं सर्पिषेत्या ६
दौ षत्वानापत्तेरिति शंकितेसिद्धांतितो तं। एवं तर्हि बहुलवचनात्सिद्धं। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवती
त्युक्तं। बहुलमित्युक्तेरव्युत्पन्नेपि प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं कार्यं भवति व्युत्पन्ने च कार्यविशेषे प्रत्ययत्वं कार्यवि
शेषेत दभाव इति वर्सं मित्यादावंगत्वप्रयुक्तगुणस्य मत्वाभावस्य च सिद्धिरिति तदर्थः। एवं चायामं तेति
सूत्रेंतादीनां ग्रहणं न्यक्वादीनां चेति सूत्रे उणादिव्युत्पन्न न्यंक्वादिग्रहणं च व्याकरणांतरस्थाप्र
त्ययानुवादेन तदनुमतिपरं। अनेहा वर्त्तमानकाल एवेति भूतइति सूत्रे भाष्ये व्युत्पत्तिवादिव्याकरणांत
रलीला। अव्युत्पन्नत्ववादि पाणिनिमते तु नतदिति बोध्यं। एवं च तच्चअकाराभावे मात्रादिशब्दे दीर्घापा
दानादि परं एवुल् तृचादिति सूत्रस्थभाष्यमपि तद्रीत्यैव। अतएव मातयती त्यादावियष्ठवाद्यावानुरिष्ठे राम:
मेयस्त्विति लोपो न उणा दीनामव्युत्पन्नत्वादिति रन्त इति सूत्रे कैयटः। अतएव वाप्या ८०
मंतेति सूत्रे भा [illegible] व्युत्पन्नत्व [illegible] न्येन नोद्दिष्ठो गुणवचनत्व

वचनमारब्धं वार्त्तिककृता । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषां । कार्यसशेषविधेश्च तत्
दुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु इति बहुलग्रहणप्रयोजनमुक्तं । शास्त्रांतरे तेभ्यः प्रकृतिभ्य उणाद
यो दृश्यंते प्रत्ययास्ते प्रायेण समुच्चितान सर्वे तथा कार्याण्यपि सशेषाणि कृतानि श्रुतौ बाहुलकमु
क्तं । ननु पाठवदुक्तमेव प्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु किं बहुलग्रहणेनेत्यत उक्तं नैगमेत्यादि कानां रूढानां वैदि
संज्ञाशब्दानां च सर्वेषां प्रातिस्विकरूपेण साधुत्वबोधनसामर्थ्यचला शास्त्रांतरे प्रायसमुच्चयनादि
कृतं तेषां सर्वेषां साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय चानेनाचार्येण बहुलग्रहणं कृतं । तेनात्र व्याकरणे सर्वेषां सं
ग्रहादसंदिग्धं साधुत्वं बोधितं । पाणिनिशास्त्रबोधितानामिदानीं साधुत्वात् । ननु केते वैयाकरणा
ये नैगमरूढिभवानां प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनं कृतं । तत्रोक्तं वार्त्तिककृता । नाम च धातुजमाह ।
निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति । निरुक्ते व्याकरणे शाकटायनश्च सर्वं नामधातुजमाहेति ते व्यु
त्पन्नत्ववादिनः । एवं च पाणिनिनं तद्व्युत्पन्नत्ववादीति स्पष्टमेवोक्तं । ननु यत्रावयवार्थानुगमो ना
स्ति तत्र कथं व्युत्पादनं शक्यमत उक्तं । यन्न विशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यमिति । अवयवा
र्थज्ञानपूर्वकं न यत्र समुदायार्थप्रतीतिः शास्त्रज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । उक्तप्रत्ययं सादृश्यं दृष्ट्वा तदित
रो भागः प्रकृतित्वेन कल्प्यः । उक्तप्रकृतिसादृश्यं दृष्ट्वा तदितरः प्रत्ययत्वेन कल्प्यः नैवं सर्वत्रोहः कार्यः किंतु
साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञास्वेवेत्युक्तं । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनुबंधमे
तच्छास्त्रमुणादिष्विति । एतदुपलक्षणं । कार्याणामपि । तदुक्तं कार्यशेषविधेश्च तदिति ग्र
नेन भाष्यवार्त्तिककृ [illegible] पकमिति संक्षेपमवोचत् ।

ल०श०शे० उ० सितिवोध्यं।अन्यथा वहुलग्रहणात् क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकाकार्यंत्तिरवदेवामपिकार्याणां सिद्धौतवा
८१ प्येतद्वैयर्थ्यस्यच्छमेव।एतेनच्छि ध्वचीत्युणादिसूत्रेण सिद्धेच्छि पूर्वचीत्यादिवार्त्तिकं त च्छीत्वादौ
त्वनावाधामाभूदित्यर्थं मित्यपास्तं तेषां पाणिनीयत्वाभावात्।अतएव वाजेवौ तिसूत्रे वालिटीसत्तो
वाग्रहणमनुवर्त्त्यव्यवस्थितविभाषामुक्त्वा न तर्ही दानींवा [illegible] यावितिवक्तव्यंच।किंप्रयोजनंनेयं वि
भाषाकिंतर्ह्यादेशो विधीयते वाइत्ययमादेशो भवति।अजेयौ परतः वायुरितिभाष्योक्तसंगच्छते।
अन्यथा कवायाजीत्युणादिसूत्रेण वायोःसिध्यात स्याकर्तव्यतामेव वदेत्।युअनिनेवानुमेयोपसं
ख्याने अनुनासिकपर्णत्वाभावात्।अनोननलके यटोक्तरीत्याजिमनीतिवाहुलकात् युच्चिअसुरि
तिरूपवारणार्थं तत्र न्यायतस्तदभावेन तद्रूपापत्त्याभावात्।ममतुतेषाम पाणिनीयत्वात् पाणिनि
वि० ८ शास्त्रे तदारंभोयुक्तः यत्तुप्रतिषेधसूत्रे येन विधिरितिसूत्रे च वहिरंगपरिभाषया सोनःस्यानि
त्युदाहृततदव्याकरणांतररीत्यैव।तत्र हि वाहुलकादौणादिको न प्रसंगः तया विप्रतिषेधसूत्रे
तरंगपरिभाषाया अंतरंगत्वात् पूर्णादेशे वैयाकरण इत्यादौ इकारोकारगुणवृद्धिप्रसंगे इयुवा
वितिव्याकरणांतरलक्षणविहितयोरियुवोरप्राप्तिरूपो दोषःशंकितः प्रेयमेधइत्यत्र तयोर्विरणापा
चीत्यस्यावश्यकत्वेनानवकाशत्वेन न समाधानमुक्तं।यदपि कर्मवत्सूत्रे किमिदंतयइतितयेर राम:
यमोणादिकोस्काराभावसाधनइत्युक्तं तदपि परीत्यायोगप्रदर्शनेन स्वमते तदर्थं तच्छब्दस्यस्त्ववोधना
येति न तद्विरोधः।एवमन्यदप्येवंजातीयकं मारव्येयमितिसुधियो विभावयंतु इति।अनुवंधहृद्येति।स्व ८१
रार्थं मित्यमेदो स्वितिभावः।विलुइतिवाद्वादिप्रातिपदिकेन वासिद्धं इदव्यर्थं।तवेतिरो त्रइति।

न्त्रोर्गुणो वक्तव्यः स्तनयित्नुर्गदयित्नुः अस्तु तर्हि इत्नुः प्रत्ययांतरं कर्त्तव्यम् अयादेशेन्चोपसंख्यानमुभयं
क्रियते न्यास एवेति अस्यार्थः। अपामेत इति सूत्रेणापूर्वादेशविधायकं किंत्वेन्चोपवायावइत्येत
द्विहितायनुवादकत्वलाघवात्। तत्फलं तु णिलोपाभावबोधनं। तत्र किमंतादिवत् व्याकरणांतरविहि
तः। कृत्नुरेवकृतेऽनागमोत्र सूत्रे निर्दिष्टः। अयंततोन्यइत्नुः प्रत्ययांतरमिति प्रश्नः। तस्येडादित्वा
त् णिलोपाभावे किलाङ्गुणाभावेनास्यानुवादत्वासंभवेनापूर्वस्य विधाने गुण एव विधेयो व्याक
रणांतरवत्। अन्यथास्य सूत्रस्यांताद्यंशेनुवादत्वमेतदंशे विधित्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति भावः। इत्नुः
प्रत्ययांतरमिति व्याकरणांतरस्यासत्वात् अपूर्वप्रत्ययस्वरूपकल्पनं अयादेशे चेति। अयादेशवि
धये ढकिलोपइति सूत्रे निमित्तत्वाश्रयणेन पित्व्यसुदंगुपसंख्यानवत् एतेभ्योयथायोगं नि
मित्तत्वाश्रयणमुक्तमुपसंख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। आनुमानिकं वचनमेवात्रोपसंख्यानपदेनोच्य
ते सूत्रपाठ एवोपसंख्यानमत्रोच्यत इति केयटोक्तं न युक्तं। कृग्रहणं व्यस्य सूत्रे गुणविधायकेवात
त्पाठस्यावश्यकत्वेनाद्यपक्ष एवाविशिष्यतदुक्तौ बीजाभावात्। मम तु तत्सद्भावे व्याकरणांतरे विहितस
स्यानुमतत्वानुमानमात्रं न तु धर्मिणः कल्पनेति नेतदुक्तिः। उभयं क्रियतइति। इत्नुः प्रत्ययांतरस्य
चानिमित्तत्वबोधनद्वारा एतेभ्यो विधानानुमानरूपसंख्यानं चेत्यर्थः। एवं चास्य सूत्रस्यैकरूपतया
देशानुवादकत्वसिद्धिरिति लाघवमिति भावः। एतेन यच्चेन्नकृत्नुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते त्त न्या
दिभ्यश्च कृत्नुरेवतद्धस्यादेवलाघवमिति केयटोक्तमपास्तं। तत्तदिष्टस्वरविशिष्टानामेवांतादीनाम
नुवादात्स्वरविशेषोपि नास्ति। एवं च णादिसूत्रे भुवद्दिष्ट

ल॰श्रा॰शे॰ उ॰ अथ नुः कोधोरित्यात्तिं शब्दस्तु आङ्पूर्वाद्धृतेः क्विनिबोध्यं । अयं ह्रस्वादिरप्युणादिषु साधुः । अंचेः कोवेत्ति ।
९२ अत्र विदित्वन्तुबन्धांतो यम धमो दान्तो पि बाहुलकात् । मरीचिरिति । मिदचोन्त्यात्सूत्रभाष्ये मन्वे । एवं तादृच
इरीमागमश्चेत्युक्तं । कुर्वश्चेङ्डिति । दीर्घविधानसामर्थ्यान्न गुणः । बाहुलकाद्दीर्घगुणयोरभावे कुचोपि ।
समीणः । चट् दीर्घश्चेतिवर्तते । जवालेति । वाद मेत्पर्षः । यंडइति । शंढः प्रा युक्तः ठसेकाइत्यसूत्रे शंठइ
तिप्रतीकमुपादाय ज्ञनिदाच्यइति टप्रसपइतिकैयटः । प्रेत्वरीति । पदागमाइति न्यापेन तु ठविशिष्ट
स्य ग्रहणं ङीप्रो । न च ह शंताद्धि हतत्वेन निषेधापत्तिः । कथं चात्र तुक् अश्छांदसत्वादिति वनोरचेति
सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्यात्सछांदसत्वे बाधनेन न तत एवतदप्रवृत्तेः । वर्णिः सौत्रइति । एवं तस्वर्णरादेशा इत्यु
चितं । किंच वलग्रहणेन इसस्य वलोसिद्धे वर्णरादेशविधानं व्यर्थमिति बोध्यं । वसिवापीति । सूत्रे चा
दिरपि ता निर्दिष्टो बाहुलकादेव तादृपि भवादिसूत्रे आकारे । पातेर्डुमिति । सूतेः सस्यपः ह्रस्वो मसु
नुक्स यइति स्त्रिया जित्तिसूत्रे भाष्ये उक्तं । अगास्तिरिति । अत्र क्ति चत्तौ च इति क्तिजिलन्ते एतत्समाना
योगिस्त्वस्य दोष्णगाइत्स्याय तीति विग्रहे आत्तोनुपसर्गे इति कान्तः । ह्यपोरप्यपसर्गेणापि यकार इ
हित मागस्त्वइत्याद्यस्य । अरुं जिष्मामिति । अरं जिष्मामिति पाठ इति अनिदित्तामितिसूत्रे हरदत्तः । अ रामः
रंजिष्मामिति कैयटः । मिथुने सिः । धातूपपदयोगो मिथुनं । उरुत्र अन्वाइत्यस्यैवोदाहरणमिति याहि
ज्येतिसूत्रे कैयटस्वरसः । दीर्घइति । बाहुलकात्तदभाव पुरूरवा अपि । पावेणेति । तेनाप्सराइत्येक ९२
वचनात्मपि [illegible] ॥ ॐ ॥ इति तृतीयः पादः ॥ ॐ ॥

तुदतिसौत्रात्स्त्यायो रिद्धेतिप्युक्तं वक्तुं। ढिलोपइति। तत्रस्याधातोरातो लोपइत्यनेन। अन्यस्यतुनिपातना
दितिबोध्यं। कम्निमानि। अननैव कंतोःसिद्धावर्जा हृशीतिसूत्रेकमिग्रहणं व्यर्थं। केचिदिति। अत्रा
रुचिःकेयट्माधवादिग्रंथविरोधः। ओमुहुच। गमुश्च हृदः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। अतएवगामुतामित्यत्रा
र्थकचिह्नेदे आद्युदात्तपाठस्तुछांदसः। शर्म निष्कद्ध। अतंन्नइति व्याचष्टे। अकार्तीरीति। इणःशीभ्यामित्ये
वसिद्धे पूर्वेतिव्यर्थं मतमाह। अंतोदात्तेति॥ ॐ ॥इति प्रथमः पादः॥ ॐ ॥ कातेःइः।
ऊमागमे नैवसिद्धेऽत्र आदेशविधानं प्रक्रियालाघवाय। रंजेः क्युन्। रजनीतिगौरादित्वान्ङीबितिबोध्यं।
ऌन्तृन्चौ। शास्तिस्तदादिभ्यइतिपाठांतरं। शास्ता। ऌन्स्यपाठेतुह्लसादित्वादपसाधुः॥ ॐ ॥
इतिद्वितीयःपादः॥ ॐ ॥ श्रिवर्धं। ऊकारादेशेनैवसिद्धे पूग्रहणं स्पष्टार्थं। स्थानइति।
अनित्यत्वाज्ज्ञापकस्य अप्रवृत्तेनोपधागुणः। दाकेत्यादौ केणइति ह्रस्वेन। नकपीतिसाहचर्ये णतद्धि
तस्यैवकस्यतत्रग्रहणात्। लोष्टमिति। तच्चसूत्रेलुप्तं लोष्टमिति भाष्ये समलोष्टाश्मकांचनइत्यत्रो
भयोरुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन। लोष्टरूपाश्मकांचनयोरित्यर्थः। अश्मपदेनमणयः। लोष्टतुल्य
त्वेनात्यादरणीयेपि आदराभावद्योतनार्थं तदितिवा। वर्त्तिकेति। शकुनौ प्राचांमते वर्त्तिकेत्यर्थ
मुदीचांमते वर्त्तिकेत्येवरूपार्थं वर्त्तका शकुनौ प्राचामिति द्विलप्रकारस्यैव वचनं बोध्यं। अस्थीति।
क्विन्नोनिलंचिंत्यप्रयोजनं। नविद्यत्वेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः॥ ॐ ॥इति तृतीयः पादः॥
जूर्णिरिति। वाहुलकादङ्ग्र्तकादितरपि आर्तिर्थिन्। कोटिः। जीविप्राणीसपि। आतेःपी

ल०शा०शे०
उ०
८३

र्थं वचनग्रहणसत्वात्तदाह। भावेइत्यधिकत्येति। अणकर्मे। चात् क्रियायां यामित्याद्या कृष्यते। उपपदसंज्ञानि
योगश्च क्रियते। उपपदत्वं तु प्रत्येकमेव। प्रत्येकं सप्तमी निर्देशात्। इदं स्वत्रंग्बुलाणो बाधमाभूदित्यर्थं। नन्व
वासरूपन्यायेन निर्वाहः। पुनर्ग्बुल् विधानेनैतद्विषये न्यायाप्रवृत्तेरेतण्वैतद्विषयत्वं ज्ञाप्यते न। कर्त्तेत्यस्मि
न्वासरूपन्यायेन ण्वुल् न प्राप्तं तदाह। ण्वुलोपवाद इति। एवं च प्रतिप्रसवविधिरयं। पुनरनुवादे न ज्ञापकासिद्ध
वासरूप निषेधाप्रवृत्तिमात्रं। अत एवाप्तुर्विध्यपेक्षया लाघवं। नन्वेवं केवलदाय इत्यादावण्णनस्यादर्शनेन
ण्वुलाप्राप्त बाधस्य प्रतिप्रसवेयिके न बाधस्य दुर्वारत्वादत आह। परत्वादिति। अकृत्यास्य तु नर्णविधाय
कत्वेनाण्डल्कृष्यत्वात्कस्यापि बाध इत्यर्थः। वचनग्रहणसामर्थ्याच्चाप्यत्रेति भाष्ये स्पष्टं। पदरुज। णजि
सतः घाकुधत्वधिक्रियते। अपकर्त्तरि। सारोबलमिति। भाष्ये तु बलेरवादेर सार इत्युदाहृतं। सिद्धाव
स्येति। अतएवास्त्रियामिति विशेषणं। इणंतस्यैवेति। अत्र घञीत्यनुवर्त्य उपसर्गस्य घञीत्येव सिद्धे नि
यमोयमिति भावः। प्राप्तिकमिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। इङश्च। अयमपि न कलाश्रयस्यैव बाधको न त्विवोवा
ख्यानात्। अभिनिस इति संधातग्रहणं व्याख्यानात्तदाह। अस्मादिति। उन्नय इत्यस्य पर्यायपर्यायेत्येदोत्ति। नि
रभ्योः। अत्रोपसर्गाभ्यां धालोर्यथासरूपं। धान्येति। धान्यविषयकविद्धेपार्थ्यप्रतिपादकादित्यर्थः। यज्ञे समि।
यज्ञविषयकेर्थे वर्त्तमानात्स्तुव इत्यर्थः। सामिमुष्टौ। मुष्टिविषयकार्थे वृत्तेर्ग्रहे रित्यर्थः। परिन्योः। द्यूताभ्रेष
विषयकार्थी द्धातोरित्यर्थः। पदार्थानामनपचार गेयथाप्राप्तस्य च करणमभ्रेषः। राजोपशाय इति। रामः
राजसमीपशयनस्य पर्याय इत्यर्थः। हस्तादाने च। निश्चेरयमेव वक्ष्यमाणयः फूर्व विप्रतिषेधे नेति भा ८३
ष्ये। काशीनिकाय इति। का[illegible] संघर्षे। जोयाव[illegible] कायेभावेघञ्। कर्मव्यतिहारे। णच्स्त्र

९३

समानेस्यइति। इणीति ङिद्धितियलोपइतिचानुवर्त्तते। सचोदात्तइइस्यसमानस्यसादेशङदात्तइस्यर्थः।
सचसमासोन्तरमितितत्स्वरेणाभवृस्या। समानस्येतियोगविभागेसहशब्दपर्यायसहशब्देनवासमानेसा
देशसिद्धेरस्यानुवादत्वात्। धीङोह्र। ङितस्वनेरित्यतउदात्तग्रहणमनुवर्त्तते। तच्चधीङोविशेषणं।
तेनाद्युदात्तोयं। ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्जुणोन। लोपइति। अलोन्त्यस्य॥ ॐ ॥इतिपंचमःपादः॥
ॐ ॥उणादयो। अत्रोणादिशब्देनव्याकरणान्तरप्रसिद्धाःपंचपाद्युक्ताएवनाष्टाध्यायीस्या
स्तथासतिकृसलुटइत्यत्रशेगाख्यापामित्यत्रबहुलग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एवंचात्रनिर्दिष्टत्वात्ताभ्यामन्य
त्रैस्त्रापिपंचपाद्युक्तानामेवग्रहणं। बहुलग्रहणप्रपंचभूतानिसूत्राणिव्याचष्टे। भूतेपीत्यादि। तुमुन्ण्वुलौ।
भविष्यतीत्यनुवर्त्तते। उपपदमितिमहासंज्ञयाक्रियापदंतच्चकर्मक्रियाचात्रतदर्थोपस्थाप्यैव। तेनभो
क्तुंपाकइतिन। उपपदमितिङितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसादितिनिरूपितं। पुनर्विलिति। अकेनोरित्यत्रभविष्यदधिका
रविहितस्याकस्ययोगइतिव्याख्यानेनफलं। नचववर्षशतस्यपूरकइत्यादौण्वुलन्तचादितिण्वुलिपदांतरसंबंधात्
भविष्यत्वप्रतीतावपिषष्ठीसिद्धिःफलं। तथाएतत्कर्मकयाजनः कर्त्ताऽस्यकेण्यजतोलप्स्यतेस्ययाजकाइ
त्यादौषष्ठीसिद्धिरपिफलमितिवाच्यं। शब्दशक्तिस्वाभाव्येनक्रियानुपपदकाकांतकर्तृप्रतिपादकतयापदांत
रसंबंधादिनाभविष्यत्वप्रतीतावप्यकस्यभविष्यदर्थकत्वाभावेनतत्रनिषेधाप्राप्तेरितिभावः। ल्युट्तुसामर्थ्याभि
वस्येवेतिबोध्यं। अनंतरत्वादिति। अत्रव्याख्यानमेवशरणं। कालःपचतीति। अत्रधात्वर्थमात्रंविवक्षितंनवर्त्त
मानत्वादिस्म्ह तभविष्यत्वाकस्यापिविवक्षितत्वादितिप्राप्तिरितिभावः। भाववचनाइति। वाहुलकात्कर्मणिल्युट।
भावाधिकारविहिताश्चभाववचनाः। नचभावइत्येतावतैवभावेयेविहितास्तेततोन्यत्रापीत्यर्थेनेष्टसिद्धि
रितिवाच्यं। याप्यः प्रकृति ... ... विहिता ... ... वदिशेषणभवं ... तिस

ल०श०शे० उ० २४

भावादाविति। तत्र यथाभिधानं व्यवस्था। अयमनेकाज्मोनेसाद्यंतवत्सूत्रस्थकैयटस्वरसः। स्त्रियामित्य
धिकारः क्तल्युट् इति यावत्। अजपौ विति। अजब्भ्यां स्त्री स्त्रीखलनाइति वार्त्तिकात्क्तेरिति भावः। प्र
सृतिरि ति। भाष्येनैतत्त्वदृष्ट। इष्यत इति। बाहुलकादिति भावः। ज्ञापकादिति। तेन बाहुलकादङपीति भावः।
वर्त्तत इति। मंत्रे वृषेषेति सूत्रादिति भावः। भावादाविति। कपद्विधाववधिकरणे चेति वार्त्तिकात्। तत्र चेन क
रणसंग्रहः। ऊनोपं क्यब्भावे एवेति। ऊनोसंज्ञायामिति सूत्रभाष्यस्वरसः। परिचर्येत्यादि भावे निपात्यत्ते। यक
त्रुसिद्ध एव। अकर्त्तरि कारके भिधानसत्त्वेन तत्र य गपि निपातः। ऊजयेति। णिनिमित्ताजंतत्वादणवध्य
भावो कस्मात्वे तिदीर्घाभावश्चानिपातनादितिबोध्यं। अदंतरोरिति। तत्रऋदङ्विधावेव। अंतःशब्दस्य ङ्कि
विधिणत्वेध्विति भाष्यस्पष्टं। तेनांतर्द्धितिद्धि रंतर्णयतीत्यादि सिद्धिः। एवं चोत्तरदेशे जयनं वेति सूत्रद्वयं
नकर्त्तव्यं। देशे प्रतिषेधः दुर्ग्नादित्वात्सिद्ध इति। अंतरपरिग्रह इति सूत्रे कैयटः। आर्द्धसूत्रा श्रद्धेति निर्दे
शात्सिद्धं। राद्विफः। रादिति निर्देशात्स्वदेशस्य सामान्याभावोपि। मत्वर्थीय इति मतुशब्दे नतदर्थी लक्ष्य
तेततो बहुव्रीहिः। स्वार्थेछ इति बोध्यः। शरीरसुखमिति। अर्थात्स्य शयमानस्य कर्त्तुः शरीरस्वास्थ्यजनकंसु
खमित्यर्थः। कर्मणि किं। तूलकायाऽउत्थानं सुखं स्पर्शादिति किं। अग्निकुंडस्योपासनं सुखं। शरीरे किं। ति०२
पुत्रस्य परिष्वजनं सुखं मानसी प्रीतिरत्र। वायौ इदं सूत्रमजेयौ परत्वाद्वाइस्यादेशो वायुरित्येवं भाष्ये व्याख्या
तं। छादेर्घे। अत्रोपधायाइत्यनुवर्त्तते णाविति वा छादेरिति णिप्राग्भागात्तत्कारणमाणं तुनेकारेण। छपर
णावगसस्थादङ्उपधाया ह्रस्वइस्यर्थः। एतेन रोरवे ह्रस्वः स्यात्तत्सामर्थ्याच्छ्रुतिलोपो नस्यादित्यपास्तं। अवे राम: २४
तृस्त्रोः करणाधिकरणयोरित्यनुवर्त्तते [illegible] हलश्च। अत्रापि प्रायेणेति वर्त्तते।

कारेण च स्त्रियामित्यादौ विशेषणार्थः। आक्रोशे वन्योः। अनंतरोपी नुणा न संबध्यते। अस्वरितत्वात्। ग
णेरा। समुदायेनाछादनेनाप्येइत्यर्थः। आछेति किं प्रवरा गोः। कल्पादि   भगणजने तिवार्त्तिकं। कल्पोपेमिंत्रेः।
णजापेतानामितित्वनार्थं। अचश्चकारस्याचेतिसूत्रे विशेषणार्थः। निश्चय इति। अप्रविधानसामर्थ्येन
थाथादिस्वरोत्र न प्रवर्त्तते। एवं चोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तमेतत्। एतेनान्चैव सिद्धं थाथघञ्
चे ५ त्तस्य प्रवक्त्यास्वरे विशेषाभावात्। नन्च हस्तादाने रितिघञो बाधनार्थं मस्त्येयेऽस्मानिष्ठेरिति। परास्तं। घनर्थे
क इति। स्थास्नापाध्याहनियुधिपुध्यर्थमिसुदाहरणमात्रं बोध्यं। प्रस्थाविघ्नयोरधिकरणे कः। प्रतिष्ठंते स्मिन्
इतिवि धान्यानीति प्रस्थाः। विघ्नंति तस्मिन्मनांसि इति भाष्योक्तेः। वधजपो। अनुपसर्गे इससोपसर्गे नेत्यर्थस्त
घ्न ७ दाह। वधइति। उपजापो मंत्रभेदः। अनुपसर्गे चेति। उपसर्गाभावे चेत्यर्थः। तदाह। करण इति। मदोनुप। उ
पसर्गं भिन्ने उपपदे इत्यर्थः। लह इत्यत्राप्प्रत्ययो लत्वं च निपात्यते। हनश्च वधः। चो वध इत्यनंतरं प्र
त्ययसमुच्चायको योज्यो व्याख्यानात्। अत्र वधादेशोंतोदात्तो निपात्यते इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्यय
उदात्तः। स्वतंत्र वधे घञि घे केन सिद्धे नुपसर्गादिति विशेषणवक्तुमिदं। वस्तुतो विधिः स्वतंत्रो नास्त्वेवेत्यु
क्तं। यत्तु माधवेन दध्येर्घञा सिद्धे तोदात्तार्थमिति। तन्न। एरजित्युत्तरं वध इत्येव सिद्धे हन इत्यस्य वैय
र्थ्यापत्तेः। घनांत घनिप्रघणप्रघाणोत्घनापघनेति निपातनं। हंतेरदंतापते आदेशाः। अप
प्रत्ययश्च। तिपस्तृह्यम पिस्तं वेकश्चेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अंत्येतो लोपे कृते पडदात्तनिवृत्तिस्वरो दात्तः। ण
आद्युदकिंत इत्यंतोदात्तत्वं बोध्यं। अंत्येहन इत्यस्य सर्वत्र संबंधः। अभ्रघनेभ्रसंबंधो घन इति विग्रहः।
कर्मण्युपधिः। व्याख्या [illegible] पदमधिकरणमर्थः। अधिकरणग्रहणमर्थांतरनिरासार्थं॥

ल॰शा॰शे॰ उ॰ ८५

वकाल इति। तद्धि शिष्टेर्वर्त्तमानात्क्वातो रित्यर्थः अत एव समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्रियाप्रधानो
निर्देश इति भाष्ये उक्तं। द्वित्वमिति। पूर्वत्वस्य समानकर्तृकत्वस्य च भेदघटितत्वेनानेकक्रियाभाने पि सौत्रो
द्विवचननिर्देश इति भावः। पूर्वकालत्वं च व्यवहितमपि। व्यवधानस्य च तात्पर्यवशेन व्यवस्था। अत एव भु
क्त्वा व्रजति अभुक्त्वा व्रजिष्यतीत्याद्युपपत्तिः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्या
दित्यर्थः। न क्त्वा सेट्। अनेन किं कार्यं निषिध्यते किल निषेधे हि कस्य श्रवणं स्यात्। क्त्वेति किं। निगृहीतिः
जल्पादाविति। अनुनासिकस्य क्वीत्यतो झलीति वर्त्तते। जल्पादावीति। अनिदितामित्यतः क्ङितीत्यनुवर्त्य क्कि वि दे
ति क्वीति मार्गे यमित्यर्थः। सेट्क्त्वा च न किदिति भावः। समासेन। अनञिति पर्युदासः तेन नञ्सदृशा
न्यपूर्वपदके प्रसासत्या क्त्वा तोत्तरपदक इत्यर्थः। तेन स्नात्वा कालक इत्यादौ न दोषः। अनञ् इत्येव स
क्षे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थं। अधीत्येति। यद्यपि पदांतपदाद्योरेकादेशः सिद्धोत्र चोत्तरखंडे सुबुत्पत्तेः पू
र्वमेव समासस्तथापि तत्र पदाशब्देनार्थवत उपलक्षणान्न दोषः। गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वात्सुबंतेन वा स
मासः वाल्यपीत्यस्य स्थाने ल्यप् च वा म इति वार्त्तिकन्यासः। नांतानिटामिति। प्रयोगाभिप्रायेण बहुवचनं।
दीप१ आभीक्ष्ण्ये यद्यपि वासरूपन्यायेन क्त्वा सिद्धस्तथापि विभाषाग्रे इति सूत्रेणोभयोर्विधानाय चकारः त
त्र सूत्रे साधनांतरजन्यस्वजातीयक्रियापेक्षया पौर्वकाल्यरूपसाध[illegible] पौर्वकाल्यं विभाषये समानादि सूत्रेण
सेन३ क्त्वा न्यायेन दुर्लभत्वात्। नाप्यनेनाभीक्ष्ण्ये पूर्वप्रतिषेधेनासौ वेक्ष्यत्वेनानाभीक्ष्ण्ये पि स्यादेव तत्सत्वे। द्वित्वमिति।
नित्यवीप्सयोरित्यनेन। यद्यपि आभीक्ष्ण्यं णमुलादिनाद्योतितं। तथाप्यर्थात्तदर्थे पि तद्द्वित्वरहितयोर्नतत्र रामः
द्योतने सामर्थ्यमिति भावः। नाकांदाते इति। यद्यपि [illegible] क्रियापा[illegible] ना कां दास्तितत्पाप्या ८५

दपो२

अवहारादयस्त्रयोप्यधिकरणसाधनाः। उदकोनु। अनु दकविषयकार्यप्रतिपादकांचेरुदंकइतिनिपात्य
तइत्यर्थः। घृतोदंकइति। वासस्तस्मान्पायेनघृतोदंचनोपीतिकश्चित्। गोदोहनप्रसादनयोर्वा हुलकात्
घञोनेतिवोध्यं। आनायइति। निपात्यतेजालंचेद्वाच्यमित्यर्थः। जालशब्दस्तुजलघातनइतिधा तोर्ज्वलि
तीतिणः। ततः। भागः पदमिति क्वचित्प्रयोगः। ईषतदुःरिवलमुत्तरार्थेलकारः स्वरार्थः। खलचोरिति। पचाद्यच्‌एर
च्णप्यते। नसुदुर्भ्यां। तृतीयापंचमीवेयं। आद्यप्रलुदह रति। सुप्रलभइति। द्वितीयेआह। अतिदुर्लभइति।
अत्रकेवलशब्देनसूत्रोपस्थितातिरिक्तसजातीयमुपसर्गांतरंव्यावर्त्यते। नकर्मप्रवचनीयइ तरः शब्दो
यतध्वनयेनाह। यदास्वतीति। सूत्रोपात्ता ति रिक्तेति विशेषणात्सुदुर्लभमित्यस्यासिद्धिरितिकेयटः। सुदुरो
पसर्गत्वप्रतिषेधस्तुकेवलसुदुर्विषयएवातिसुदुर्लभमित्यत्रैवभाष्यप्रयोगात्। आतोयुच्। ईषदादयो
नुवर्तं तेनतुकर्तृकर्मणोरिति। दुष्यानेइदुपधस्येतिषः। षात्पदा। कसचइतिभावकरणयोरितिचप्र
प्तनिषिध्यते। पदैं तइति। अत्राचांतग्रहणमेवमानं। क्तिचक्तौच। क्तिचावाधामाभूदितिपुनःक्तविधिः। न
क्तिचि। अनुदात्तपदे शवनतीत्यादिनुवर्तते। दीर्घेति। अनुनासिकस्येतिप्राप्तः। वनितनोत्ति तुनेति
नेह। सनः क्तिचि। अस्यविकल्पत्वाद्योगग्रहणफलाभावादाह। सनोतेरिति। सनइत्येदकुमुक्तं। अलंख
छंदसिभावलक्षणइतिनिवृत्तं। अव्ययकृत्वादेसलंभूतोभावः कार्यः पदेत्सुडादौतुसलंभूतइत्यन्यत्र। अ
लंकारइति। भावेघञ्। मे ङः प्रणिदानेइत्युत्तयामतीहारार्थत्सत्तसेवक्वातोलस्यसूत्रनिर्दे शः। समानक
र्तृकयोरितिनेनसिद्धिमाशंक्याह। पूर्वेति। पूर्वत्वासौपाचित्वापश्चादधमयतेवस्त्रादिपरिवर्तयतीत्य
र्थो विवक्षितइतिभावः। परावर। अवरशब्दोत्रपूर्वकत्ववाची। समानक। कप्रत्ययपदं वा बहुव्रीहिः। पू

स्वपे १

ल॰ शे॰ टी॰ ७॰ ९९ स्वांगत। तस्मिन्न्सयांते स्वांगेऽउपपदे इत्यर्थः। तस्य स्वपे इति कर्मधारयः। नाधार्थ। यथासंख्यमत्र नेष्यते।
आनुलोम्यमानुकूल्यं तच्च परचित्तानुसरणमिति सर्वं सुसिद्धिः। इत्युपाध्यायोपनामकशिवभट्ट
सुतसतीगर्भजेन नागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे सिद्धांतकौमुदीव्याख्याने कृदंतं विस्तर
स्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः॥ ॐ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री श्री

रामः ९९

स्यातोपात्तक्रियायाआकांक्षानिषेधविषयः नाकांक्षितश्चेदितियुक्तःपाठः।यद्येलङादयइति।कर्त्रोर्द्विविव
दापदेइत्यर्थः।भावेहेतौतदाह।अग्रेभुंक्तइति।अत्रैवार्थे विभाषाग्रहणंतात्पर्यग्राहकं।एतद्विषयेकर्त्री
दिदिवदापिपूर्वसूत्रेविषयेतुनसमानाभावादितिदिक्।चोरंमाक्रोशतीति।चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः।नचा
त्रानुकरणंचानितीतिनिगतत्वात्प्रत्यययोःसत्वानुमनापत्तिः।अरुर्द्विषदितिसूत्रेखिदंतप्रत्ययस्येत्यनु
कर्तेरितिवाच्यं।खित्करणसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः यद्वाक्रोसाधुत्वार्थः।चोरंमा क्रोशतेइत्येवबोधः।यथा
तप्ययोः।अस्वरूपयाप्रतिवचने इतिविग्रहः।वर्षप्रमाणे।वर्षोक्लिष्टिः।गोष्पदप्रकरणेह।हिंसा र्था
मित्याद नांच समानेतिसिद्धे।हिंसार्थं नित्यवचनंहिंसायांनित्यसमासार्थंच तेनप्रत्ययेतुतृतीयाप्रभृती
चेटे नीतिविकल्पेनसमासात्तदाह।यथाविधीति।हस्तार्थेइति।व्याख्यानादर्थग्रहणं।अधिकरणेवं।अत्रसंज्ञा
योकृष्यतेतेनग्रामेवबद्धइत्यर्थेग्रामवधंवद्धइतिन।कषादिषुसर्वत्रेति।सचाविशेषात्कृदंतस्तिङंतश्चे
श१ तिबोध्यं।प्राप्येति।एवंहिनामत्वरणपदावयवकमुखद्वाले नाद्यकल्पेवधावतीत्यर्थः।येनविनेति।एवंच
येनविनाजीवनंतद्ध्रुवमितिफलितं।यद्यपीति।क्त्वानिवृत्तिस्तुनेतिभावः।उपपदेति।द्वितीयांतत्वे
त्वादिःतेनपाक्षिकोयं पदसमासासिद्धिरितिभावः।गेहस्येति।व्याप्यमानतयाद्रव्यस्याद्वित्वेसमासेसमास्यमान
त्वेनणमुलंतस्येतिभावः।केवलेनणमुलासमासाभावे द्वित्वंविनातयोर्वक्तुमशक्यत्वमित्यत्तात्पर्यं।अ
स्यतितृषोः।अनयोःकिं।द्व्यहमुपोष्यभुंक्ते।क्रियांतरेतिकिं।अहरत्यस्यपूनागतःनगतिर्वा वधीयते। पञ्चन्
कालेषुकिं।योजनमत्यस्यगाःपाययति।नाम्न्यादि।नामशब्देउपपदेआङःपूर्वाद्दिशेर्ग्रहेश्चणमुलि तः ए२
त्यर्थः।तिर्यच्यीति।सौत्रोनिर्देशइतिभाष्यं।तिर्यक्कल्पेत्यर्थसमुदायोपमानो तदाह।समाप्यणतइति।